Shri Raghunath Temple MSS. Library,
JAMMU

No. १३०२

Title गुण किरणावली

Author उदयनाचार्यः

Extent ९९ Age x

Subject न्याय वैशेषिकं

गुणकिरणावली

१३०२

4i.

१

ॐ॥ तुष्टे मेचयतीव सूनतुष्टेर्वध्नतः गुणैः॥ कारागारमिदं विश्वं यस्य नौमितमीश्वरं॥१॥ साधर्म्यवैध
र्म्याभ्यां गुणरूपितानि द्रव्यादीनि प्रतिताभ्यामेव गुणानिरूपयति रूपादीनामिति॥ गुणशब्देनात्र प्रधानम
प्युच्यते। यथा नवयामह गुरुलीभूता इति। न चात्र प्रधानमात्रस्य गुणत्वसामान्येन योग इत्यतो शंकामपनेतु
मुक्तं रूपादीनामिति। तथापि किं एतावता मुक्तं सर्वेषामिति॥ गुणत्वं नाम सामान्यविशेषः तेनाभिसं
तः संबंधः समवायलक्षणस्तेन गुणस्तदेकयोगिम्यते गुण इति वाच्यवत् तत्त्वमः॥ गुणत्वाभिसंबं
धात्॥ यस्मिन्न तथा नाऽसौ गुणत्वाभिसंबन्धः यथा द्रव्यादि इति लक्षणमुक्तं वेदितव्यं॥ गुणत्वसा
मिकं गोत्वादिवत् प्रतीतेः॥ गुणत्वं वस्था पकाभावाच्च। तथाहि सामान्यवान्गुणो गुण इति गुणत्वादिति
तरेतराश्रयप्रसंगदूषिता॥ गुणरहितत्वे तस्मिन्नित्युक्ते नैव तदहि तत्त्वमिद्धिरिति॥ सामान्यवान् स्प ॥१॥

र्थरहितोऽव्याप्तितो गुणः ॥ सामान्यवान्कार्पीनाश्रयो गुण इति चातिव्यापकं ॥ कर्मण्यपि गतत्वात् ॥ कर्मान्यत्वे
सतीति तु प्रक्रियामात्रं ॥ अन्यथैतद्व्यावृत्तेरतिप्रसंजकत्वात् ॥ रूपाद्यन्यत्वे सत्यन्यत्वे इत्यादेरपि सुवचत्वात् ॥
किमत्र व्यवस्थापकेन ॥ रत्नतत्त्वमिव गुणत्वमुपदेशापेक्षेण वक्तव्यादिना [redacted] प्रत्यक्षत एव प्रतीयत
इति तु स्वशिष्यव्यामोहनं ॥ निमित्तमंतरेणोपदेशस्यानन्यमात्रत्वात् ॥ तस्मादूरं भूषणः कर्मादिगु
ण त्वं लुहृत्यो गादिति ॥ नाकर्मण्याश्रयलेनात्मकत्वप्रतीयमानस्यतावद्रूपादिव्यावृत्तमुत्थैपरण
य्यनुवृत्तमेकजातीयत्वमनुभवसिद्धं ॥ परस्परविरुद्धं संयोगविभागत्वं त्वद्वारम्भकार्योत्पादकत्वं च तस्य
व्यवस्थापकमप्यनुभवसिद्धमेव ॥ तद्विपरीतं च कार्योत्पादिनां च तद्विरोधेऽनुपलभ्यते । ततः कर्मः क
र्मविपरीतजातीयेभ्यो वितक्यं न त्वेकजातीयत्वे कार्यनियम उपपद्यते ॥ न चाकर्मत्वेनैतज्जाति व्याप्तीति
वाच्यं ॥ अकर्मत्वया द्रव्यस्याप्यविरुद्धकार्यकारित्वप्रसंगात् ॥ तथा च रूपादिवत्तानैककं द्रव्यं संयोग

२

विभागावारभेते॥ तस्माद्यथाविरुद्धकार्यकारित्वाविशेषेपि सापेक्षत्वानपेक्षत्वाभ्यां द्रव्यकर्मणोर्विजातीयत्वं॥
तथा सामान्यवत्त्वकार्यानाश्रयत्वाद्यविशेषेपि विरुद्धाविरुद्धकार्यारंभकत्वाभ्यां गुणकर्मणोरपि विजातीयत्वमि
त्यवदातं सोयं [illegible] संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्म तस्य स्वरूपमत्र स्पष्टार्थं॥ द्रव्याश्रितत्वमिति॥
समन्ताश्रितत्वं नित्यत्वे चान्यत्रावयविद्रव्येष्वपि इतिवरतोऽप्याहाश्रितत्वान्नित्यत्वे चान्यत्रानित्यद्र
व्येष्वपि द्रष्टव्यं॥ नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्याविशेषा इति चोक्तं॥ वक्ष्यते च॥ सर्वे द्रव्यवृत्तित्वमिति च कर्मसु वक्ष्य
ते॥ सामान्यमपि सामान्यरूपेण पदार्थत्रयवृत्ति समवायसंबंधवृत्तिरेव। गुणास्तु गुणरूपेण सर्वत्र द्रव्य एव
वर्त्तते। न नवर्त्तते एवं समवायवंतः न नवर्त्तते पि द्रव्यवत्॥ न कचिद्द्रव्ये वर्त्तते विशेषवत्॥ कर्मेव च॥ नाद्र
व्येपि वर्त्तते सामान्यवदिति॥ तदेतदेषां द्रव्याश्रितत्वमित्यस्यार्थः॥ तदेतत् द्रव्यलक्षणव्याख्यायामिच्छति॥ नहि त
स्मिन्सति गुणत्वाभिसंबंधो भवितुमर्हति॥ जातिसंकरप्रसंगात्॥ नाप्यासमवायाद्द्रव्याश्रितत्वम॥ एकजात्युप २

नहामावादित्याभिप्रायवानाह निःक्रियत्वमगुणवत्वं चेति चलनात्मिकायां क्रियायाः निष्क्रान्ता निःक्रियास्तद्रूपा
द्रव्यस्तेषां भावस्तत्वं मूर्त्तिर्विविशेषो हेतौ तृतीया द्रव्यसंयोगे क्रियायास्तदनुविधायित्वात्तत् मूर्त्तेर्भावश्चतुष्ट्याद्धीनो समानदेशत्वाद
ध्यवसेयः मूर्त्तत्वसमानदेशत्वयोः सहजविरोधात् गुणा येषु वर्त्तंते ते गुणावंतो न गुणावंतोऽगुणावंतः तेषां भाव
सप्ता॰ ३ स्तत्वे समानजातीयगुणाभावेऽस्तावदनवस्थाप्रसंगात् रूपादेः रसादिवैगोर्ण्यसम्भावेपि मूर्त्ते त्वप्रसंगात्तदुभ्या ना॰ ४
हीनो नुवर्त्तिसंधानगुणत्वव्यवस्थितेः प्रसक्तिरवशादस्पनभोनियमात् गुणोऽगुणापोगित्वेवसमवायिका
रणत्वप्रसक्तौ द्रव्यत्वापत्तेर्गुणत्वव्याघातः एवं रूपाववपवीचरूपेष्ठेववर्त्तेत इति घटादेर्नीरूपत्वप्रस।

३

3

गन्धरसादिष्वेवंनिर्गुणत्वान्निःक्रियत्वेचस्पष्टंसंयोगश्चेतिचतुर्विंशतिर्गुणाःमहानशब्दरसादयोव्यवहारास्तद्दे
कार्थसमवायादिनासाधर्म्येणगौणाःसमर्थनीयाःएवकारात्समवायिकारणताविरहःपरमाद्दिगुणकर्मणो
गुणेषुनस्तीतिद्रव्यस्यकाकथानहिनिर्गुणोद्रव्यमाश्रयतेकारणगुणपूर्वत्वेनापिनिर्गुणत्वप्रसंगा भा
न॰नचनिर्गुणोद्रव्योकिंचित्प्रमाणमस्तिसेषातिगुणानामेवान्योन्यस्यवैधर्म्यमाहःरूपेतिएतेमूर्त्तेनव्य
मिवृत्तोसर्थःवेगःसंस्कारविशेषंउपलक्षणमेतत्स्थितस्थापकोद्रष्टव्यःबुद्ध्यादिएतेमूर्त्तिविरोधिन ७ एम
रित्यर्थःभावनासंस्कारविशेष॰संख्येतिद्रव्यमात्रस्यव्याप्यव्यापकभूताइत्यर्थःसंयोगानिस्कासंयोगव्यक्ति

प्रपि२ ति२

द्वयोर्द्व्यव्यक्तोर्वर्तते ॥ तथाविभागादित्वाद्विष्ठयक्तव्यक्तयपरमेकाः आदिग्रहणात्त्रित्वत्रिष्ठयक्तादयः ॥ अ
नेकशब्दस्यैकत्वपृथक्त्वासंवृत्तित्वान्नह्नित्रिवत्ः एवादिर्व्यव्यक्तिषु वर्तंत इत्यर्थः ॥ शेषास्त्विति ॥ रूपरसगंधस्पर्शैक
त्वैकपृथक्त्वपरिमाणापरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारबुद्ध्यादिशेषाः एकैकस्यामेवव्यक्तौ वर्तंत इत्यर्थः ता३
ये रूपेति ॥ विशेषाएव वैशेषिकेतस्मैगुणाः स्वाश्रयव्यवछेद्योचिताविंतरसामान्यविशेषवंत इत्यर्थः ॥ नैमि
त्तिकंद्रवत्वं स्पष्टयेविवेनेत्संसामान्यगुणाइत्यनेनउक्तसांसिद्धिकेति तथाहि रूपंभास्वरत्वादिनारसोमधुरत्वा
दिनागंधोगंधत्वेनैवस्पर्शोनुष्णत्वादिनास्नेहः स्नेहत्वेनैवपयोक्तंद्रवत्वंतानिद्रव्येणावुद्ध्यादयो बुद्धित्वादिनास्वा
श्रयमितरेभ्योव्यवछिंदंतिसंख्यातित्र्यव्वेगोतिभावनातिक्रिकसंस्कारोपलक्षणात्तेन स्थितिस्थापकोपिग्र

४ त्यतेसामान्येसाधर्म्येणतद्रूपागुणानस्वाश्रयमवछेदायप्रभवंतीत्यर्थः ।शायेतिंग्रासेनवस्त्रादिनैकैकेनैवांद्रियेणगृहीतुंयोग्यास्सा
तित्वर र्थः ।संख्येतिवाद्येत्यनुवर्ततेसंख्यादयोवेगांताः चक्षुस्पर्शनग्रहणयोग्याइत्यर्थः बुद्धीतिबुध्याद्यंपंचप्रयत्नांताः अत्रतःकरणे
५ नैवगृहीतुंयोग्याइत्यर्थः ।गुरुत्वेतिएतेसप्तत्वतीन्द्रियाः भावनेतिवेगमात्रमवछेदायतेनसंस्कृतित्वस्थापकोपिगृह्यतेइंद्रि
यमतीत्यवर्ततइत्यतीन्द्रियानेकेनचिदिंद्रियेणगृह्यतइत्यर्थः ।द्विशपृथक्त्वेत्यर्थः ।त्वाद्येः ।अपाकजेतिःस्वाश्रयस्पर्शयत्स
मवायिकारणतस्यपैरजातीयपागुणात्तत्पूर्वकाःतथाहितंत्वादिरूपादिभिःपटादिरूपाद्युपजायतेस्पर्शांतवेगोनस्थितस्थो
पकोप्यकपलद्दाशीयः ।पार्थिवपरमाणुरूपाद्योनैमित्तिकेद्रवत्वंनैवामिसंयोगपकत्वमाशेत्याह• अपाकजेतिद्रव
त्वेत्यवाप्यपाकजेस्यनुषंजनीयंकारणगुणपूर्वकारणान्ततरमात्रपदमध्याहार्यं अन्यथासंयोगविभागावपिद्वित्वमिस एम
तिव्याप्तिस्यात्एषवैतत्संभाव्यतइत्यपयोगमवछेदेनैतत्साधर्म्यतेनक्वापिकर्मजत्वेपिवेगस्यनदोषः बुद्धीतिबुद्ध्यादि

यःशब्दांताःअकारणगुणपूर्वकाःएतेषामाश्रयस्यानित्यतयाकारणादिभावोतिभावःएतेअकारणगुणपूर्वकाएवे १
त्यर्थः।तथाचसंयोगविभागनैमित्तिकद्रवत्वैःकारणगुणपूर्वकैरपिनास्तिव्याप्तिःनचैवंजातीयाअकारणगुणपूर्व।
काएवधर्मविकारणगुणपूर्वकानामपिशब्दानाद्दितिबुद्ध्यादिबुद्ध्यादयःयाकाजोनाःसंयोगजाःसंयोगासमवायिकारण
काइत्यर्थः।बुद्ध्यादयोभावनांताःआत्ममनःसंयोगजाःसंयोगासमवायिकारणकाइत्यर्थशब्दःशब्देनशब्दविशेषश्च पो
घा२ को द्यःसर्वमेघाकाशसंयोगजन्यःत[illegible]तुउपलक्षणंद्रव्यांतरारंभपरिमाणसंख्यापरिमाणैरवयवैरारब्धानिसातिशयप
परिमाणानिन्याख्याणीतत्परिमाणेअवयवप्रचयसंयोगजन्यंतत्रसंयोगस्तंतुतुमोद्दिसंयोगात्पटस्तुपांदिसंयोगःनैमित्ति
कंद्रवत्वमग्निसंयोगात्परमाणावपालोहिद्भूलपिंडसंयोगात्पाकजाःपार्थिवपरमाणुरूपादयोग्निसंयोगादितिसंयोगवि
ले२ ग२

५
5

भागवेगाः कर्मजा इति संयोगविशेषविभागविशेषवेगविशेषा इत्यर्थः तत्र संयोगविभागावाद्यौ वेगोऽवेगा वद्धवगारेद्वे वेते
मान इति शब्दोत्तरविभागो विभागजो विति शब्दशब्दः शब्दविशेषवन्तोपरत्वेति बुध्यपेक्षाः अपेक्षाबुद्धिजन्या इत्यर्थः
आदिग्रहणात्त्रित्वत्रिपृथक्त्वादयो ग्राह्याः नादृत्तरेते द्विपरिता इत्यथानाहृपेतिरूपादयः स्नेहान्ताः समानजात्यारम्भका
इति इहारंभकत्वमसमवायिकारणत्वेपदविवक्षितं अनुभवपदयोगानमनुपपन्नं वस्तुस्पर्शो विजातीयासमवायि
कारणं अयथकारणत्वमात्रमारंभकत्वे हेलोहोपाद्वानमनुपपन्नेसहि विजातीयस्यापि संयोगस्य कारणमिति वक्तव्ये तत्त्वक
थमेतत इत्यमेतत्कारणत्वमात्रे विवक्षिते तु द्रव्यस्यापि वर्जनं असमवायिकारणत्वे विवक्षिते द्रव्यस्याप्यवर्जनात् समा १म
नाएकाजातीयोते समानजातयः तद्वारंभकाः रूपरसगन्धस्पर्शपरिमाणैकत्वैकपृथक्त्वस्नेहा असमवायिका

रणत्वमानुचेन्नः समानजातीयेष्वेव एतत एवोष्मस्पर्शत्वेहि विहायानात्मधर्मकारणत्वमवेत्तः समानजातीयेष्वेवेत्यर्थः सुखे
त्ति एतेन विजातीयमेवारंभते सुखमिच्छां दुःखं द्वेषं तेनेत्यर्थतेनेत्रपास्तीक्रियामिति तु शब्दः पूर्वोपरानन्तव्यवच्छेदे तन्नवधारणो
ग्रोनपतिपुत्रस्यसुखदुःखाभ्यां पितुः सुखदुःखे समानजातीयेऽस्त्रापि भवतः इति चेन्न विषयमात्रत्वात् विषयत्वे पित्रानधा
रानत्कारणामिति चेन्न नभविष्यतोऽपि पुत्रस्य सुखदुःखपोर्हीने पितुं सुखदुःखोत्पत्तिदर्शनात् नवानागतमा
दिति ३ पिसंभवति कस्यकारणं पूर्वभावनियमस्य तत्त्वात्तस्माज्ज्ञात्कारणत्वं वा विवक्षितं संयोगेति अत्र हेतोहीपि यावत्तु संयो
गादिजातीयेषु व्यादिविभागाद्यपः से व्यातः पारिमाणगुरुत्वात्पतनेद्रवत्वात् स्पंदने हेतोहातसंयहः श्लोक्यासानपा उष्मस्पर्शा २
कजाः ज्ञानादिश्चाधर्मात्सुखेऽधर्मात्तदुःख ~~तिसानन्न द्रवत्वा न स्पंदने तैसाने नेमहः श्रो स्मो स्पकाना~~ तु
दि

संस्काराक्रियास्मृती१

गु॰ कि॰ ऽत्र विजातीयवर्गः सजातीयाः प्रसिद्धाः बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषभावनाशब्दाः स्वाश्रयसमवेतात्मकाः पृथगपि बु
६ स्या१ द्धिर्द्वित्वादिकमसमवायात्मतरस्कमयवात्मकेषु पठितुमुचिता तथापि स्वाश्रयसमवेतविशेषगुणोत्पत्तिद्रव्यमितरस्मा
८ दः रूपरसगंधस्पर्शपरिमाणस्नेहप्रयत्नापरत्वात्मकाः इति अवयवरूपाद्यपः स्नेहान्ताः अवयवविनिरूपादिकमात्म
१ ते प्रयत्न आत्मनिर्ग्रमानः शरीरे चेष्टायद्यपि हेतुः संयहत्वाश्रयव्यापारमुपायः प्रयत्न द्वयनिषिद्धविहितेप्रवृत्तिः निषिद्ध४
पः स्वाश्रयेऽधर्मोऽधर्मो वा स्यादयन संयोगादिषु पठितुमुचितः तथापि परिमाणान्तापरत्वैव स्नेहान्ताः साजाती
यपरत्वैव प्रयत्नान्ता एकोक्तिः तमन्यत्रैव प्रयत्नशब्दे न व्वात्र प्रयत्नविशेषो विहितनिषिद्धाविषयोऽग्राह्यः इत्यदोषः संयो
गेति संयोगो द्रव्यं स्वाश्रये भेरीदंडादिसंयोगोन भेरीशब्दं वंशदलयोर्विभागो विभागः स्वाश्रये शब्दमसमवायः संख्याका एम०
र्याणां गताः कार्ये सर्वोपरिमाणं च॥ स्वाश्रये द्वित्वादिकं॥ एकपृथक्त्वं स्वाश्रये द्विपृथक्त्वादि॥ अन्यत्रैकपृथक्त्वमेव॥ ६
क

एकग्रहणं द्रव्यत्वादीनामकारणत्वप्रतिपादनार्थं। गुरुत्वं स्वाश्रये पतनमन्यत्र गुरुत्वमेव। द्रवत्वं स्वाश्रये स्यंद
ने॥ अन्यत्र द्रवत्वमेव। वेगः स्वाश्रये गमने॥ अन्यत्र वेगवद्द्रव्यप्रेरणे वेग एव॥ वेगशब्देनात्र स्थितिस्थापकोपि
गृह्यते॥ धर्मः स्वाश्रये सुखमन्यत्र ज्वलनादौ क्रियां॥ अधर्मः स्वाश्रये दुःखमन्यत्र पवनादौ क्रियामिति सामान्यत
स्त्वात्रेत्ते हः प्रयत्नस्तु विहितनिषिद्धगोचरः उपादेयः संयोगविशेषेण संग्रहेणात्रेह कार्येण कारणस्य लेहस्य धर्माध
र्मयोश्च कार्ययोर्विहितनिषिद्धगोचरस्य प्रयत्नस्य कारणस्योपलक्षणमिति॥ गुरुत्वेति। गुरुत्वात्पतनं द्रवत्वात्
स्पंदनं वेगात्कर्मणः प्रयत्नात्तु चेष्टा धर्माधर्माभ्यां भूकंपादि संयोगविशेषान्नोदनाभिघातलक्षणादिष्वादिकर्म अत्र
त्रापि वेगेत्युपलक्षणात् स्थितिस्थापकोपि ग्राह्यः रूपेति रूपादिशब्दांतानामसमवायित्वमत्र समवायिकारणत्वे तल्ल
क्षणमग्रे वक्ष्यते साधारणं चैतत् तत्र नोष्णस्पर्शस्य पाकजेपि प्रतिनिमित्तत्वमप्यस्तीति तद्व्यवच्छेदार्थमुक्तमनुष्णेति य

टीतिं १

यद्यपि रूपादीनां धर्माकृतत्वेनो निमित्तत्वमप्यस्ति अगुरुगोपेत्यादि देवेतं व्यागमित्तभेतेत्यादिदर्शनात तथापि बुद्धिनिमि
७ त्तत्ववत् द्रव्यादिसाधारणत्वात्तत्स्पृतत्वद् इतिरिक्तं प्रतिनिमित्तत्वमिह विवक्षितं यद्यपि च ग्रासग्रुणोवनपुष्टिवलागोपेषु नि
मित्तत्वमनुपलब्धमेव व्युत्पत्ति तथापि विशेषतत्व शास्त्रेकलमविगम्यलात् दृष्टनिमित्तत्ववद्उपेक्षात इति प्रमाणा न१
न्योनिमित्तत्वमिह न विवक्षितं यद्यपि च स्पर्शवेगादपेक्ष्य क्रियाभिघातमुत्पादयन्तो निस्पर्शस्याभिघाते निमित्तत्वम्
प्यस्ति शब्दे तथैव समयहेन तथाप्येकाधिष्ठितकार्यपेक्षया दृष्टमिल्यदोषः बुद्धीति बुद्ध्यादीनां भावनान्तानां निमि
व त्तत्वं निमित्तकारणत्वमेव यद्यपि सामसविशेषेपि नैमित्तमसमवायिकारणत्वं तथा वस्तते संयोगादीनां वेगान्तानां म६
मुभयथाकारणत्वं असमवायित्वं यानिनिमित्तत्वं यावत् तथाहि भेर्यादिसंयोगः शब्दे निमित्ते भेर्याकाशसंयोगोऽ
समवायिकारणं वंशदलविभागो निमित्तं वंशदलाकाशविभागः असमवायिकारणं शब्दस्य उष्णस्पर्शः पाकजे नि राम०
मित्तं ऽप्सु स्पर्शे ऽसमवायिकारणं गुरुत्वमभिघातादिक्रियायां निमित्तं पतनगुरुत्वयोः असमवायि द्रवत्वं स्यन्दने सेनि ७

भिन्नं द्रव्यत्वस्पंदनयोः समवायिविभागो वेगस्पंदनयोः समवायी अभिघातो निमित्तमिति पाकादीनामकारणत्वंनानैमि
त्तत्वेनाप्यसमवायित्वमित्यर्थः ॥ आदिग्रहणेनैव वा द्वित्वत्रित्वैकत्वादीनां ग्रहणं संयोगादीनां प्रदेशवृत्तित्वमत्र प्रसह्नाणां गु
अनुपलंभप्र णपदुपलंभेर्मिमाणाकमेतत् धर्माधर्मभावनानां तुव्यापककार्यविशेषगुणत्वेनानुमेये अन्यथाऽसमवायिकारणमादेशि
कत्वाननुरोधेन सुखादीनामपि प्रदेशवृत्तित्वनियमानुपपत्तिप्रसंगात् न च भावाभावैकत्र विरुद्धौ प्रकारभेदात् अवय भा
वांतरादिगतत्वावच्छेदेन हितावविरुद्धौ तथैव दर्शनात् न चैवमवच्छेदकाश्रयावेभावाभावो अविरोधायोपाधिभेदेन नूया पं॰मु ५
४ इति धिभेदएवतदाश्रयः ॥ नहि कार्यभेदेन शक्त्याशक्तौ कार्यभेदमेवाश्रयेते देशभेदेन वा शक्त्याशक्तौ देशभेदमेवाश्रयेते इति शे
षाणामव्याप्यवृत्तित्वं स्वीक्रियते ॥ संयोगादिष्वाद्येऽन्त्ये शेषास्तेषां रूपरसगंधस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वगुरुत्व
द्रवत्वस्नेहवेगस्थितिस्थापकपाकपाकजानामित्यर्थः अपाकजेति अपाकजादीनां स्नेहांतानां यावद्द्रव्यभावित्वं याव
दाश्रयमेते तिष्ठंति तावन्न विनाशः आश्रयविनाशादेव परमेते विनश्यंति न त्वन्यथेत्यर्थः पाकजानि रूपरसगंधस्पर्शद्रवत्वा

जे१ थ१ परमाणु१

गु. ८

नित्यत्वे वाय्वपेक्षि न स्पर्शत्वमितत्क्रमपाकजत्वे तु स्थितिस्थापकौ त्रयाद्येः शेषाणामिति पाकजानां पार्थिवरूपादीनां पाक
जस्य च पृथिवीतेजोमात्रवृत्तित्वस्य बुद्धिज्ञानादिपरत्वापरत्वद्वित्वद्विपृथक्त्वादीनां शब्दबुद्ध्यादीनां च व्यापकौ विशेषगुणा कार्य२
नां संयोगविभागयोश्चायावद्द्रव्यभावित्वं सत्यपि द्रव्ये विनाशाद् इत्यर्थः ॥ तदेतद्दिग्देशमात्रमाचार्येणोक्तं एवमन्यदपि
स्वयमूहनीयं तद्यथा रूपाद्येकैकमार्गेना रूपत्वात् सत्तादीनि सांसिद्धिकद्रवत्वरूपरसगंधस्पर्शस्नेहानां मूर्त्तवि
शेषगुणत्वं रूपरसगंधस्नेहगुरुत्वद्रवत्वस्थितिस्थापकानां स्पर्शव्याप्यत्वं स्नेहशब्दसांसिद्धिकद्रवत्वानां जलमा
स्प४ त्रवृत्तित्वं श्रोत्रग्राह्यशब्दरूपयोस्तेजोमात्रवृत्तित्वं रसगुरुत्वयोर्जलावनिगुणत्वं गंधमाधुर्येन ॥ सम्पृक्तेन रूपाणां पृ
थिवीमात्रवृत्तित्वं बुद्ध्यादीनां भावानां तानामात्मविशेषगुणत्वं रूपद्रवत्वयोः पृथिव्यप्तेजोमात्रवृत्तित्वं क्षितितेजसो
नैमित्तिकद्रवत्वं पार्थिवपरमाणुरूपादीनां पाकजत्वं सर्वापरिमाणपृथक्त्वानामेव पारिमाण्डल्यजन्यत्वं संयोगवि एष०
भागशब्दानामेव शब्दकारणत्वं स्पर्शगुरुत्वप्रयत्नवेगानामेवाभिघातहेतुत्वं एकत्वैकपृथक्त्वसंयोगविभागानामे
त४

१२ त्वापरत्वचरमसत्तानहि तद्धिपर्यस्तादीनामेवनिमित्तविनाशाद्विनाशपत्वं
वानेकाश्रितगुणारंभकत्वं पृथक्त्वापरत्वयोरवधिकालसंयोगनत्वं एतदन्येषामेव गुणानां नरविनाशपत्वं कार्यगुणानामेका
श्रयविनाशविनाश्यत्वं आपार्थिवपाकजगुरुत्वास्पर्शनामिति द्विकद्रवत्वगुरुत्वस्नेहस्थितिस्थापकनित्यद्रवोकत्वेकत्वे
कत्वपरिमाणे स्वरवृद्ध्याश्रयत्वान्नोनिमित्तकार्यत्वे इतरेषां गुणानामनित्यत्वकार्यत्वे इत्यादि॥ ॥संप्रतिप्रसं
सादि४ के रूपादीनां वैधर्म्यं संक्षेपार्थमेकग्रंथेनाह रूपादीनामिति सर्वेषां चतुर्विंशतेरपीत्यर्थः रूपं रसः गंधः इत्यादिको४
ता:४ संज्ञाः किंपारिभाषिक्यो औपाधिको वा नेत्याह अपरसामान्यसंबंधात्। रूपत्वरसत्वगंधत्वादिमम वायामिति त्वादि
त्यर्थः तदसिद्धं चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वलाघवोपाधिनिबंधनत्वाद्रूपादिसंज्ञानामिति चेत् न अननुसंहितोपाधे रूपहितप्रत्युपाधे
गाननुगमरूपत्वादिसामान्यविशेषविशिष्टरूपाद्युपलब्धिमंतरेणापरस्याग्राह्यत्वेषु चक्षुरादिषु प्रमाणमस्ति विशिष्टो
पलब्धौव प्रमाणत्वेपरस्पराश्रयत्वं चक्षुराद्यवगमे विशिष्टोपलब्धिः विशिष्टोपलब्ध्या चक्षुराद्युपलब्धिरिति नचावि

मु. ८ १

मविशिष्ट१

शिष्टोपलब्धिमात्रोपनीतमिंद्रियमात्रमुपाधिविशिष्टव्यपदेशोऽस्मादिष्वपि रूपादिव्यवहारप्रसंगादिति तस्माद्रूपत्वादि

सामान्यविशेषक्रोडीकृततत्तदर्थग्रहणानियमेन च रूपादीन्यप्युन्नेयानि तथा चोच्यते रूपादिषु मध्ये रूपस्यैव व्यंज

कत्वादिति अन्यथा रसनादिग्राह्येषु मध्ये च कर्मा(उ)ग्राह्ये सेव व्यंजकत्वादित्यर्थः ॥ स्यात् तथा चासिद्धमसिद्धेन साधय

तो महानैयायिकत्वमित्यलमनुकंपनीयेष्वतिनिर्बंधेन एतेन रसरूपयोर्व्याप्यता॰ तेनेति गुणेषु मध्ये गुणत्वे सति

चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वं तद्रूपमिति लक्षणार्थः गुणत्वे सतीति रूपत्वादिसवच्छेदाय एतेन प्रमाणमप्युक्तं आप्रघम

म२ हत्यपि स्पर्शकवलनत्वेनेति द्रवलनशब्देन तेजोमात्रमिह विवक्षितं एतेष्वेव वर्त्तते नान्यत्रेत्यर्थः । विषयस्यैकार्थ

क्रियामाह इत्याद्युपलंभकं द्रव्यशब्देनात्रवाच्यत्वं द्रव्यमभिमतं तद्विरूपसंबंधात् गृह्यते न त्वन्यथा आदिशब्देन गु तम०

णकर्मसामान्यानि तत्र गुणाः संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्वस्नेहवेगाः ॥ कर्माणीत्यपि ८

च

द्रव्यसमवायात्सामान्यानितुकानिचिद्रूपेकार्यसमवायात्कानिचिद्रूपेकार्यसमवेतसमवायात्कानिचिद्रूपस
मवायादितिसर्वत्ररूपस्यैवकारणत्वंयद्यपिचैतन्महत्त्वसाप्यस्तितथापिविशेषगुणत्वेसतीतिद्रष्टव्यमितिसहदेवः क
रणोपकारिणमाहनयनसहकारीतिवाह्यालोकाप्याप्तितंहिचक्षुः४ स्वविषयग्रहणेत्वमंसयोद्भूतरूपं४सहका चक्षुः३
रीतत्वस्यार्थेतिरूपंनयनेसहकारीत्युच्यतेनतुसुरूपमसमसहकारित्वगुणानामिंद्रियभावादितिन्यायेनतस्येंद्रिय
द्रू५ ग्राहीत्वात्विभागमाह शुक्लाद्यनेकप्रकारमिंद्रऊक्तबाद्ध्यो ऽनेकेप्रकाराः अवांतरविशेषायस्यतत्तथोक्तंयद्यपिनित्य
त्वादिकंगुणोतरसाधारणंतथापिपार्थिवेषुपरमाणुषुपाकजत्ववैधर्म्यचिंतायामुपयोक्ष्यतेऽस्याभिप्रायवान्का
रणविरोधिनावभिधातुंनिर्वात्यंताबन्निर्दाएयेतिसलिलादिपरमाणुषुनित्यमिति आदिशब्देनतेजःपरमाणुपरि
ग्रहः४ अनित्यताहिकार्यतयातासांसावत्र्पादीनांकार्यद्रव्येषुविचित्रतयासावसलिलादिपरमाणुरूपाद्याव

गु० १०
10

र्त्तेमानानामपि स्वकार्य्यं कार्य्यं तामुपादाय आवर्त्तमानानां विनाशितामपि निवर्त्तयतीति पार्थिवपरमाणुष्वग्निसंयोगविरो
धिस्वाग्निसंयोगोविरोधीयस्यतत्तथाउपलक्षणं चैतत्‌ उष्णादकोप्यस्याग्निसंयोगएवं सर्वकार्येषु का ।। ११ एवं केचि गुण १२
त्पविषु यद्रूपं तद्वयवचरूप एवं कपित्थः आम्रफलविनाशादेव नश्यतीति नतु पिठ १ पाकवादिनामपि वाग्निसंयोग
रूपीत्येव कौशार्थ्यः ४ एते न गुणा गुणिनो भेदवादिनामिति ४ ततो विरुद्धधर्माध्यासस्य दर्शितत्वात्‌ तथाहि रू
ए पत्वनिमित्तात्‌ रूपसंहेतिदर्शितं ते पृथिवीत्वनिमित्तं च पृथिवीव्यवहारौ तयोश्चाद्वाभ्ये पर्यायतास्यात्‌ न च रूपश
ब्दात्‌ शुक्लश्यामादिकम्पि घटपटादि कं पसे त्रिवट शकृदाम्यु ष्णादिकेन वाभेदे सामान्यविशेषभावोप्युपपद्यते
शे२ न च सामान्यविशेषभावे प्यभेदादेवसामान्यं विषश्चेतिसंभवति विरोधात्‌ अनुवृत्तो हि धर्मः ४ सामान्यं व्यावृत्तो
हि विशेषः ४ न हि तदेवानुवृत्तं व्यावृत्तं चेति संभवति किं च रूपे चक्रमोत्रग्राह्यं तदेव चैद्रव्यं तदा रूपवत्‌ इव्यमप्यक्षे रूप०
च र १०

ननोपलम्भेन घटादिद्रव्यवद्याश्रुक्लादिरूपमप्यंशे नोपलम्भेन यदि च पृथिव्येव रूपं न तोये तेजसि वा वर्त्ते
त यदि वा रूपमेव पृथिवी पयः पावकादि पि पृथिव्येव स्यात् तां सामान्यविशेषभावेनुवर्त्तादात्म्यं विरुध्येत नन्वे
वं द्रव्यरूपेव सामान्यविशेषो रूपमस्तु कृतं गुणेनेति वाच्यं तस्य प्रकाराभावात् नहि गोत्वे प्रकारवत् रूपं तु शुक्लाद्यने
काप्रकारं न च गोत्वविशिष्टस्य शाबलेयादिभेदवद्रूपविशिष्टस्य शुक्लादिभेदो भविष्यतीति युक्तं तत्रापि शुक्ल
तर ' तमादिप्रकारलाभात् न च तारतम्यं सामान्यस्य संभवति नहि भवति गोतरो गोतम इति किं च पिठरपाको वा स्त्कपर
माणुपाको वा शुक्लादिरूपं तावत् धर्मिणि सत्येव निवर्त्तते प्रवर्त्तते चेति सुप्रसिद्धं न चैवं सामान्यस्य संभवति तस्य नि मा
त्यैकरूपत्वात् अन्यथा तत्त्वविरोधात् एतेन रूपवदेव द्रव्यमुत्पद्यते रूपवदेव विनश्यतीति नास्मानयोः पूर्वाप
रभावः इति नापि द्रव्यविनाशरूपविनाशयोरिति निरस्तं एकत्र दर्शनेनान्यत्र तदनुमानात् तथा हि अव

गु॰कि॰ यविरूपंसमवायिकारणवत्कार्यत्वात्घटवत् अन्यथा कारणमात्रानपेक्षत्वे कादाचित्कत्वानुपपत्तिः कार्यं च तत्का
११ र्यगुणत्वात् पार्थिवरूपत्वाद्वा सामान्यवत्वे सत्यवयविधर्मत्वाद्वा सामान्यवत्वे सत्यस्मदादिवाह्यकारणप्रत्यक्षत्वाद्वा
॥ न्यस्मदादिप्रत्यक्षविशेषगुणत्वाद्वेति संयोगवत् पार्थिवपरमाणुरूपवत् कर्मवत् घटत्वबुद्धिवद्वेति अन्यथाऽवय
विनाशेप्यविनाशान्नतदुपलंभापत्तिः४ आश्रयस्य घटेऽन्त्यकस्याभावादनुपलंभे सत्याश्रयपरमाणोस्तद्विनष्टेरनु
पपत्तिरिति तस्मादवयविनो रूपस्य चोपादानोपादेयभावात् एवोपाभावानियम एवेति स्थितं विनाशस्यापि स
हेतुकत्वं स्थितं यावद्द्रव्यभावस्य च कार्यरूपादीनामुपलंभात् द्रव्याभावेनानुपलंभनियमात् द्रव्यविनाशकार्यत्वमथ
सोऽपुत्ते योगपद्याभिमानस्तु कालसन्निकर्षाच्चक्षुरन्येषु रूपोपलब्धिवदिति सर्वमवदातं ॥ ॥७॥ ॥ रसत्वा
भिसंबंधाद्रसः इति स्थिते तस्मादस्य रसनग्राह्यत्वे इति रसनेनैव ग्राह्यते यो गुणः४ स रस इत्यर्थः४ इति प्रमाणलक्षणे आ राम॰ ११

रिति

घपमाह श्लेष्मकरकत्वात्तिं ४ यद्यपि गुरुत्वमप्येवं तथापि प्रत्यक्षत्वे सतीत्यदोषः ४ अथ क्रियामाह जीवनपुष्टिबलानि
प२ ण्यनिमित्तं जीवनं मनसः शरीरेऽवस्थानं पुष्टिः शरीरावयवोपचयः बलं सामर्थ्यं समन्तात्प्रारोग्यमस्वास्थ्यतादोषधातुम
टी३ लानां स्त्रोतोनां समतेति यावत् उपलक्षणं चैतत् मार्गाक्षेपस्थलत्वे वल्लभ्यो गकारणात्यादि द्रष्टव्यानि तेषां निमित्तं यद्यपि गं
धौद्रयोप्येवं भूतास्तथापि संयोगभेदात्तथापि रसप्रधानोक्तत्वान्न तुल्यातेत्यतोतिविवक्षितं वाच्यस्यार्थक्रियामाह रसन
सहकारीति वाच्ये नोद्दरसेनक्ति मित्तस्यद्रव्यस्यारसो रसनेन गृह्यते न तु स्पर्शकस्य विभागमाह मधुर इति मधुरादिभिस्त
मि३ द्रैद्रव्यं मधुरं मधुरतरं मधुरतमादिभिर्व्यवहारनेत्यर्थः ४ अस्यापीति नित्यमिति भावप्रधानो निर्देशः यथा रूपं सलिलं न्नमाण प२
वुनित्यं तथा रसोपि पथ्या रूपं पार्थिवपरमाणुष्वग्निसंयोगविरोधितद्रव्यावयवपथ्या रसोपि पथ्या रूपकार्यद्रव्येषु
कारणगुणपूर्वकं आश्रयविनाशादेव विनश्यति चतथारसोपीत्यर्थः तथैवं चैतत्सर्वमुपपादनीयमित्यर्थः ॥ २

दि

॥१॥

गु॰ तेन कारणाविरोधिनावुक्तो वेदितव्यः गंधत्वाभिसंबंधात् गंध इति स्थिते समस्याह गंधो घ्राणग्राह्यः गुणेषु मध्ये यो घ्राणे

१२ नैव गृह्यते स गंधः इत्यर्थः एतेन प्रमाणेनेतरो दर्शितः पृथिवीवृत्तिः पृथिव्यामेव वर्तते नान्यत्रेत्याश्रयमुक्तं घ्राण

12 सहकारीत्यर्थः क्रियाद्युतादिग्गंधसहकृतेन घ्राणेन मृगमदादिगंधग्रहणादेतद्द्वैविध्यं सुरभिरसुरभिश्चेति तावत् तापि इत्यर्थः असु

रभिरिति सुरभिविपरीतं सामान्यविशेषमाहेन तु तद्भावमात्रमधर्मवत् अपापीति अपि नित्यत्वेनास्तीमतान्तरं इहापोलु

साद्यर्थस्तु कंठस्थित्यादिर्येषामुत्पत्तिहेतुविनाशहेतूनां तयोक्ताः तेनोत्पत्तिर्द्वयी परमाणौ कार्ये च कारणमपि द्रव्य

अग्निसंयोगोऽवयवगुणाश्च विनाशोपि द्विविधः परमाणौ कार्ये च तत्कारणमपि द्विविधमग्निसंयोगो द्रव्यविनाशश्चेति

बहुवचनोपपत्तिः एवं वदितिरसवदित्यर्थः॥ ॥ स्पर्शत्वाभिसंबंधात् स्पर्श इति स्थिते लक्षणमाह स्पर्शस्त्वगिंद्रियग्राह्य राम॰

इति त्वगिंद्रियेणैव गृह्यते यो गुणः स स्पर्श इत्यर्थः क्षित्युदकज्वलनपवनवृत्तिरिति यद्यपि स्थितिस्थापकोप्येवं १२

आश्रयमाह १

तथापि विशेषगुणत्वे सतीत्यस्य दोषः तत्सहकारिसत्त्वं तेनाद्रियात्तस्पर्शसहकृतेन त्वगिंद्रियेण स्पर्शस्योपलंभादेतद्

१२ वसेयं तद्देत द्रव्यवादिचतुष्टयं विषयसंस्कारकं तत्पानपवनादिसहकारिरूपानुविधायी रूपमनुविधानुशालमस्येति रूपा

नुविधायी यत्र रूपं तत्रावश्यं स्पर्शो भवति रूपव्यापक इति यावत् अथवा रूपमनुविधायि यस्य स तथोक्तः रूपं स्पर्शम

नुविधत्ते स्पर्शं प्राप्तं तत्स्पर्शेन विना न भवतीत्यर्थः अत्रापि रूपव्यापकत्वं स्पर्शस्य लभ्यत इति फलतो न कश्चिद्विशेषः वि

घटपि संख्यापरिमाणादयोपि रूपव्यापकास्तथापि विशेषगुणत्वे सतीत्यस्य दोषः अवांतरविभागमाह शीतेतिकारण

विरोधिनावतिदेशेन दर्शयति अपाकजोपीति अत्रापि नित्येति भावप्रधानो निर्देशः एवमादितिसंबद्धमित्यर्थः गंधे नित्य

त्वाभावात् यथा रसः सलिलपरमाणुषु नित्यस्तथा स्पर्शोपि अपार्थिवपरमाणुषु यथा रसः पार्थिवपरमाणुषु अग्नि पु

संयोगविरोधी तद्गुणाद्यवयवगुणपूर्वकश्चाश्रयविनाशादेव न उत्पत्तितथा स्पर्शोपीत्यर्थः ॥ अथैतत्पाक

अवयविष १

भु। ति। दूमे।

गु. १३ जैपरीक्षाशेषंवर्त्तयिष्यन्नाहपार्थिवेंत्यादि पृथिव्याः॥ कार्यभूतायाः॥ कारणभूतायाः॥ परमाणवः पार्थिवाअथवा पृथिव्याः॥
पृथिवीत्वस्यान्वयभूताः इमे पार्थिवाः॥ तेषामेव रूपादयो रूपरसगंधस्पर्शाः इमे पाकजत्वेन रूपेणायदुत्पत्तिविधानंप्रका
रः॥ स कथ्यते तत्र विःप्रतिपत्तेः॥ संशयः काश्चिदाह कार्यकारणानमुत्पाद्य पच्यमाने तस्मिन्नवस्थिते परे व रूपादयो
13 एव४ विनश्यंति जायंते चेति केचित्तु परमाणवः स्वतंत्राः॥ पच्यंते कार्ये तु पूर्वं निवर्त्तते अपांतु प्रवर्त्तते तत्र कारणगुणप्र
क्रमेण रूपादयो जायंते इति प्रयोजनं तु धर्मविरोधः॥ साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां स्फुटतरो विवेकः॥ सदृशस्य गात्मविवेके ऽपया च५
सतः इति तत्र परमाणवः॥ स्वतंत्राः पच्यंते इति पक्षमुपादाय शुक्लादप्रति घटादेरिति चेत्यादि प्रग्रहणेन सर्वपार्थिवोपा त्यादि३
प२ दाने आमेति कृतपाकापेक्षया न तु पार्थिवमपक्वं नामास्ति अग्निना सवस्य संयुक्तस्य तदारंभकेषु घटाद्यारंभके राम०
षु परंपरया अणुपरमाणुषु कर्माणुत्पद्यंते आरंभकेषु तितकार्यविनाशादि प्रक्रियायाः अर्थं कृतोऽप्ययामिघा १३

ऊर्ध्वसंयोगनिवृत्तिः

तास्योद्दनाद्यत्र अग्निनेव नोदनाभिघातौ संयोगविशेषौ कर्माधिकारे वक्ष्येते तेभ्यः ॥ कर्मभ्यो विभागः विभागेभ्यः ॥ संयोग
विनाशाः ॥ इत्यारंभकसंयोगविनाशात्तेभ्यः ॥ कार्यद्रव्यं विनश्यति द्व्यणुकलक्षणजातमभिप्रायमेकवचनेनात्र नोदनोदनाद्यु
त्पत्तौ कर्मोत्पत्तिः प्रमाणं कर्मभ्यो विभागस्तेन संयोगविनाशस्तत्र कार्यद्रव्यविनाशस्तस्य ॥ तेषां कार्यकारणभावा
वधारणात् कारणविना कार्यानुत्पत्तेः ॥ कार्यद्रव्यं विनश्यतीत्यत्र किं प्रमाणं न हि मतिद्रव्यं घटादीनां विनाशो यत्री
स४ नोपपद्यते परमाणुष्विव कार्यद्रव्येपि तयोर्विरोधादिति अत्र हस्तमिंनि...तिनहि चेद्भूच रूपेषोत्तेजस्त्यापावकं
यथा सोरमित्युक्रमेणोष्णापेक्षादिति ॥ रूपादिमाः ॥ रूपादिमहत्परमाण्वादीति केचिद्दविचारितागमश्रद्धालवालयंतितान्
ते२ प्रत्युक्तं पुनरिति तेन जन्म नोष्मालेवदन् रूपादीनामुत्पत्तिमनुवदति ॥ अन्यथा विनाशानुपपत्तेः ॥ पाकजाइ
तिरूपरसगंधस्पर्शाः ॥ संक्षेपेणोक्ताः ॥ पः घण्येकस्योत्पत्तिविनाशहेतुत्वमेकजातीयत्वेपि कार्यस्य व्यक्तिभेदेन मध्यस्था
६१

नुपमानत्वा॥५ रूपादिसंतानन्निवृत्तौ॥४

गु. १४ द्रव्यवत्कालभेदेनध्वंसोत्पत्त्याद्युपपद्यते तथापि पाकजेषु नायं विधिः॥ कार्यविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य रूपादिविना

शात् रूपादिविनाशविशिष्टं च कालमपेक्ष्य रूपाद्युत्पत्त्यादर्शनात् सति कार्ये कार्यावष्टंभस्यैव प्रतिबंधकत्वात् सति च रूपादौ

धे३ रूपांतरानुत्पत्तेः॥ न चैतावंतं कालमेकोऽग्निसंयोगोऽनुवर्तितुमीष्टे तेजसोऽविलंबागमनशीलत्वात् । न तेजोंतरेण

भिहन्यमानत्वाच्च अपि चोत्पादकस्यैव विनाशकत्वेऽग्निसंतानव्यावृत्तौ नीरूपघटादिप्रसंगः विनाशकस्योत्पादक

त्वेऽग्निसंयोगस्यैकत्वादविशेषणात् पाकजानां तेष्वस्यानुपपत्तिः॥ पुनस्तेनैव रूपादिविनाशात् पुनरुत्पादकस्य विनाश

कत्वे एवं दोषानतिवृत्तिः॥ तस्मात् प्रमाणेषु रूपादीनां विनाशोत्पादौ नैकाग्निसंयोगकारणकौ रूपाद्युत्पत्तिविनाश

दि२ त्वात् श्यामाद्युत्पत्तिविनाशवदिति निरुद्दमनुक्रममस्मादिति एतेन पाके नष्टे रूपांतरानुवृत्तिरेवाग्नेर्विनाशे प्रमाणं अत्र व-नाम०

वर्षति रूपादिविनाशस्याप्यविनाशहेतुकत्वावधारणात् कारणं विना कार्यानुत्पत्तेः॥ ननु सत्स्वप्यवयविष्वग्निसं १४

योगादपि रूपविनाशः स्यादित्युक्तं न कतिपयावयवपाके कार्ये कारणरूपानुकारानुपपत्तेः ॥ नहि श्यामाः अवयवाः अव
यवी च रक्त इति संभवति निःशेषपाके तु परमाणुतेजःसंबन्धे तेजस एव स्पर्शवत्तया वेगवत्तया नोदनाभिघातयोरन्यतरः संयो २२
गोऽवयवविश्लेषहेतुक्रियाजनक इति कथं न कार्यद्रव्यविनाशः ॥ किं च रूपाद्यंतरोत्पत्तिरवयव्यंतरोत्पादे प्रमाणं तदु
पादे ॥ कारणगुणपूर्वकत्वनियमात् अग्निसंयोगान्नष्टे रूपादौ तत्रावयविनि कारणगुणप्रक्रमेण रूपादिमत्त्वविरो
धीत्यसदेव इति चेन्न एवं त्वग्निसंयोगो रूपादौ नानोत्पादकस्तत्र विनाशकोऽपि न स्यात् जलादिवदिति नियमात् अग्निसंयो
गस्यैव तदुत्पादकत्वे कारणगुणपूर्वकत्वव्याघातात् व्याहन्यतामिति चेन्न आमदशायां श्यामादीनामनुत्पादप्रसंगात्
तस्मात्परमाणुषु पाकाद्रूपविनाशोत्पत्ती अवयविनि च कारणगुणेभ्य एवोत्पाद आश्रयविनाशादेव विनाश इति
परमुपपद्यते न त्वमी प्रयोगाः पार्थिवावयविरूपादि आश्रयनाशादेव नश्यति अवयविरूपादित्वात् दग्धपटरूपादिवदिति न

प१

मु.कि. कारणगुणेभ्य एवोत्पद्यते अतएवतद्देवघटादिपरमाणुष्वग्निसंयोगाःनियमेनद्व्यणुकारंभकसंयोगप्रतिद्वंद्विविभागजनक
१५ क्रियाहेतवोऽग्निसंयोगत्वान्नुषाग्निसंयोगवदितिस्यादितितयथैवमापमा एवंतोविनाशः स्वेतत्राम्नपरमाणाव४पच्य
तेकुलालादिव्यापारमंतरेणघटादीनांपुनरुत्पत्तौलोकव्यवहारोच्छेदेसर्वथैवेतिसांमाचय४ प्रयाप्तःसतथाहतस्वंतरमि
तिरूपा घुस्तत्पुनरंतरंभोगिनामुदकाद्याहरणाद्यौगतत्साध्यसुखदुःखाद्यनुभवभागिनामदृष्टायेत्तातधर्माधर्मापेक्षा
तआत्माणुसंयोगादित्सत्रात्मग्रहणस्पष्टार्थंभोगिनामित्सनेनैवात्मोपादानात अणुष्वितिपरमाणुष्वित्सर्थः कर्मणा
मुत्पन्नेनसत्सांतेषांपरमाणूनांपरस्परमन्योन्यसंयोगादितिजातस्याभिप्रायमेकवचनेद्व्यणुकमादिर्यस्यप्रक्रमस्यतेनक्र
मेणघटादिलक्षणमुत्पद्यतेतत्रकारणगुणप्रक्रमेणरूपाद्युत्पत्तिः२ परमाणुरूपादद्व्यणुकेषुरूपादिकंद्व्यणुकरू
पादेत्र्यणुकेष्वितत्सनेनक्रमेणेतिअत्रकारणौचतुष्टयस्यापिभावाद्रूपादेवरूपमुत्पद्यतेनस्पर्शाद्यायोवपितद्वत्सात्त्रिप्रसं राम. १५
व

गातरमादेस्तद्गुणत्वेन तद्गुणस्य बाधानुविधानापत्तेः ४ एवंरूपादयः स्पर्शोत्पत्तौ तेजस्त्वस्य रूपोत्पत्तिप्रसंगात् गंधात्तद्गुणत्वेन तद्गुणका
रणपत्तेः अवयवकद्गुणावाच्छिन्नतुकारप्रसंगाच्चेत्यादिस्वयमूहनीयं तदेवंरूपाद्यंतरोत्पत्तिः ४ स्थूलद्रव्योत्पत्तौ प्रमाणाभावात्तस्व
यवपरंपरायां साक्षाद्गुणके तदुत्पत्तिः परमाणुसंयोगे सवतक्रियायां साऽदृष्टवदात्मसंयोगे रूपादिसत्तायां चेति द्रव्यारंभा
नुगुणक्रियायां ४ रूपस्पर्शादिमत्कृतोत्पत्तिनियमात् रूपादिविहीनो द्व्यणुकस्त्वणुमात्रस्थितेः ४ क्रमेण ४ कारणगतरूपेत्व
पं०५ त्वादिति अथ पूर्वरूपादिविनिवृत्तिं द्वितीयरूपोत्पत्तिश्च कार्यद्रव्यएव स्यात् को दोष इत्यत्र तर्कशेषमाह नचेति किमिति
ती०३ न संभवं स्यात आह सर्वावयवेष्विति अवयविनः ४ प्रागभावव्यपेतवर्तिनां मध्यवर्तिनां वाऽवयवावष्टंभेनाग्निप्रवेशोऽसंभवा
लं०=२ त्ताको न स्यादित्यर्थः ४ सांतराणापेवावंविद्रुपाणां कथमन्यथा मध्यस्थानामपि स्पंदनस्य दर्शनात्था वा अणुप्रवेशो न वि
रुध्यत इत्यत आह अणुप्रवेशादपीति कुतः कार्यद्रव्यविनाशादिति अयमाशयः ४ ईदृशोऽहितेजसो वेगातिशयः स्व

गु.
१६
16

र्शीति शयधश्च यत्तज्जन्यकर्म कार्यद्रव्यं र्द्वव्यूहान्यसाव पतितद्रवयवां यूद्धव्यूहंति । प्रा पपतिग्रम्य यासांतरत्वे ऽंत
रालेन प्रविशति पावके क्वथ्यमानाः स्त्रीरनीरादयो नोद्भावपेरनूम्दरुसंयोगत्वात्त येति चेन्न तंतुदुलादीनाम
पि तथा दर्शनात्तत्र अतिदृढानामप्युपलमणिवज्रादीनामग्निद्ग्धानां स्फुटनान्न सातिशयः संयोगस्तथैति चेन्न को
ध्व तिशयाथ ॥ वद्वेभ्या सद् इति चेन्न प्रथममस्या किंचित्कालेऽभ्यासानुपयोगात्तन्त्वाद्यपुविनाशिनां कूपिकाणां स्वरूपत
॥ समुत्पत्त्य ॥ संभवति तस्माद्यथा शरीरादेोत्पत्तिः मनुपलब्धरागीय ॥ कालान्तरे स्फुटीभूतो विशेष ॥ पत्तोयत्तेन थाच
टादियाके पीतियुक्तमुत्पश्याम ॥ एतेन प्रत्यभिज्ञानस्यावाधाच्छादर्शनमुपरितनि हितेमूर्त्तीनां तथा रणं संस्थानसं
वो स्थापरिमाणांतरी यचोरत्वादिचिह्नाद्यविपर्यय ॥ र्द्वव्यं विनाशीप्रमाणामिति निरस्तं स्थूलः प्रतिभेदेन विदलितत्रि एम०
चतुरत्र सरेणुद्व्यणुकादिवदुपपन्न ॥ अत्रापि ननभवमेवद्व्यणुकादयइति मीमांसककदुर्द्दुरूटास्तेनु कंपनीया ॥ परमाराव १६

पगमे द्व्यणुकमवश्यं नश्यति अन्यथा कार्यनित्यताप्रसंगात् तन्नाशे त्रसरेणवोऽवश्यं विनश्यंति तन्नाशेन तत्कार्यमित्यने
नैव क्रमेणांत्यावयविपर्यंतं ॥ प्रलयोऽन्यथा निराश्रयकार्यावस्थानप्रसंगात् कतिपयावयवनाशेप्यवस्थितावयवा
श्रयं कार्यं स्यात् न स्यात् तावदवयवव्याप्तियोग्यपरिमाणवतोऽन्यूनेन संमिते ॥ संवृतपटवत्परिमाणसंकोचोऽभविष्य
तीति चेत् न भवेन सहितयोर्भेदः भेदस्य द्रव्यधर्मत्वात् न विनाशः परिमाणस्यावद्द्रव्यभवित्वात् आश्रयविनाशेकवि
नाशप्रसंगाच्चेति आश्रयावयवविश्लेषविनाशाभ्यां विनाश्यमपि भविष्यतीति चेत् सावयवविश्लेषविनाशाभ्यामवयवीनवि
नश्यतीति तत्परिमाणं तु विनश्यतीति महती प्रत्याशा अवयवविनाशप्रसभिहानादिति चेत् तर्ह्यवयवविश्लेषपरिमाणं किं
न प्रत्यभिज्ञायते इत्यलमतिपीडया ॥ अथ द्व्यणुकनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनः स्यात् द्व्यणुकमुत्पद्यत इति मन्द
मतीनां जिज्ञासायां शिष्यबुद्धिवैशद्याय प्रक्रिया ॥ तद्यथा नोदनादिक्रमेण द्व्यणुकनाशः ॥ नष्टे द्व्यणुके परमाणावग्निसंयोगाच्छ्या

३

ग.
१७ मादीनां निवृत्तिः४ निवृत्तेषु श्यामादिषु पुनरन्यस्मादग्निसंयोगाद्रक्तादीनामुत्पत्तिः४ उत्पन्नेषु रक्तादिषु अदृष्टवदा
क्रिपा त्मसंयोगात्परमाणौ द्व्यणुकारंभणाय क्रिया तया पूर्वदेशात् विभागः४ ॥ विभागेन पूर्वसंयोगनाशः४ तन्नाशे परमा
17 ण्वंतरेण संयोगोत्पत्तिः४ संयुक्ताभ्यां परमाणुभ्यां द्व्यणुकारंभः ॥ आरब्धे द्व्यणुके कारणरूपादिभ्यः४ कार्यगुणानां
दश४ रूपादीनामुत्पत्तिरिति यथाक्रमं नव क्षणाः ॥ सेयं प्रक्रिया यदा क्रियातो विभागो द्रव्यारंभकसंयोगप्रतिद्वंद्वप्रतिद्वंद्वी
चेति पक्षस्तदा यदा तु विभागात् पूर्वसंयोगनाशस्ततो द्रव्यविनाशविभागजविभागौ चेति पक्षस्तदा दशमे क्षणे
तथा हि द्व्यणुकनाशविभागजविभागोत्पत्ती ॥ पूर्वसंयोगश्यामादिनिवृत्ती ॥ उत्तरसंयोगरक्तोत्पत्ती ॥ विभागज राम०
विभागक्रिययोर्निवृत्तिः ॥ द्रव्यारंभाय परमाणौ क्रिया ॥ विभागः ॥ तेन पूर्वसंयोगनिवृत्तिः४ परमाण्वंतरसंयोगः४ क्रिपा १७
द्व्यणुकोत्पत्तिः४ गुणोत्पत्तिरिति ॥ यदा तु द्रव्यविनाशोनंतरकालं विभागजविभागश्यामादिनिवृत्ती पूर्वसंयोगनिवृत्तिरक्तो
एवं

कल्पत्तौ ततउत्तरसंयोगोत्पत्तिस्ततो विभागजविभागकर्मणोर्निवृत्तिः ततो द्व्यारंभकयोः परमाणोः क्रियेति पूर्व
त्तौ द्व्यणुकादेशे त्वगो तथा हि द्व्यणुकविनाशः ॥ विभागजविभागरूपामोदिनिवृत्तौ ॥ पूर्वसंयोगनिवृत्तिः क्रमक्षणोत्पत्ती ॥
उत्तरसंयोगः ॥ विभागजविभागकर्मणोर्निवृत्तिः ॥ द्व्यारंभकयोः परमाणोः क्रियात्क्रियया विभागः ॥ संयोगविनाशः ॥ प
रमाणोः केवलसंयोगो द्व्यणोत्पत्तिः ॥ गुणोत्पत्तिरिति ॥ कथं द्व्यणुविनाशे सति तद्विशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागेनोत्तरका
ले विभागजविभागजननात् ॥ विभागजविभागे सति पूर्वसंयोगनाशात् तस्मिंस्तूत्तरसंयोगात् तस्मिन्न सति च पूर्व
क्रियानिवृत्तेः तन्निरत्रोच क्रियानारंभावकाशादिति कथं तर्हि पूर्वप्रक्रियाकारणसंयोगनाशमपेक्ष्यैव विभागेनोत्त
रविभागारंभणादिति पद्धात् किमत्र तत्त्वमिति विभागे विवेचयिष्यामः ॥ सेयमेकस्मिन्नेव परमाणौ पूर्वद्व्यणुक
विनाशकोत्तरद्व्यणुकोत्पादक क्रियाद्वयमधिकृत्य क्षणगणनानवद्यतालेक विनाशिका ॥ एवं द्व्यणुकोत्पादिका क्रि

त्र्यणुक १

गु. १८

18

सप्तमेष्टमे १

यावत्तद्व्यणुकविनाशमारभ्य पंचमे षष्ठे मे नवमे वा क्षणे गुणोत्पत्तिः कथं यदा द्व्यणुकारंभकसंयोगो विनश्यति तदै
व परमाण्वंतरे कर्म ॥ ततः एकत्र कर्मणा द्व्यणुकविनाशः श्यामादिविनाशः क्रमात् ततः अग्निविभागपूर्वसंयोगनाशो
त्तरसंयोगाः ॥ क्षणांतरे द्व्यणुकोत्पत्तिः ॥ पंचमे क्षणे गुणोत्पत्तिश्चेति ॥ एवं द्रव्यनाशसमकालं परमाण्वंतरे क्रियाचिं
तनात् षष्ठे ॥ श्यामादिनाशसमकालक्रियाचिंतायां सप्तमे ॥ रक्ताद्युत्पत्तिसमकालकर्मक्रमे अष्टमे क्षणे ॥ रक्तो
त्पत्तेः पश्चिमक्षणे परमाण्वंतरे कर्मचिंतायां संतमे ॥ रक्ताद्युत्पत्तिं नवमे च क्षणे इति ॥ द्वित्रिचतुःक्षणा व प्रक्रि
यात्र संभवत्येव ऊष्मवतेऽर्क्कादौ स्वगुणे नैव द्व्यणुकात् आरंभणादिस्वयं संभवेयः ॥ एवमेव पक्वापक्वाभ्यामा
भास्थितनीयः ॥ तदेवमवयविनो यावद्द्रव्यभाविन एव विशेषगुणाः पाकजाः परमाणुष्वेवेति वा वास्थितेः ॥ सुखाद
योन शरीरगुणाः अयावद्द्रव्यभावित्वात् ॥ न परमाणुगुणाः ॥ इंद्रियस्य हत्यादिसात्माधिकारो वेदितं स्तु [redacted]

१वेदितसमिति१

परमाणु गुणा॰ १

राप० १८

[illegible]

रेविभकार नाप्निघटत्व निवेधनं परे

[illegible] अयोद्देशाक्रमप्राप्तां सख्यां निरूपयति एकादीति ॥ व्यवह्रियते हानोपादानादिक्रिया ते अने

६ नेति व्यवहारो विज्ञाने एकं द्वे त्रीणीत्याद्याकारं तस्य विषयतयाकारणं संख्येति प्रमाणमुक्तं नन्वेकादिज्ञानं निर्विषयं हेतु २

व्याघातान्न निमित्तं लौकिकविषयं अबाधनात् नापि घटस्वरूपं निबंधनं तद्घटमेतरेणाप्युक्तौ तैपि भावात् न चाज्ञातेपि

शात्र ३ रज्जतग्रत्ययो भवन्निमित्तं तरमपेक्षते इति वक्तव्यं घटे भूतापदे विभवि ख्यातिन च निमित्तान्तरमपेक्षते इति साप्रते

तादाव ४ अप्रतीतत्वात् सोपेक्षघटत्वात् एकस्य योर्घटघटत्वातिरिक्त विषय ४ न च घटत्व निमित्तं नैरपेक्ष्य पटादावपि ज्ञा प्रमा

घट नत्वात् व बहुधर्मकं वले सुनील प्रत्ययवत् न हि तद्व्यतिरेके ज्ञाभवतीति तद्विषयं वेतिव्याघातात् न हि तन्प्रत्ययनिमि

त्तमंतरेण भवतः सात्तेषु चेति आकस्मिकत्वप्रसंगात् एतेनावरूपाभेदैकत्वे स्वरूपभेदस्य नानात्वे द्वित्वमिति

भूषणा ४ प्रसाध्यात ४ स्वरूपाभेदो हि घटस्य घटे एवोच्यते घटादिस्वरूपप्रत्यक्षे च घटाद्यैकानिबंधनतानरे

संभवति २

वै

प्रसय:२ प्रसय१ ई॰

गु॰ कादिमत्त्वस्य च घटपटादिसाधारणत्वात्तद्यावृत्तविवेचनाय कादित्वव्यवहारस्तं विहाय परेणोपसंज्ञामेतदेवं स्वरूप

१९ भेदस्य च यदिष्टत्वं तत्र वांछितपि ष्टित्वव्यवहारश्च स्यात् घटादावेवं वा स्वरूपभेद इति पदादौ ष्टित्वप्रत्ययो न स्यात् इति

स्द्रस२ व्यवहार्यप्राव्यवह्रियते ऽनेनेति व्यवहारो ऽभिधानमुच्यते तेनैकादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं संख्येत्युक्तं भवति तथा च संख्याग्रा

हकप्रत्यक्षानुग्राहकत्वमेकोदाहरणे ४। तथा हि यदि संख्या पदार्थो घटादिस्वरूपाधिको न स्यात्तदा घटमानये

त्युक्ते सत्तादाविवासंदिग्धः किमेकमनेकं वेति न संदिह्येत एकमानयेत्युक्ते घटं पटं वेति परा क्रम न पृच्छेत् तस

मुच्चयासमुच्चयावनेकत्वैकत्वे इति चेन्न एकत्वस्यैवासमुच्चयत्वात् द्वित्वादिसंख्याया एवं समुच्चयत्वात् भिन्ना

नामभिन्नबुद्ध्युपग्रहमात्रस्य विषयत्वे स्वरूपतश्च विशेषाभावे आदिव्यवहारविलोपप्रसंगात् स्यादेतत् तत्त त॰प॰

यापि संख्याविशेषास्पत्वये ऽपेक्षाबुद्धेः विशेषो ऽवश्यमुपगन्तव्यो ऽन्यथा तद्विशेषेष्टित्वमेव त्रित्वपेवास्य १९

वे।

इत्येष्व

तइत्ति नियमो न स्यात् न स्याच्च रूपादिषु चतुर्विंशतिरेव गुणा इति कर्मसु पंचैवेत्यादिनियम इति चेत सत्यं कविंतादि
कीक्कचिर्प्दौक्लीसंख्यामेवोपादायेतिव स्याम: संतुनहिंद्धि लादृष ८ सामान्य विशेषा ८ घटत्वादिवत् क्रतगुणात
रकल्पनया गुण पक्षेपि सामान्य द्वारैवोपृसयानुगम: समर्थनीय ८ तद्दूरं लाघवायुतदेवास्का नो विरोधात् २३
पापरभावाभावाद्य अन्यूनानतिरिक्तव्यक्तिसामान्यद्वयस्यानुपपत्तौ त्वभेदप्रमाणाभावात् विहद्धधर्माध्यासो
हितद्वित्तिप्रत्ययवैलक्षण्यं प्रमाणमिति चेत् न धर्मविरोधमनेरैत न तस्यैवानुपपत्ते ८ अनेथा बुद्धिव्यपदेशयो
नरुक्तोच्छेदप्रसंगादिति अथ वैकादीस्मनेनगणितमुपलक्ष्यते गुणत्वे सतीति चाधिकाल्ले स्यतेतेनगणित
व्यवहारहेतुर्गुण ८ संख्येति लक्षणमुक्तं भवति लक्षणार्थस्तु पूर्ववदिति अन्यथैकव्यवहारहेतु गेति लक्षणे
द्वित्वाघव्याप्ति ८ द्वित्वव्यवहारहेतुरित्युक्ते वन्हित्वाघव्याप्तिरेकादिसमस्तव्यवहारहेतुरिति विवक्षितो १ सिद्धि ८ स्यात्
द्वितेर

गु॰
२०
20

सर्वंप्रमाणाकलहरोर्ध्वेवस्थ्याः पितायाः संख्यायाः गुणान्तरेभ्यो विशेषं निरूपयति सा पुनरिति रूपादयो हि गुणा ए
कद्रव्या एव संयोगादयस्त्वनेकद्रव्या एव संख्या पुनरेकद्रव्या चानेकद्रव्या चैकं द्रव्यमाश्रयतया संबंधि यस्याः से
कद्रव्या अनेकं द्रव्यं भिन्नमाश्रयतया संबंधि यस्याः सानेकद्रव्या तत्रैकद्रव्यायाः ४ सैकं द्रव्यमनेकं नित्यत्वाद्याति दे
शेनदर्शयति तत्रेति तत्र तयोर्मध्ये सलिलमादिर्यस्य ससलिलादिः ४ सचासौ परमाणुश्चेति सलिलादिपरमाणुस्त
स्य रूपं तद्देवादिर्येषां द्व्यणुकादिरूपादीनां तानि तथा तेषामिव नित्यत्वमनित्यत्वं निष्पत्तिश्चैकद्रव्यायाः ४ एतदु
क्तं भवति यथा सलिलपरमाणोरूपं नित्यं तथा तस्यैकत्वमपि यथा द्व्यणुकादेरूपं कारणगुणप्रक्रमेणोत्पद्यते
तथैकत्वमपि यथा द्व्यणुकाद्याश्रयस्य विनाशात्तद्रूपं विनश्यति तथैकत्वमपीति अनेकद्रव्यामाह अनेके
ति द्वित्वमादिर्यस्याः सा द्वित्वादिका परार्द्धमंतो यस्याः ४ सा परार्द्धांता परार्द्धान्तपरत ४ संख्याव्यवहारो नास्तीत्यागम

राम॰
२०

दर्शनादवगंतव्यं॥ तस्मात्संक्षेपेणोत्पत्तिविनाशप्रकारमाहतस्मात्खल्वितिखलुशब्दो यथागोनिष्पत्तिरेवनव
चे भिव्यक्तिमात्रं एकत्वे चैकत्वानि एकत्वानितेभ्यः अनेनोसमवायिकारणमुक्तं अनेकद्रव्यत्वेन प्रागेव समवायि
कारणस्य दर्शितत्वात् नैकमनेकं तद्द्रव्यविषयो यस्याः बुद्धेः सानेकविषया बुद्धिः तत्सहितेभ्य इति निमित्तकारण
त४ मुक्तं कथमेतत् अपेक्षत्वेवत्तद्द्वित्वादिकमपिकारणगुणेभ्य एवजातमपेक्षाबुद्ध्यास्तु तत्र इति किं न स्यात् न स्यात्
द्व्यणुकदौहि कारणगुणप्रक्रमेण द्वित्वादिकमुत्पद्यमानमेकत्वमिवैकद्रव्यंप्रसंजेत द्वित्वादिकं च नोत्पद्येत कारण
भावात् तद्व्यांतरापेक्षयापरार्द्धपर्यंतं कारणस्यैकत्वादीनि संतीति कार्येपरार्द्धपर्यंतमुत्पद्यमानं विरुद्धमितिचेत् न म३
दूरांतराणामकारणत्वात् तथा च कारणगुणपूर्वकत्वानुपपत्तिः कारणाकारणासंख्याप्युः कार्याकार्यसंख्याश्रीमे पु२
योगवदितिचेत्॥ न॥ तद्द्वैतर्हि न तासां कारणमाश्रयः स्यात् तथा च कारणपरमाणुभ्यो द्व्यणुकस्य द्वित्वादि
न

शासं१

गु॰ व्यवहारोनोत्पद्येत किंचेतरेद्वैकत्वैरेकत्वैनैरेवद्वित्वादिकमितिमहद्वैषम्यं कारणविशेषेकार्यवैचित्र्यानुपपत्तेश्चका
२१ न्द्र र्यमपेक्ष्यैकत्वंस्वाश्रयमपेक्ष्य द्वित्वादिकमिति चैन्नकार्यापेक्षयापिद्वित्वाद्यभ्युपगमान्नित्येष्वपिचद्वित्वादिकंननित्यं
२१ नित्यमेकमनेकव्यक्तिवृत्तिसामान्यमितिसामान्यलक्षणपत्तेर्गुणत्वव्याघातात्नानित्यंकार्यत्वेसतिसततोत्पत्ति
कारणवि॰४ प्रसंगोऽपेक्षणीयांतराभावात्अविनाशप्रसंगश्चआश्रयनाशविरोधिगुणोत्पादयोरभावात्द्वित्वद्विपृथक्त्वादेस्तुमानदे सं७
शत्वेसमानेंद्रियग्राह्यत्वेचसतिव्यंजकनियमानुपपत्तिरितितस्मादपेक्षाबुद्धिरेवद्वित्वादेरुत्पादिकानिनाशिकाचतद्वि
तद्वि३ नाशाच्चविनाशकइतिसंक्षेपःतदेतत्द्वित्वबुद्धिमात्रेन्यायप्रामाण्यशिष्यजिज्ञासामनूद्यविशदयतिकथमितियदायमि
न्द्रियेणवाचक्षुषैतनस्यबुद्धिरुत्पद्यतेइत्यग्रेभविष्यतिचक्षुषेत्युपलक्षणंत्वचावालिंगेनवेत्यपिद्रष्टव्यंसमानासमा रामः०
नजातीययोरित्यनियमंदर्शयतिसन्निकर्षेसतीतिसंबंधेसतीन्द्रियसंयुक्तंयद्द्रव्यंतत्रसमवेतौयावेकत्वगुणौतयोः २१

वे३ त

त्वा२ वमेयंग्न्यवछेदकस्यतथाभावात् स्वदत्वानेनचव्यवछेदकत्वात् तत्रननुसंहितविशेषणत्व५ २यदोसत्राभवति२
त१

समवेतं यदेकत्वसामान्यं तत्र ज्ञानोत्पन्नौ सत्वामेकत्वसामान्यात् तत्संबंधाच्च समवायलक्षणाच्चैतद्ज्ञानाच्च पूर्वो
त्पन्नादेकत्वगुणयोर्विषयभूतयोरतः एवानेकविषयिणापेक्षाबुद्धिरुत्पद्यते यदुत्पन्नाभावातिन एतामपेक्षैकत्वा
णा३ भ्यो स्वाश्रययोर्द्वित्वमारभ्यते द्वित्वारंभापेक्षामियते द्वित्वारंभानुगुणापेक्षाबुद्धिः सहकारिणी लभ्यते इति यद्यातदपेक
६४ कालतानिर्देशोपपत्तिः अपेक्षाबुद्ध्युत्पत्तिद्वित्वोत्पद्यमानतयोरेककालत्वादिति अत्र च द्रव्यज्ञानात् पूर्वं गुणज्ञानं गु
ब्रु५ णज्ञानात् प्राग् सामान्यज्ञानमिति विशेषणस्य विशिष्टप्रत्ययानुपपन्ने ४ तथा च कार्यमेव कारणे प्रमाणमिति द्वित्व
स्यापेक्षाबुद्धिसमासत्ता[illegible]धीनं सत्तासत्वमिति द्वरवेद् इति द्रव्यज्ञानस्य संकटप्रविष्टतया तदंतर्भाव्यविनाशं कु
र्याद् इत्यतितनः पुनरितितत उत्पन्ने द्वित्वे सति तस्मिन् वर्त्तमाने यत् द्वित्वसामान्यं तत्र ज्ञानमुत्पद्यते पुनरिति पूर्वोक्त
संबंधमनुकर्षयति तस्मादित्यानेन तयोर्द्वित्वसामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धेर्विनश्यत्ताविनाशकारणसान्निध्यं यद्य

णार्थ१ न्नेव२

गु॰रा॰ १२ पि सामान्यज्ञानमेवापेक्षाबुद्धेर्विनाशकारणं न तु स्मृतिरेव च सानिध्यं तथापि तस्य हेतुत्वमाविष्कर्तुं पंचमीनिर्देशः द्वि-
त्वसामान्यात्तज्ज्ञानात्तत्संबंधाच्च द्वित्वगुणबुद्धेरुत्पद्यमानताऽवस्थितिकारणसन्निध्यं पूर्ववत् पंचम्युपपत्तिः यद्वापे-
22 क्षाबुद्धिर्विनाशकं तदेव गुणबुद्धेरुत्पादकमिति विनश्यत्तोत्पद्यमानतयोरेककालतेत्युपपद्यते ततः इदानीं तदनंतर-
मस्मिन् काले ऽपेक्षाबुद्धेर्विनाशात् द्वित्वगुणस्य विनश्यत्ता द्वित्वगुणबुद्धितः ४ सामान्यबुद्धेरपि विनश्यत्ता अपेक्षा- गु रा ४
बुद्धिविनाशः गुणबुद्धेर्द्वित्वगुणाद्द्वित्वसामान्यबुद्धिविनाशकतया तयोर्यौगपद्योत्तयोर्विनश्यत्तायौगपद्यमित्यर्थः ४
द्वित्वगुणतज्ज्ञानतत्संबंधेभ्यो द्वे द्रव्ये इति द्रव्यज्ञानस्योत्पद्यमानता गुणज्ञानमेव हि चरमं द्रव्यज्ञानस्योत्पादकं विशे-
षणतत्संबंधयोः पूर्वसिद्धत्वात् ॥ अपेक्षणीयांतराभावाच्च तच्च तदैवेति भवत्येकः कालः तदनंतरं द्वे द्रव्ये इति ज्ञान- राम॰
स्योत्पादः पूर्वनिर्दिष्टेभ्यो द्वित्वगुणतज्ज्ञानतत्संबंधेभ्यो द्वित्वस्य विनाशः पूर्वनिर्दिष्टादपेक्षाबुद्धेर्विनाशात् पूर्व- १२

निर्दिष्टद्वित्वबुद्धितः४ सामान्यबुद्धेर्विनाशः४ द्रव्यबुद्ध्युत्पत्तिरेव संस्कारस्योत्पादिका गुणबुद्धेर्विनाशिकेति न योऽन्यघ
तद्नंतरं२ मानता विनश्यत्पत्तेत्येकः४ कालेः४ द्रव्यज्ञानान् गुणबुद्धेर्विनाशः४ संस्कारस्योत्पादः कं रस्य पि द्रष्टव्य क्षणान्तरे संस्कारात्तद्द्रव्यबु
द्धेरपि विनाश इति शेषः एतेन त्रिलोकत्पत्तिर्व्याख्याता एतेन प्रकारेण उत्पत्तिरित्युपलक्षणं विनाशोपि व्याख्यातः तमेव प्र
कारमाह एकत्वे भाइति तदयं प्रक्रियासंक्षेपः इंद्रियसन्निकर्षः तस्मादेकत्वसामान्यबुद्धिस्ततोऽपेक्षाबुद्धिस्ततो द्वित्वमुत्तत्सा
न्तैं द्वित्वसामान्यज्ञानं ततो द्वित्वगुणज्ञानं ततो द्रव्यज्ञानं ततः४ संस्कार इत्युत्पादक्रमः विनाशक्रमस्त्वेवं त्रिज्ञाबुद्धितः एकत्व पे ५
सामान्यज्ञानस्य द्वित्वोत्पत्तिसमकालं विनाशः अपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वसामान्यज्ञानात् द्वित्वगुणबुद्धिसमकालं द्वित्वसामान्य
द्वि२ ज्ञानस्य गुणज्ञानात् द्वित्वस्यापेक्षाबुद्धेर्विनाशात् द्रव्यबुद्धिसमकालं गुणबुद्धेर्द्रव्यबुद्धितः४ संस्कारोत्पत्तिसम
कालं द्रव्यबुद्धेस्तदनंतरं संस्कारादिति प्रमाणं तु संस्कारे द्वित्वविशिष्टद्रव्यस्मरणं द्रव्यज्ञानेऽनुव्यवसायः गुणज्ञाने द्रव्य

चा१

बुद्धिः सामान्यज्ञाने गुणबुद्धिः द्वित्वसामान्यगुणाइत्यवुद्धयो द्वित्वे अपेक्षाबुद्धौ तत्कार्ये द्वित्वे सामान्यज्ञाने अपेक्षाबुद्धिश्च
गु॰ इंद्रियसन्निकर्षे सामान्यादिज्ञानमिति अपेक्षाबुद्धिस्तु द्वित्वस्योत्पादिका अजनकत्वानुपपत्तेः तेनानुविधीयमानत्वात् शब्दं
२३ प्रति संयोगविभागवदित्यत्तु संबंधे द्वित्वबुद्धिजं प्रतिनियतपुरुषवेद्यत्वात् सुखादिवदिति तज्ञा गणाद्यतान प्रपत्तेर्योऽनेकांति म३
13 कपरिमित्वसिद्धं चेन्न नाद्यं बुद्धेर्बुद्ध्यंतराविनाश्यत्वे संस्काराविनाशत्वे च किं प्रमाणं आ अपविनाशानुपपत्त्या वा आशुतरवि
नाशित्वे च परिशेषः तथा हि बुद्धिस्तावदाशुतरविनाशिनीति विद्युत्संपातादिषु प्रत्यक्षसिद्धं प्रत्यर्थानियतत्वेन चक
दौत्तावच३ र्मसंतानोत्पत्तावाशुतरत्वादिनीत्यूहनीयं प्रतिक्षणं निमेषोन्मेषसंततौ बुद्धिश्च विषयाच्छपिलक्षणानि घुतथा च विषयवि य३
षया अपि बुद्धयः संतानवर्त्तिन्यो व्यवधाननिवर्त्तनीयत्वात् प्रदीपप्रभावत् अन्यथोन्मीलनिमीलितनयनानामपि एमं॰
रूपसाक्षात्कारप्रसंगः न चाहेतुको विनाश इति स्मर्त्तव्यं तस्मात् पूर्वपूर्वाः बुद्धीरुत्तरोत्तराः प्रतिहन्यंतीति तदभावे संस्का २३

शित्वं आशुतरविना४

रः कश्चिदुभयमिति एवं द्वित्वादिकमपि यद्याशुतरविनाशि न स्यात् कालांतरेऽपेक्षाबुद्धिमंतरेण गुणांतरवदुप
लभ्येत न चाभिव्यञ्जयेत तदपेक्षाज्ञानस्य कारणत्वात् अभिव्यंजकत्वे प्रागपि कारणत्वेन निश्चेतसाधितं चैतत् तस्मा
द्यदा यदपेक्षाबुद्धिजन्यं तदा तद्वित्वादिकेति प्रत्युत्पन्नस्यैवोपलब्धेः पूर्वोत्पन्नावस्थाने योग्यानुपलंभबाधितमाशुतर सा
तत्रच ४ विनाश्येव द्वित्वादिकमिति ततः सत्येवाश्रये असति च विरोधिनि गुणांतरे निवर्तमाने निमित्तनिवृत्तेरेव निवर्तत इ
त्यवधार्यते तथा च प्रयोगः द्वित्वं निमित्तविनाशविनाश्यं आश्रयविनाशविरोधिगुणांतरप्रादुर्भावाभावे गुणस्य
सतो विनाशित्वात् चरमज्ञानवत् व्यतिरेकेण वा द्व्यणुकादिद्रव्यमुदाहर्त्तव्यमिति कथं पुनर्द्वित्वनाशकाले तद्विशिष्ट
द्रव्यज्ञानं को वास्य विषयः न हि धर्मधर्मिण्यामपरः कश्चिद्विशिष्टो नाम उच्यते विशेषणं हि विशिष्टज्ञानस्य कारणं
न तु विषयः तथा च विशिष्टज्ञानोत्पत्तिकालेऽसतोऽपि पूर्वकालभाविनस्तस्य न विरुद्धं तद्धि विशिष्टज्ञाने तादृक

स्तादात्म्यं ३

गु॰ त्वमात्रं विशेषणत्वं इंद्रियादेरपि तथाभावप्रसंगात् ज्ञायमानस्य सत इत्यपि नास्ति शब्दादेरपि तथाभावप्रसंगात्
२४ अवच्छेदकस्य सत इति चेत् न उपलक्षणस्यापि विशेषणत्वापत्तेः उपरंजकस्य सत इति तु स्यात् तदेवत्वं विवेचितं न
सम्बद्धी महि न तादात्म्यभाव इति चेत् न असंभवात् न हि धर्मधर्मिणोर्भेदस्तथा सति धर्मधर्मिभावानुपपत्तेः न हि घटः
स्वात्मना घटीति प्रतीतिः पृथग्भवतीति विशिष्टज्ञानस्य भ्रांतत्वप्रसंगाच्च भिन्नयोरभेदावगाहित्वात् भेदाभेदपक्षोऽस्त्विति चे
स्या॰ न॰ त् न विरोधापत्तेर्नलोकन लोकः पक्षसत्त्व हिंनं भविष्यतीति नियमो नस्यादिति नूनमियमविरुद्धत्वादिति धातुर्मनसि वि स्य॰
परिवर्तते सर्वे पक्षाः सन्त्विति चेन्न न विरोधो हि भेदकार्यं एव च सर्वमविरुद्धं तदाभेदे प्रमाणाभावात् सर्वमभिन्नमिति स्पष्ट
पुरुषस्पर्शनैः स्यात्प्रवसरो नास्तीति क एतावति गहने प्रविशेत् अव्यवच्छेदकस्य सतो व्यवच्छेद्यप्रतीतौ स्वरूपनिवेशन राम॰
अस्तु॰ मुपरंजकत्वमिति चेत् न तन्नाशकाले तत्संभवति वर्तमानापन्नत्वात् प्रत्यक्षज्ञानस्यातिनच विशिष्टज्ञानके वलाविशेष्या। २४

चेत्।४ नि॰४

लंबनं उत्पलं नीलमुत्पलमित्यनयोर्विशेषप्रसंगात् न च विशिष्टं नाम षट्पदार्थातिरिक्तं अनुभवयुक्तमभ्युपगमा
त भावादिति ॥ इह मत्रत्वं समानाधिकरणमवच्छेदकं विशेषणं अतथाभूतिर्विशिष्टत्वं तेन नीलगुणः ॥ स्वशानेन विच्छित्तिप्र मव>२
नत्र३ र्त्यियजनकतया समानाधिकरणतया च विशेषणं प्रत्याप्यवच्छिन्नधिकरणतयोत्पलं विशेष्यं अनीलव्यावृत्तमुत्पलं
विशिष्टप्रत्ययस्य विषयः ॥ केवलज्ञानस्य तु सकलमात्रे व्यावच्छेदकत्वाविशेषेपि स्वाधिकरणमुपलक्षणं व्यावृत्तिरूपषट्
पदार्थातिरेकिरोपवाभावरूपत्वात् न च व्यावृत्तेरपि साक्षात्संतराये ज्ञायामनवस्थातत्स्वाभाव्यात् एवं च चक्षुरादीन्द्रियविष
यसामर्थ्यात् स्थिरं विशेषणं विशिष्टप्रतीतौ नावात्मानमावेशयत्यपि न विशेषणतापन्नतदुपयोगः ॥ देवदत्तदण्डादिना
ममोजनायां शक्तस्यापि चाक्षुषत्वप्रसंगादिति लवं सुस्थम्...तत्समवाय्यसमवायिनिमित्तानाम विशिष्टत्वात् छि
त्वविद्याधकस्यात्ति नियमे किं कारणं वाच्यं द्वाभ्यामेकत्वाभ्यां द्वित्वे त्रिभिरेकत्वैस्त्रित्वमारभ्यत इति किमसंगतमिति चेत् तेनै

द्वाभ्यां द्व्याभ्यां द्वित्वं त्रिभिर्द्वित्वोत्रित्वमिति चेन्न अतएवोत्पत्तेः पूर्वं तत्रापि तदभावात् २

तर्हि १

गु० कत्वेषु द्वित्वादेरभावात् सत्वे नवस्थावैयर्थ्यं वापद्येत एकत्वे द्वित्वे वा कश्चिद्विशेषोस्तीति चेत् तत एव बुद्धित्वत्रित्वादि
२५ तथ्या२ व्यवहारोत्पत्तौ कृतं द्वित्वादिना बुद्धिविशेषादित्येके तन्मतं विषयविशेषमन्तरेण व्यवस्थापकत्वाकारित्वादेरनुपयोगात् अदृष्ट
विशेषादित्येके वर्णयंतीति तदप्यसत् अनियमप्रसंगात् सैव सामग्री कदाचित्कस्यचित् द्वित्वमाभेत कस्यचित् त्रित्वं तथा
२५ त्र४ ह्येकं तावदेव द्रव्यं कस्यचिद्द्वयं कस्यचित्त्रयं स्यात् अदृष्टविशेषनियमस्तु दृष्टमुपाधिमाश्रित्य भवेन्न ऊर्ध्वगतावग्नित्व
वत् तिर्यग्गतौ पवनत्ववत् वच्च द्वित्वाभिमानान् द्वित्वोत्पत्तिरित्यन्ये एतदपि नास्ति अपेक्षाबुद्धिविशेषमन्तरेण तदभिमान
स्यैवानुपपत्तेः तत्राप्यभिमानो नरपेक्षायामनवस्थानात् तस्मात्कारणद्वयारंभान्न प्रमाणमप्ययद्दशमत्तद्वित्वं सोपचिद्दं कुर्वं ना
तुपयापाके निमित्तासमवायिसमवायिनां साम्येपि रूपाद्यभावापत्त्या सामग्रीविशेषाद्रूपरसाद्युत्पत्तिनियमस्तथा
पेक्षाबुद्धेः स्वविषयसमानाश्रयद्वित्वाद्यभावापेक्षया द्वित्वाद्युत्पत्तिनियमः४ न तत्त्वैकपुरुषापेक्षाबुद्धिजनितद्वित्वस राम०
२५

निमित्ता वांर

तद्भावः१

त्रिपुरुषांतराये द्व्यणुकात्तत्र द्रव्ये द्वित्वमुत्पादनीयं॥ न॥ संख्याया नियत पुरुषवेद्यत्वात्तन्नियमेनैव स्वाभावमविव
क्षितत्वादित्यर्थः४ अथवापेक्षाबुद्धेः यापेक्षाबुद्ध्या द्वित्वं द्वित्वसहितैकत्वबुद्ध्या त्रित्वं त्रित्वसहितैकत्वबुद्ध्या चतुष्ट्वमित्ये त्व।
वं सेनावनादौ कथं न हि तत्र नियतसंख्यासहितमेकज्ञानमस्ति किं च तत्र अत एव न तत्र नियतसहस्रादिसंख्योत्पद्य
ते अनियतैकत्वालंबनत्वादपेक्षाबुद्धेरवांतरसामान्यविशेषरहितं बहुत्वमात्रं तूत्पद्यत इति केचित् तन्न सत्त्वघटत्वादिवि
प्रसप४ शेषरहितस्य द्रव्यत्वविशेषविरहे तत्रत्यदेहानुपपत्तेः अंगांतरोपचयक्रमेणाद्यमहतीमहत्तरा सेनेत्यादिव्यवहारान
ध्व२ पपत्तेः४ तस्माद्वस्तुस्थित्यैवाभावनियमेन तत्रार्थनियमः तद्भवतीतिस्तन्नियततापेक्षाबुद्धेर्व्यंजिकाया अभावादिति किंच
पुनर्भावस्य कारणत्वं अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति क्रमः का तत्रापि कथं तानन्नुरूपाद्यभावानां सर्वेषां सर्वानुविधानाविशेषा
न्न कथं रूपस्यैव रूपाभावो न संस्यैव संसाभावः४ कारणमिति नियमः नैवाभावपूर्वकत्वात् सर्वस्य न हि तस्मिन् सति न तु जायते अन्य

सुप्रसिद्धं२

स्व१ मयानि२ नियम१

गु. स्मिंल्लुक सत्यपि तज्ज्ञापनएवेति तस्माद्रूपादिषु जनयितव्येषु रूपाद्यभाव एव प्रयोजको रसाद्यभावस्तु सहचरितमात्रो गोतिक्त
२६ नमक्षकृतवितंतयोशातंपि पीलिकानां हेतमित्यत्र कथं गुणादिष्विव गोणो व्यवहारः४ आश्रयानुपपत्तेर्बाधकस्य सत्वात
नि:सर२ नष्टस्यापि समवायिकारणत्वमिंत्तु [redacted] लौकिकमेवेदिं कं च आश्रयस्य नाशे हि कार्यं न श्येत तु स्य घत इति नु विरुद्धत्वस्य
२६ मुख्यमुदाहरणं दृश्यते तावदिति चेत् तव रमना श्रयमेव तर्हि नाशवद्गुणत्वसाधतां तेनासमवायिकारणाभावेपि तज्जन्मस्तु समाहि
भव५ तस्मात् न हि नष्ट अपापि कलान्यपि संति मा भूवन् तान्यपि अतथाभूतान्येव प्रकारानिमविष्यन्तीति चेत् तदेतद्दयां ते
अं३ मयमध्ये नागलोकमेवपश्यतीति एवमिति चेत् न हि निमित्तमात्रादेव संयोगोत्पत्तिमभ्युपगच्छन्नस्तु तलमेव पश्यतु तथा च
गुणादिष्वपि संख्याव्यवहारो मुख्य एव समर्थितः४ स्यात् एवं तर्हि भावमर्यादातिक्रम४ स्यादिति चेत् अद्यापि मर्यादति
क्रमादि भेद्यं स्मरतर्हि समवायिसमवायि नास्वरूपं न हि तेभिन्नकालं भवतीति एवं प्रतिनियतं विनाशकारणं तुल्यापमा रा.प्र.० २६

च नो३ श्र द्व के

माह

धारणां सुत्पादयति क्वचिदिति तदेतन्मन्दं एतलात् प्रयत्नपूर्वकं व्यक्तमुत्पादयति कथमिति द्रव्यारंभकसंयोगप्रतिद्वंद्विविभाग
जनककर्मसमकालमेकत्वसामान्यहानचिंतायामेतत्सम्पन्नमिति संक्षेपः तथाहि अवयवकर्मसामान्यहाने विभागापेक्षा
बुद्धीसंयोगनाशाद्वित्वोत्पत्तौ द्रव्यनाशाद्वित्वसामान्यहाने ताभ्यां द्वित्वनाशापेक्षाबुद्धिनाशाविति यथाक्रममवसेयं उ
पि८ एतद्वयं चैतत्कर्मसमकालमपेक्षाबुद्धिचिंतनादुभाभ्यामिति द्रष्टव्यं तथाहि कर्मापेक्षाबुद्धी विभागद्वित्वे संयो ५९
गनाशद्वित्वसामान्यज्ञाने। द्रव्यनाशापेक्षाबुद्धिनाशौ ताभ्यां द्वित्वनाश इति। परत्वापरत्वयोर्द्वैतस्फुटो भविष्यति इह के
रूपो३ षांचिद्विरोधः सहानवस्थानलक्षणः यथा पाकजरूपादीनां केषांचिद्वध्यघातकलक्षणो यथाग्निसंयोग
पाकजादीनां अतो विरोधिगुणत्वेन बुद्धिषु संदेहो ननु सहानवस्थानपक्षे ऽहेतुको नाशः स्यात् पूर्व विनाशे नाऽस पि२
म्भावयोः कल्प्यकालतया कार्यकारणभावाभावात् नचैवं तत्कुतः संदेहः नहानाविना विनाशपक्षेपि तद्वतोऽवश्यं विनाशो

लक्षणार सा

अ२

गु.ए. २६ स्ततो संदेहोपपत्तेः अतोविचारमारभमाणोवक्ष्यमाणतत्कपहेतूपयोक्तप्रक्रियानिर्वाहद्वाराव्यवहारनिर्वाहं प्रयोजनमाह शोभन
मितिप्रशास्तं समयोन्ननतयेत्यभिप्रायः तथाचव्यवहारसिद्धिरेवंअग्रमाणमस्तीत्यभिप्रायः सहानवस्थानपक्षे बाधकमाह स
त्प हेतितथाचतद्धीनोनियतसंबंध्यव्यवहारोनस्यादितिभावः तत्कथमित्यादिनानुसारप्रतिकथमिति विशेषेणातत्संबंधेन
ज्ञानेभ्योविशिष्टज्ञाने भवतीतिदर्शितं सहानवस्थानेन तद्धित्वविनाशस्यान्यज्ञानकाले एवापेक्षाबुद्धेरनवस्थानं गुणबु मा
द्धिसमकालं चापेक्षाबुद्धिविनाशात्तद्धित्वविनाश इति विशेषणाभावात्कुतो द्वेद्रव्ये इति बुद्धिः स्यादित्यर्थः अत्रशंकते
लैंगिकवदितिएतद्धिव्रणोतिस्यान्मतमितिमतमभिमतं परस्य भवेत् अभूतं भूतस्येत्युक्तत्वेऽविद्यमानमप्युत्तरविनाशि अभूतं अ२
यथाज्ञा तया वृष्ट्यादिलिंगभूतस्यविद्यमानस्य वीणावेणादेर्लिंगिनइत्यर्थः इति लिंगाभावेपि तज्ज्ञानमात्रात् शब्दबुद्ध्यादिज्ञानमा
त्रात्संतस्यपिलिंगे वीणादेरनुमानमिति लिंगाभावेपि दृष्टांतं व्याख्यायदार्ष्टांतिके योजयति तथेति परिहरति नेति एतद्धि राम०
२०

वा१ दशायां२ सर्व२

गोतीति न हीति न हि दंडीति बुधाम इति वा सारूप्याद्यवच्छित्त्यासहव्यवच्छेदकस्य साधर्म्यसारूप्यं सामानाधिकरण्यमिति या

प्रत्ययोः२ वत्तस्माद्विशेषणात्तत्संबंधमंतरेणैव भवितुमर्हतीति तथा चैतत्सूत्रार्थः श्यामो घट इति दशायामपि स्मर्यमाणरूपोऽश्या

वा३ मत्वाद्यवच्छित्ति प्रतीयते इति भावः विशेषणाद्विशेष्यज्ञानं भवतीति न ज्ञानमात्रादिप्रत्ययकारणानुमतिमाह तथा चाहेति स नुतरा३

वाचिन इति संबंधस्याकारणत्वमुक्तं स्यादिति विशेषणस्य संबंधेन बुद्धिरिति ज्ञानस्य संबंधेन बुद्धिरिति संबंधविषया बुद्धिः

फलं ते कार्यकारणभूते इति तद्विशेषणस्य च विशेष्यबुद्धिरिति कार्यकारणभूते इति प्रकृते लौकिकं तु नैव मितो ज्ञानमात्रादपि

तद् भवत्यनुभवतीत्याह न चेति अभेदेन सारूप्येण न हि भवति शब्दः शब्दवती वीणेति बुद्धिर्बुध्यते वा पुरुष इति किं तत्फलमप्रमा

नः शब्दो वीणाकार्यः एवंभूतशब्दत्वात् उ यमनुभवतीयमानावेद्धि इत्याश्रयाद्गुणत्वात् कार्यत्वाद्धेति साध्यसाधनभेदेन वैय

धिकरण्येनेत्यर्थः तस्माद्विषमोऽयमुपन्यासः अयं दृष्टांतोऽयमुपन्यासो विसदृश इति स्यादेतत् न घटते विशेषणे हेतुरिति

वा

नू मासीन्

गु.रा. ज्ञानं न हि ध्वंसाभावोयं कुंभ आसीदिदं ध्वंसमासीदितिवद् द्वित्वं विनष्टमासीदिति स्मरणविषयतानीद्रव्यं च घ इति किंच सामान्यज्ञानम
१८ प पेक्षाज्ञानं हि द्वित्वाद्युत्पत्तिस्तत्सामान्यज्ञानं गुणज्ञानं द्रव्यज्ञानमिति क्रमो पमनु पलंभबाधितम् इति देशद्रव्यमाशंक्याह नान्यूत्त
२४ नेरिति एतद्दृष्टांतेन स्फुटयति यथेति शंकनेव वध्यघातकेति विवरणोक्तिः स्यान्मतमिति पभ्द यात्सहानवस्थानं तेय ज्ञो हेयस्त
द्विहापुपाकितं तत्र ह्यपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वसामान्यज्ञानकाले नष्टाने गुणबुद्धिसमकालं गुणनाशाद्द्रव्ये इति द्रव्यज्ञाना
नुत्पत्तिः (इह त्वपेक्षाबुद्ध्या द्वित्वारंभकाले संस्कारारंभात्ततस्तस्याः नाशात् गुणबुद्धिसमकाले गुणनाशात् द्रव्यज्ञानानुत्पत्ति)
रिति न कश्चिद्विशेषः इति ज्ञानवत्संस्कारस्यापि ध्वंसज्ञाननाशकत्वाभ्युपगमादित्यर्थः परीहारेति समूहेति विवरणोक्तिस
मूहज्ञानमेवेति समूहज्ञाने विशेष्यज्ञाने त्रयं च विशिष्टस्यैव सर्वस्मात्प्रमाणो विशिष्टज्ञानानुत्पत्तिप्रसंगश्च तर्कः इति स्या रा.म०
देतत् अपेक्षाबुद्धिः संस्कारं मा कार्षीद् द्वित्वोत्पत्तिसमकालमेकत्वविशिष्टद्रव्यज्ञानं तु किं न कुर्यात् तावतापि सदोषत्वादवस्थ १८

नू

दिनिर प१

त्वे१

इति किंनाशंकितंपरिहरति मायत्वात् द्वित्वादिसंख्योत्पत्त्यनभिभूतस्यैवैकत्वस्य विशिष्टज्ञानजनकत्वात् द्वेइत्ये इत्यादिव्यव
हारकाले एकं इदमित्यादिव्यवहाराभावात् अन्यथाद्वयज्ञानानुत्पत्तिप्रसंगइ तिस एवकं इति अस्य दाशंकते ज्ञानयोगप न
द्येति विज्ञाणोति स्यान्मतमिति परिहरति नाविनश्यतोरिति प्रतिषेधात् अप्रयत्नज्ञानायौपघादि अनेन नश्यत्वेगात देवाश्रय ग
त्तज्ञानायोगपद्यवचनेनेति युगपदुत्पत्तौ प्रतिशरीरमेकत्वमणुत्वे च मनसो न स्यात् तथा च आसंगानुपपत्तिप्रसंग;
च्चाविनश्यतोश्च ज्ञानयोरवस्थाने वध्यघातकलक्षणोपि विरोधो न स्यादिति तदेव प्रतिषिध्यते नान्यत प्रमाणाभावादित्य
र्थः।।परिमाणं मानव्यवहारकारणमित्यत्रापि मव हारो ज्ञानं शब्दश्चेति पूर्ववत् तेनयदेतेल्ल वितस्तादिमेदवदुपलभ्य ३
ते तत्परिमाणमिति प्रमाणमुक्तं न चैतद्व्यावृत्तरूपमात्रं एकत्वप्रतीतावन्यतरप्रसंगात् न चैतत्सामान्यमात्रं मतति शयपत्वा
त्यदंषघटादिस्वरूपं परिमाणं स्यात् महदानयेत्युक्ते घटादिकमानयेत् न घटमानयेत्युक्ते पक्विं च महदानयेत् तत्
च मात्र

गु॰ १९

२५

=प्रकर्ष५

क

याचवैमेषं संप्रतिपन्नौ विरुध्येयातां घटशरावात् घटनिश्चयवत् परिमाणनिश्चयोपि स्यात् परिमाणसंदेहवत् घटसंदेहोपि स्या

न्मैवेदिति तर्कः॥ मानव्यवहारकारणं गुणः॥ परिमाणमिति॥ एवं च लक्षणमिति मानव्यवहार इत्यत्र पलसेरादिव्यवहारविल विशिष्ट

एउ क्षणस्यैवेतिनातिव्याप्तिरिति तिं तद्भिन्नत्वेन तच्चतुर्विधमिति अणुमहद्दीर्घह्रस्वमिति भावप्रधानो निर्देशः तच्चतद्वात भेदेन

सूत्रसाध्यतितत्रेतिते पुमर्थ्यो सुत्रसिद्धत्वात पश्चादुत्क्रममपि महत्वं प्रथममुक्तं कनित्यं महत्वमस्तीत्यत आह नित्यमिति एतद्

त द्ध्वशास्त्रप्रदेशेषु परममहत्वमिति व्यवहिक्रियते कार्ष्णं प्राप्तत्वादित्याह परमेति द्वितोयां विधामाह अनित्यमिति अणुका घ ति५

दैविसंसत्वावयविपर्यंतं एवकारेण ह्यणुकनित्यं द्वयणुकव्यच्छेदः॥ अणुत्वं विभजते अणवपीति। नित्यमनित्यं चेत्यपि नानु

कृष्यते नित्यं परमाणुमनस्सु अत्र मनसः स्वग्राह्येनोपात्तत्वात् परमाणुरग्रहस्तरणेलपादिन्यापेन चतुर्विधेषु

ते नेतच्च परिमाण्डिल्यमित्युच्यते इत्यर्थः॥ अनित्यं द्व्यणुक एव नान्यत्रेत्यवधारणार्थः कथं तर्हि विल्वादपे हाणा आमल राम॰ १९

एवकारस्य १

काद्यणाविति व्यवहार इमत आह कुवलेति महत्त्वोत्कर्षकारणसद्भावेन चोत्कर्षत्वान्यथानुपपत्त्या च तत्र तो महत्वे व्यवस्थि
ते भाक्तोयं व्यवहारो न किन्तु प्रकर्षभावाभावः आमलके यः प्रकर्षभावस्तस्याभावः कुवले बिल्वे यः प्रकर्षभावस्तस्याभाव
विवृ आमलके स च तु अणुके वर्त्तते स तु भाक्ताभक्त इति भक्तिः तामपेक्ष्याणुवतीति भावः इत्यर्थः ४ ननु परमाणुषु द्व्यणु
केषु वा अणुव्यवहारो महत्वाभावकृत एव किं न स्यात् न स्यात् द्व्यणुत्वेन परिमाणानुमानात् द्व्यणुकात्परमाणोरपकर्षा
द्रूनतयाभावस्यापकर्षः संभवतीति न च द्व्यणुकस्य महत्त्वे कारणाभावात् प्रत्यक्षत्वप्रसंगाच्चेति एतेनाप्रतीतीयां भक्तौ
प्रणु२ कथं भाक्तो व्यवहार इति निरस्तं प्रकर्षाभावस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् परमाणुत्वस्य चानुमानात अन्यापक्षेपाने कार्यत्वमिति न्यायेन
पक्षान्तु मुख्यत्व भाक्तत्व विवेचनात् ।स्वर्गादिशब्दवदिति॥ दीर्घत्व ह्रस्वत्वे त्विति उत्पाद्य चेते महत्त्वाणुत्वे चेति ताभ्यामेक
स्मिन्नर्थे समवेते इति यत्रोत्साधं महत्त्वं तत्र दीर्घत्वं यत्रोत्साधमणुत्वं तत्र ह्रस्वत्वमित्यर्थः एतेनि[illegible]स्त इति केचित् तन्मत

यथा हि महत्वं प्रकृष्यमाणं परमं महत्वकाष्ठां प्राप्नोति तथा दीर्घत्वमपि प्राप्नुयात् यथाणुत्वमपकृष्यमाणं परमाणुत्व

पु.
३०
काष्ठां प्राप्नोति तथा ह्रस्वत्वमपि उपपन्ने उभयत्रापि तुल्यत्वात् कथं तर्हि दीर्घत्वे प्राप्ते कोऽग्रथः सत्यं नित्यानि त्र्यणुके न महत्वा

णुत्ववत् प्रत्येकं दीर्घत्वह्रस्वत्वयोर्द्वैविध्यमुपपादितुमेकदेशोक्तीर्नेन तस्मात् यतिः दीर्घत्वे तिन्तथा च परमदीर्घत्वपरमह्रस्व

30
त्वे परममहत्वपरमाणुत्वैकार्थसमवेते इति सामञ्जस्यमिति हृदयं ननु यद्यणुत्वाणुत्वैकार्थसमवेतं ह्रस्वत्वं कथं त्र्यणुके ह्रस्वत्वव्य

रक्षाद्विषु ह्रस्वत्वव्यवहारः इत्याशंक्याह तमिति दिक्। इति अत्र तमामुख्यत्वतः दीर्घेऽस्मिन् त्र्यणुकारंभोपपन्ने अंशे यो दीर्घत्वस्य प्रकर्ष त्वो ५

स्वादिषु ३ भावस्तस्याभावइ त्यतमपेक्ष्यैव त्र्यणुके ह्रस्वत्वव्यवहारो भाक्तः स हि मुख्यो ह्रस्वेषु मरुत्सु भाव्यमानोऽप्यतः इति भाक्तिः तत्कृतं इति तथैसो

दीर्घत्वस्य प्रकर्षभावस्तस्याभावः समिधितमपेक्ष्य तत्र ह्रस्वत्वव्यवहारो भाक्त इत्यर्थः एवं विभागमात्रं पंच नित्यरूप्यकार राम

णानि रूपयति अनित्यमिति तिनित्यकारणचिंताविरहेण नित्यग्रहणं संक्षेपतः ५ संख्याप्रमाणप्रचयेति तेनेयथासंभवं ३०

प्यसी

४ कानिपरमाणुभिर्द्व्यणुकै

नि। ईश्वरबुद्धे सर्वविषयत्वादेकत्वांतराण्यपर २
परमाणुद्व्यणुकेषु स्वभाकंसाम्यं ३

योनिश्चकारणंयस्यतत्तस्यापेक्षं एतत्प्रपंचयिष्यन्केवलैवबहुत्वसंख्यापरममहत्वेकारणंतथाहितत्रैतित्र्यणुकेद्यसमवादी
संख्या २ नामपेक्षाबुद्धेरसंभवात्तदभावेबहुत्वानुत्पादात्कथमेतदित्याशंक्याह ईश्वरबुद्धेसर्वविषयत्वात् द्व्यणुकेकत्वान्यसामपेक्षा
त्वार २ त्वबनानियद्यपितथापिनियामकंत्वदृष्टमितिभवत्यपेक्षाबुद्धिः तामपेक्ष्योत्पन्नाबहुत्वसंख्यापरमाणुष्वामारभ्यानित्र्यणुका
निपरमाणुभिर्द्व्यणुकादिप्रक्रमेणोवकार्यद्रव्यमारभ्यतेनान्यथेतिनियमज्ञापनार्थंपरमाणौकेचित्तुलं इत्युत्पादितेचैतत्तस्थि [illegible]
त्वधिकारेनेर्द्व्यणुकेएषकार्यद्रव्येत्रसरेणोरूपाद्युत्पत्तिसमकालंसंयोगोत्पत्तिसमकालंवात्रसंख्योत्पत्तेः ईश्वरोत्पत्तिसमका
लत्वाद्वामहत्वेदीर्घत्वंचकरोतिसमवाय्यसमवायिनोःसाम्येपिकार्यभेदोनिमित्तभेदात्तदभावोत्रदृष्टंचेतिकिंपुनरत्रप्रमा
णापरिशेषः तथाहिरूपादीनामप्रसंगएवव्यभिचारात्प्रकर्षापकर्षाननुविधानाद्रूपेस्पर्शव्यभिचाराद्वायोरप्रसस्पर्शेनत्वस्निग्धत्व
स्यावाप्तेगुरुत्वस्यानलोदोहत्वेहस्यानंभातिस्पर्शस्यप्रकर्षाननुविधानेनहिस्पर्शप्रकर्षात्परिमाणप्रकृष्यतेसंयोगप्रकर्षा

गु॰रा॰ द्वाविभागस्तत्कारणो वर्त्तमान आश्रयं निघ्नन् विरोधेव परत्वापरत्वे च परिमाणोन्त्यकालमुत्पद्येत तथा वेगो ऽबुद्ध्यादीनाम
३१ मस्तासत्तिरेवैतस्य समाप्तिः अनुविधीयमानप्रकर्षेण तथा कारणे कार्य्यसमवेतं यावद्विनपामहत्प्रसक्तेन त्र्यणुकेषु महत्त्वप्रव
यपोरसंभवात् संख्येव परिशिष्यते यथा चाणुपरिमाणं न परिमाणकारणं तथोक्तं द्व्य इति तद्यप्रयोगः अणुकपरिमाणं ब
३१ हुत्वसंख्याकार्यं परिमाणप्रचयासंभवे सति कार्यमहत्त्वात् सत्सु न न बहुत्वसंख्याकार्यं न तद्देवं यथा त्र्यणुकपरिमाणं द्वि
तु त्र्यणुकपरिमाणं चेति विपक्षे बाधकं कारणानुपपत्तौ कार्यानुत्पत्तिप्रसंगः अस्तु तर्हि बहुत्वमेव सर्वत्र महत्त्वकारणं क्लृप्तत्वा
त्कृतं तर्हि महत्वे स्यात् तत्राह द्विबहुभिरिति द्वौ च बहवश्चावयवा द्विबहवस्तैर्महद्भिरारब्धे कारणमहत्त्वे च कारणमहत्त्वानि
च कारणमहत्त्वानि तान्येव महत्त्वमारभंते न बहुत्वं कुतः समानसंख्येनारब्धे ऽतिशयदर्शनात् कारणमहत्त्वादिति शेषः अयमा एम॰
र्थः यद् भाभ्यामप्रचिताभ्यां महद्भ्यामारब्धे द्व्यणुके तत्र बहुत्वप्रचययोरसत्त्वादेवाकारणत्वं अन्यत्रावगतशक्तेः सतस्तु का ३१

रणामहत्त्वस्यैवकारणत्वेतस्याप्यकारणत्वेमहत्त्वानुत्पत्तिप्रसंगात् सा॰ सामर्थ्यावधारणायतुयुक्तिरुक्ता अतिशयदर्शना
दितिननुसमानसंख्यारब्धेकारणमहत्त्वेनकार्यमहत्त्वातिशयदर्शनाद्बहुत्वमहारणमेवयतः॥ समानमहत्त्वेरप्यसंख्येरा
रब्धमप्येकसंख्यातएवातिशयदर्शनेनसंख्यायाअपिकारणत्वावधारणात् अन्यथातदपेक्षयाऽतिशयोनस्यात्महत्त्व
स्याविशेषादितिनस्माद्वक्तव्यंयथासंभवमवधृतशक्तिकारणंनतुसंभवदपिनकारणमितिप्रचयस्यकारणत्व
माहप्रचयश्चेतितूलेसुपलक्षणंनत्वेतदेवविवक्षितंप्रचयोत्रेऽवयवारंभकः संयोगविशेषः पिंडयोर्वर्त्तमानइतिवहत्व
संख्यामुदस्यतेगुणकर्मारंभेसापेक्षत्वइत्यपेक्षाकारणमाह पिंडारंभकावयवप्रशिथिलसंयोगापेक्षइतिपिंडयोरारं
न्यार भकायेवयवास्तेषांयेप्रशिथिलाः संयोगास्तदपेक्षाइतरेतरपिंडावयवसंयोगापेक्षोवेतिएकस्यपिंडस्यावयवैरपरस्य
पिंडस्यावयवानांयेप्रशिथिलाः संयोगास्तदपेक्षोवेत्यर्थः सन्निहितूलकेमहत्त्वमारभतेद्वाभ्यांतूलपिंडाभ्यामारब्धे

गु.रा.
३२

भावा

द्वितूलकं न बहुत्वमहत्त्वे बहुत्वस्य तत्राभावात् तन्महत्त्वस्य च सतोपि प्रचयापेक्षत्वात् अन्यथा समाहारगुरुत्वस्य तुल्यत्वात्
लज्ञानापेक्षयोः विशेषात् मूलभूतानां त्रसरेणूनां द्व्यणुकानां वा तुल्यसंख्येन पोपरिमाणा(णां) ति संख्यानुपपत्तिः त
दाह समानेति अतिश्लथदर्शनात् प्रचयेनेति शेषः अत्रापि न महत्त्वमिति केवलस्य महत्त्वस्य प्रतिषेधः अणुत्वमति
माह द्वित्वसंख्या चेति अणौ॰ परमाणौ अर्म इत्योत्पत्तौ कारणाभावात् द्वित्वेन च परिमाणस्य सिद्धत्वात् कार्यगुरुत्वा च४
स्यकार्यत्वात् परमाणुपरिमाणस्याकारणत्वात् अनेकसंख्यायाश्च परिमाणप्रतिकारणत्वावगतेः स्यात् एवमवा
दित्यभिसंधिः॰ दीर्घत्वोत्पत्तिमतिदिशति महत्त्ववदिति ह्रस्वत्वोत्पत्तिमतिदिशति॥ अणुत्ववदिति यदि महत्त्वाणु
त्वाभ्यां ह्रस्वत्वदीर्घत्वे भिन्ने स्यातां तदा तदुत्पत्तिचिंतायाश्चावसरो भवेदेव तु कुतः॰ तदेवाह परिमाणाह भ्यो विकल्प्य
मानं तथा व्यवहारयतीत्यभिप्रायेणापृच्छति अथेति उत्तरं तन्त्रैवेति प्रश्नहृदयं मनोरथमेव प्रश्ने उपपत्तिमाह महत्त्वेति अभेदेनि राम० ३२

थो१ तर:१

प्पा॰४ संभवतीतिभावः१ च वे

द्वारणमनुपपन्नं न हि द्व्यणुकेषु कुंभ आनीयतामिति स्यादिति भावः आणेह परिणाहौ परिमाणभेदाविति तथा च सुविहित

मिति द्वितीये प्रश्ने उत्तरं अणुत्वेति तत्त्वदर्शिनां योगिनामस्माकं तु भाक्तं स व्यवहारो पोनह तस्यान्यथानुपपत्तिर्भेदः प्रमाण सद्र॰

मिति भावः एवमुत्पत्तिं निरूप्य विनाशं निरूपयति एतस्य तु विंशतिमिति तिउत्पाद्य मिति निस्पाद्य व्यवच्छिन्नति आधारविनाशादे

विनाशो॰४ वं न तु मीमांसकादिवत् सोपांश्रये पि शरीरादौ परिमाणं निवर्त्तेत इति शंकितव्यं विनाशे परिमाणान्तरोत्पत्तौ च कारणाभा

वात् कारणसंख्यापरिमाणप्रचयानां तत्कारणत्वात् संयोगिद्रव्यैकत्र पूर्वद्रव्यानवयवसंहितेः सति पूर्वद्रव्ये द्रव्यान्तरान

रंभवत् अकारणवर्त्तिभिष्यते: परिमाणारंभेऽनिग्रहसंगात् असमवायिकारणलक्षणायोगाच्चेति॥ ॥ इंद्यत्वमपोद्धा

रव्यवहारकारणमिति एतस्मादिदं पृथगेतस्मादिदमिति पृथगिदमर्थान्तरमिति ज्ञानमभिधाने च अपव्यपदेशौ वैरेणि नि ५

द्धीरणमपोद्धारः स चासौ व्यवहारश्चेति तस्य निमित्तं पृथक्त्वमिति पूर्ववत् प्रमाणलक्षणं तस्मान्नोक्तं तस्मात् इतरेतराभा

पृथक्त्वस्य समानार्थकत्वप्रसंगादिति॥ तस्मात्पृथगन्यादित्यादिनां पंचम्यर्थमात्र एव तद्धर्मान्तरमास्थेयम्॥६   ९१

गु॰ रा॰ ३३ वेनैव गतार्थत्वात् तथा हि यावदुक्ते भवतीदमिदं न भवति तावदुक्तं भवतीदमस्मात्पृथगन्यद्भिन्नमिति वा भिन्नमिति॥ न।
पृथगादिशब्दाः पर्याया इत्यनुमन्यामहे न त्वभावार्था इति पंचम्याः संबंधानुपपत्तेः नहि घटात् पटः पृथगिति घटः पटो न
33 भवतीति वा सोर्थः प्रातिपदिकार्थमात्र एवोपपदविभक्तिरिति तु शासनेन बलादिति चेत् न अन्यारादिति तर इत्यत्रान्यश
ब्दस्यार्थपरत्वात् तथा धामशब्दसमानार्थता न क्वोपि योगे पंचमी स्यात् न जर्थविशिष्टे पृथक्शब्दप्रयोगे तु नत
थैमात्रमितिचेत् न अपपे घट इत्यत्रापि स्यात् न च पंचमे चात्र निषेधार्थो घटात् पट इत्येव घटात् पटः पृथगिति स्थिते
पृथक्त्वस्य विशिष्टार्थ इति चेत् शब्दबुद्धिदंडाद्यविशिष्टे पृथक्त्वेपि तद्विशिष्टस्य वो मात्मनेत्रादेर्दर्शनात् एतेन वै
धर्म्यमात्रे पृथक्त्वमिति निरस्तं तथा माद्यक्रोविधर्मा न च पृथगिति दर्शनात् आत्मनहिं गोत्वादिवत् सामान्यविशेषः पृ
थक्त्वमिति न वाच्यं जातिसंकरप्रसंगात् तस्माद्गुणापृथक्तेति स्थितं न चान्यत्वं तत् भवति रूपादीनामवधौ निरूपणात् वभि राम॰ ३३

तापि१   इस३   तया३   पटो घटादिति न घटः पट इ४   ला

तिर चैत्र
चाएकैवेति एवं च समतिगुणादिषु गोणः पृथगिति व्यवहारोऽपृथक्त्वस्वरूपभेदश्च गुणायोगः स एव तर्हि पृथक्त्वमस्त्विति चेत् न
स्वरूपस्यावधिनपेक्षत्वात् यतोऽवध्यपेक्षत्वात् पृथक्त्वव्यवहारं करोति चेत् नैतत् कस्याप्यवधिमपेक्ष्यते तत्त्वाभावो वा
सर्वदाप्यपेक्षतात् तदेतदभाववैधर्म्ये प्रागेव निरस्तं इति एवं व्यवस्थिते पृथक्त्वस्य भेदं निरूपयति तत्सु नेति पुनः शब्दः स्य
परिमाणमनंतरोक्तं स्यवाछिन्नं तिन्नित्येकमेव पृथक्त्वम् एकत्वं भेदकत्वस्यानपेतिनवाच्यं सामान्यलक्षणापत्तेः तथा च नै
कद्रव्यमित्यनुपपन्नं प्रत्येकविश्रांतेरेव पृथक्त्वकेन तथा व्यवहारोपपत्तेः द्वौ पृथक्त्वावित्यादिव्यवहारो वदिति चेत् अन्योन्या
द्वि वधित्वानवधित्वाभ्यां विरोधेन भेदात् प्रत्येकविश्रांते च पृथक्त्वेऽन्योन्यावधिकेऽपि चैत्रो मैत्रात् पृथक् मैत्रश्चैत्रात् पृथ
७ गिति प्रत्ययात् न तु मैत्राच्चैत्रो पृथक् मैत्राद्वा पृथगिति प्रत्ययोदयाद्देवदत्तोदः तस्माद्यथा न प्रत्येकविश्रांतेकत्वमात
थाभूते न द्वित्वेन वा न द्वित्वव्यवहारः प्रत्येकं प्रसंगात् किंतु मासज्यवृत्तेर्गुणांतरादेव तथा आसज्यवृत्तेर्गुणांतरादेव पृथ
चैत्र मैत्रो

गु.कि. ३४

भावेन भेदा२

गितिव्यवहार इति स्थितम् एवं तर्हि द्वित्वाद्यपि किन्नं स्युः अन्योन्यावधित्वाभावादिति चेन्न एकत्वस्यापि तथाभूतत्वे
न विरोधाभावादिति चेत् कल्पनानुपपत्तेः नहि समानदेशयोः संयुक्तसंयोगविशेषोस्ति न च तं विना ते भवतः यत्रास्ति
34 च तत्र का गतिः एकत्वस्यान्योन्यायेत्वात् द्वित्वस्य तदन्यापेक्षत्वादिति चेत् न तत्राप्येकस्य पात्वादस्य स्वपरत्वग्रहः च २
त्वात् प्रत्येकविश्रान्तिरेव॥ तदनादृत्य तु दूरे इति व्यवहारः ननु व्यासज्यवृत्तिरेक एव तत्र परत्वगुणः एकस्यातिशयानुपप
त्तेरिति नित्यत्वादिकमतिदेशेन दर्शयति तस्येति त्रित्वैकत्वसंख्यानि त्यद्रव्ये बुद्धिना श्रवयविनित्वे कारणगुणप्र
क्रमेणोत्पद्यते द्रव्यविनाशाद्विनश्यतीति त्रित्वैकपृथक्त्वमपि यथा द्वित्वादिकमपेक्षाबुद्धेरुत्पद्यते तद्विनाशाद्विनश्य
तीति क्वचिदाश्रयनाशात् क्वचिदुभाभ्यां तथा द्विपृथक्त्वादिकमपीत्यर्थः ४ स्यादेतत् तत्र किं द्वित्वं सामान्यविशेषात्रपि राम०
तत्र संभवयन्ति यद्येवं जातिसंकरः स्यादिह ते इत्यत आह एतावानिति कथं तर्हि द्वे द्रव्ये एकोयं घट इत्यादिव्यवहार इत्स ३४

त्रित्वादि२

नेर २ ३ द्रव्य ३

तस्माआह संख्यापालेकार्यसमवायिन्याविशिष्यते इत्युपलक्षणं तेन यथायुक्तं४ पृथक्त्वमिति शोके नउपपत्तिमाह तद्विशिष्टेति
कारणविशेषात् प्रकर्षनिकर्षलक्षणोऽवान्तरविशेषस्तत्त्वस्य च माधुर्यादिर्वेदितव्य सामान्यविशेषएव गुणकर्मणो४ स
मवेतस्य धर्मान्तरस्याभावादिति॥ ॥संयोगः संयुक्तप्रत्ययनिमित्तं यद्विशिष्टे संयुक्ते इति मतिर्भवति स संयोग इति प्रमाण भिदमतेने ३
मुक्तम् कार्यप्रदर्शनेन न तु तल्लक्षणमाह स चेति अवयवसंयोगः द्रव्यहेतव४ अग्निसंयोग४ पाकजानां परिमाणस्य प्रचया
ख्यः अवयवकर्मजः४ संयोगो निष्क्रियावयवविसंयोगस्य परत्वापरत्वयोर्दिक्कालपिंडसंयोग४ बुद्ध्यादीनामात्मम
नः संयोगो निष्क्रि[illegible]ग४ शब्दस्य भेर्याकाशसंयोग४ कर्मणो नोदनाभिघाताविति एतेन यदि संयोगो न स्यात् द्रव्यगु
णकर्माणि न स्यु४ कारणाभावात् भावे वा सर्वदैव भवेयु४ इत्यादीनां पूर्ववृत्सिद्धानां सर्वदा तुल्यरूपत्वात् कारणमंगपरि
णामवादयोरपास्तत्वात् अदृष्टादिति चेत् न तस्याप्यनुष्ठानसाध्यत्वात् न स्यं प्र[illegible]यत्नरूपत्वात् तस्मात्मनःशरीरेंद्रिय

पि१

गु॰ कि संयोगस्याध्यत्वात् अदृष्टांतरमात्रसाध्यत्वे प्रयत्नविधिवैयर्थ्यप्रसंगादिति तत्कौ दर्शितं॥ यथाद्रव्यमारंभेते तं तथा प्रकारमाह द्रव्या
३५ तरर रंभे निरपेक्षत्वं इति द्रव्ये कर्तव्ये तद्वयवाः॥ संयोगार्थमेव कारणमपेक्षंते सति संयोगे न किंचिदन्यदपेक्षा संयोगः सह का
रितया न किंचिदपेक्षंत इत्यर्थः एतेन वारम्भाविनिमित्तांतरेणापेक्षंत इत्यपि लभ्यते अत्र सूत्रकारसंमतिमाह तथा भवती
35 ति च स्यार्थः॥ सर्वथा अनुत्पन्नसंयोगतया तेयोगापेक्षेभ्यस्तंतुभ्योऽभिविष्यतीति पटइति यथा प्रतयस्तथा अनुत्पन्नसंयु
तिः॥ क्ततया सापेक्षेभ्य उत्पन्नसंयोगतया निरपेक्षेभ्यो भवती प्रत्ययः॥ सर्वथोत्पन्नसंयोगतया निरपेक्षेभ्यो भूत इति प्रत्यय इत्यपि
द्रष्टव्यमित्येवं सूत्रकारवचनात्तंतूनामिमोऽद्रव्यारंभे स्वात्मलाभकारणातिरिक्तंसंयोगस्यापेक्षणीयं नास्तीति गुणकर्मारंभे सा
भ्गा पेक्षत्वं॥ गुणेषु कर्मसु च कर्तव्येषु स्वात्मलाभकारणातिरिक्तमप्यपेक्षंते तथाहि पाकजेष्वग्निसंयोगः औष्ण्यं न च ते नासोज्ञ राम॰
न्यते यदि मा गोप्रचयः॥ स्वाश्रयावयवप्रशिथिलसंयोगं न च तेनासौ जन्यते परत्वापरत्वयोर्दिक्कालपिंडसंयोगाद्यपे ३५

विशेष १

प्रतीतिः प्रत्येकन स्पर्शलक्षणं प्रतिमर्दसाधारणमिति स्वकं तु क्रियस्य लक्षणमित्यर्थः ।४ =१स्पर्शवेगौ १ इति १

त्वाबुद्धिर्न चलतया तेजस्त्वं तेऽश्मादिस्वयमूर्त्वं एवं कर्मणोनोदनाभिघातौ स्पर्शवेगं चापेक्षते तेन वताभ्यां तौ तन्मे तैं अपेक्षणी

संर यस्य चरमे भावित्वमात्राविवक्षितेत्यत्र समवायस्त्रिकारणं तुंमितिमाह संयुक्तसमवायादिति अस्यार्थः पार्थिवेन परमाणुनापा

थेन संयुक्ते गुणे समवायात्स्नेवैशेषिकमोष्ण्यं पाकजानां निमित्तमिति शेषः तेनस्वानुष्णाद्दकापेक्षत्वात्नसापेक्षत्वस्तु

भवतीति ४ क्रमभवंति स्त्रत्रकृतो अथ किंलक्षणक इति किंलक्षणो किंप्रकारश्च सलक्षणमित्यर्थः कतिविधश्चेति कत्यस्य विधाः ४ प्रका

रास्यर्थः ४ उत्तरं अप्राप्तयोरिति प्राप्तिः ४ संश्लेषः ४ सच समवायोपोत्पत्तउक्तम प्राप्तयोरिति समवायस्त्वप्राप्तयोर्भवस्येव र्न

नजातः ४ संबद्धश्चेमेककालत्वात विद्यमानयोः प्राप्तयोः ४ संश्लेषः ४ संयोगः तं समवायस्त्केनेवमित्यस्याव्यवच्छेदः ४ द्वितीये प्रश्ने

उत्तरं सनुविविधः इति पूर्वोनेवमिति तद्यवच्छेदार्थस्त्रकशब्दः ४ तिस्रोविधा दर्शयति अन्यतरेति अन्यतरकर्मजेलक्षयति

तत्रेति तत्र तेषु मध्ये क्रियावतावलतां गतिः क्रियस्यतदभिमुखवक्रियारहितस्येति यावत उदाहरति यथास्थाणोः स्पेनेनेति

त्रि १

गु॰ कि॰ ३६

एवादि

विभूनांवाकाशकालदिगात्मनांमूर्त्तैःपरमाणुभिरन्यतरकर्मजत्वएवअवयविनस्तुकारणाकारणसंयोगात्कार्याँसंयोगाद कार्य

न्योऽन्यतरकर्मजइतिविवेकःत्वंउभयकर्मजंलक्षयतिउभयेतिविरुद्धेदिशौप्राचीप्रतीच्यौअवाचुदीच्यौदक्षिणोत्तरेइ

ये र तियावत्तयोःक्रिययोर्मल्लोविरुद्धदिक्क्रियोत्तयोःसन्निपातोऽभिघातइत्यर्थः॥उदाहरतियथेतिसंयोगजंलक्षयितुंविभजते 36

संयोगजस्त्वितिउत्पन्नमात्रस्यैकस्मिन्रोम्णितत्रस्यापरःनिष्क्रियस्येतिसंयोगस्यैवकेवलस्यकारणत्वमाविष्कर्तुंकारण

संयोगिभिरकारणैः॥समवायिकारणसंयोगिभिस्तदन्यैरितरैस्तुकारणाकारणसंयोगपूर्वकः॥कार्याकार्यगतःसमवे

तासमवेतगतइत्यर्थः॥पुनरन्योवान्तरभेदमाहसचेतिचशब्दः॥पुनरर्थेतदेतत्सर्वमुदाहरणेनस्पष्टयतिएकस्मात्

वदितितावच्छब्दः॥प्रक्रमेअचतित्वद्यपिविधासुतन्तूनांपटंप्रतिकारणत्वंवीरणाकाशतुरीणामकारणत्वंसमवायितया

तेनकारणाकारणसंयोगपूर्वकत्वंतन्तुसमवेतत्वेद्विवितनुकपटयोः॥असमवेतत्वंतुवीरणाकाशतुरीणांतेननत्वे राम॰ ३६

संयोगस्यतं

द्वा १ रपि १

योगानोकार्यो कार्यगतत्वमिति एकस्मात्संयोगात्तद्वयोः संयोगयोरुत्पत्तिमाह एकस्माच्चेति एतत् प्रश्नपूर्वकं स्पष्टयति
कथमिति पार्थिवाप्ययोरिति विजातीयत्वेनानारंभकत्वमभिप्रेति अणवो इति परमाणवोः पार्थिवस्य पार्थिवेनाप्यस्याप्येन
कारणं ४ सारंभकत्वस्वभावं युगपदिति संयोगयोगपद्येन द्व्यणुकयोर्युगपदुत्पत्तिं दर्शयितुं युगपत्संयोगद्वयोत्पत्तिप्रदर्श प्र३
नाय॥ तामाह ततइति ततः इतरस्य पार्थिवद्व्यणुकस्य पार्थिवपरमाणुः कारणमकारणमाप्यः परमाणुः इतरस्याकारणं प्याप्रस
:परमाणु ५ माप्यं परमाणुरकारणं पार्थिवत्वयोर्गतात समवेतात इतरस्य पार्थिवपरमाणोः कार्यं पार्थिवं द्व्यणुकमकार्यमाप्यः पर
माणुः कार्यमाप्यद्व्यणुकमकार्यः पार्थिवः परमाणुस्तद्धेतौ तत्समवेतौ पार्थिवपरमाणवाप्यद्व्यणुकगतं एकमेव
आप्यपरमाणुपार्थिवद्व्यणुकगतोऽपरः संयोगस्तौ द्वौ एककालमुत्पद्येते इत्यर्थः पृच्छति किं कारणमिति किं प्रमाणमित्य
र्थः उत्तरं अकारणेति निःशेषः पार्थिवं द्व्यणुकमाप्येन परमाणुना आप्यं द्व्यणुकं पार्थिवेन परमाणुना संयुज्यते

पाणः। इतरस्याप्यपर २ १ अकारणेनेति १ युगपदेके २ मि २

गुणकि० नद्दकार्यत्वे सतितत्संयोगिकार्यत्वात् यद्यद्दकार्यत्वे सतियत्संयोगिकार्यं नत्तेन संयुज्यते यथा तुरीसंयुक्तं तंतुकार्यः पटः तं
३७ त्वेसनुमानमित्यर्थः ॥ यदि तत्तेन न संयुज्येत तत्कार्येणापि न संयुज्येत कारणाभावादिति विपक्षे बाधकमूहनीयं तमेतं न्या
न्यायोत ३ यनैयायिकमर्थं प्रत्यामनंति अतएवेति उक्ततर्कसिद्धये इत्याति अथेति उभयोरप्येति नन्वतंतुनकैनैव परमाणुद्वय तरं
मत्र संयोगे न द्व्यणुकयोरपि संयोगः किं न जन्यते कृतं तंतुन्याभ्यां कार्याकार्ये संयोगाभ्यां भवत्यासत्तेरपि कारणो कार्यसमवाय
37 लक्षणायाः संभवात् न तस्मिन् काले द्व्यणुकस्य द्व्यणुकांतरकारणसंयोगित्वाभावात् कारणसंयोगिना चाकार्येण कार्यं
स्य तत्संयोगजः संयोगः परमाणुनैवेति एवं तर्हि परमाण्वोरपि द्व्यणुकेन सह संयोगजन्यसंयोगस्यानुपपत्तिः ॥ नहितत्
स्य कारणसंयोगि द्व्यणुकमितिसंभवति न कार्यमकार्येण संयोगात् संयुज्यमानं कारणसंयोगिनैवेति नियमादिति अ राम०
त्र देवादृष्टवशात् क्रियायामुत्पन्नायां विभागसमकालमवयविनियदिक्क्रियो संघनेन तत्संयोगात् क्रियेसंभूसंयोगमुत्पा ३७
प

दयतः प्रत्येकमन्यत्रावधृतशक्तित्वादिति यदीष्टं तथाहि च एतत्क्रियातो विभागः श्येनाद्यवयविनि कर्म ततो विभा
गेन पूर्वसंयोगनिवृत्तिरवयविकर्मणा विभागः ततश्च गणस्थाणुसंयोगः श्येनविभागान्न पूर्वसंयोगनिवृत्तिः तदनं
श्येन३ तरं च गणस्थाणुसंयोगेन श्येनकर्मणा च श्येनस्थाणुसंयोगः एवमुभयकर्मजेपि संयोगानुप्रवेशो लक्षणीय इति टी
काकृत् ४ तदसन् संयोगो हि विभागमनुत्पाद्य तदविरोधिनं संयोगमुत्पादयति कर्म च तमनुत्पाद्य तद्विरोधिनं ततो वि तु४
रोधान्न संभूयकारितास्तं भवतीति त्रैविध्यमेवेति अस्तु नावदेवं संयोगस्तु संयोगकारणमित्यत्र किं प्रमाणं अत्र च पद
तिरेको निष्क्रिययोः कार्याकार्ययोः ४ संयोग ४ कारणाकारणसंयोगमंतरेण न क्वचिद्दृष्टः तस्मिंस्तु सति पटतुर्या ध्व३
दौ दृष्ट इति अजसंयोगमिच्छंत ४ केचिद्विभागं न संहृतेनाव प्रत्याहनात् संयोगोस्तीति नित्यपारिमांडल्यवदिति
सति रेके दृष्टांत ४ अत्र हेतुः पृथगनभिधानात् सर्वार्थोपदेशप्रवृत्तेनं हि परमर्षिणा प्रतिज्ञातं पदार्थव्यूपतत्सर्वमभिधास्या
म

गु॰कि॰ मीतिएतद्विलक्षणोत्तिचतुर्विधमितिनन्तुकथमस्यप्रयोगः॥ यथाङ्कुलेप्रतिलापादस्याघातात् संयोगं प्रतीकृत्या

३८ ते न्तत्वंप्रतिषेधेत्रिविधमुक्तंप्राप्तिसिद्धसाधनात्तदतिरिक्तस्याप्रतीतावाश्रयाहिहिरित्याशंक्याहपरमाणुभिरितिअत्र

38 माशयः नचायंप्रथममतः॥ संयोगमेवनिषेधामः॥ तस्मात्तत्त्वंवाकिंतुत्रिविधत्वेमुत्पादिनेयेश्चतुर्थमभ्युपगच्छेत्को नंप्रति३

वे४ सावज्ञः॥ संयोगः कुत्रेतिपृच्छामः सयदिव्यूघात्परमाणुभिराकाशादीनांसंयोगः सोनइतितत्रेदमुपतिष्ठतेपर प:४

नुमहति४ माणुभिरितिसोन्यतरस्यपरमाणोर्यत्कर्मेतज्जएवनैवंप्राप्तिपूर्विकाप्राप्तिः॥ संयोगोनचाकाशस्यपरमाणु

भिःप्राप्तिरस्तिव्यापकत्वादतएवप्रदेशवृत्तिरितिअव्याप्यवृत्तिःव्युत्पादिजश्चायमर्थः॥ तेनपरमाणोर्वर्तमानो

दि२ क्रियासंयुक्तेनाकाशंप्रदेशेनस्वाश्रयंविभसाहंयुक्तेनसंयुनक्तीतिनत्वलक्षणानुपपत्तिः प्रदेशश्चोपाधिभेदस एन०

वतचैवमुपाधयएवसंयोगतदभावाश्रयाइत्युक्तं अपिचमहतिन्यग्रोधमूलाद्वाग्रमग्राद्वामूलमुपगच्छन्नुपाद ३८

तत्र२ तःरूपेः१

मूलाग्राभ्यामेव संयुज्यते विभज्यते न न्यग्रोधेनाहतावपि स्युः वयवावापेक्षया अवयविनौ विति न्यायेन निरवयवे परमा ते
णावेव संयोगः स्यात्तथा च नोपलभ्येत तस्यानुभव विरोधः सावयवे पुनरवयवेष्वेव तत्र तदिति विवादे इति न्यायेन निरवयवे
तु निरवयवे न स्यादेवेति घणुकादिप्रक्रमाभावात् सर्वानुपपत्तिः मेयौ चतादितायां संयोगस्य नभोव्यापकतया शब्द तदनुरोधेन २
उत्पद्यमानो नभो व्याप्नुयात् तथा च सर्वत्र तदुपलंभप्रसंग इत्यादि सर्वमूहनीयं तस्मादाकाशादेर्याः परमाणुभिः परमा
णुक्रियया संयुज्यते विभज्यते च नित्य द्रव्यत्वे सति निःक्रियत्वाच्च लक्षितः परमाणुभिर्निःक्रियपरमाणुवदिति सिद्धं निश्चल ४
विभूनां परस्परजः संयोगो भविष्यतीति तथा हि आकाशकालादिना संयुज्यते मूर्त्तसंयोगित्वात् द्रव्यत्वाद्वा शरीर
द्विति वत्तन्न वा सोऽकर्मजः तेषां निःक्रियत्वात् नापि संयोगजः तेषां निरवयवत्वादिति भूयान्नवेदमुपपत्तिष्टते विभूनामि
ति विभवः परस्परं न संयुज्यते युतसिद्ध्यभावात् अवयवावयविवदित्याचार्यास्ततः सन्निकृष्टत्वात् संयोगस्यैव तेषां

न त्वेना

गु॰ कि॰ न सिद्ध्यतीत्यर्थः संयोगजातकार्यत्वप्रयुक्ते यं पुनः सिद्धिव्याप्तिरिति चेन्न न संयोगसाधकस्य हेतोर्विभागापादकत्वात् सोप्या
३८ पद्यतामिति चेन्न न तस्य संयोगप्रतिद्वंद्वित्वेन तदजनकत्वाघातात् अजयोर्विरोधो न सिद्ध्यतीति चेन्न तथात्वेन लक्षणाघाता
त् अप्राप्तिपूर्विकाप्राप्तिः संयोगः प्राप्तिविरोधी गुणो विभाग इति हि तौ गुणौ लक्षणाप्राप्तिः संयोगे इस्क विभागस्क तल्लक्ष
३५ २ णाविरोधापत्तेर्व विभूनां न भविष्यतीति चेन्न अयुतसिद्धानां प्राप्तिर्नित्या प्राप्तिरिति वा समवायलक्षणाक्रांततया गुणा
तृ५ त्वानुपपत्तेः तथापि गुणत्वे समवायोच्छेदप्रसंगः ॐमिति चेन्न गुणादीनां निर्गुणत्वात्तया प्राप्तत्वप्रसंगात् तस्मादनुकू द्वि॰ ५
तर्कभा३ लतर्काभावात् प्रतिकूलतर्कस्य वा च विभुसंयोगसाधनमन्यथासिद्धं व्यापकानुपलब्धिस्त्वभावसाधने तर्केन याऽनन्य स
थासिद्धेरिति स्थितं अथ केयं युतसिद्धिरित्यत आह॥ सा पुनरिति द्वयोः संबंधिनोरन्यतरस्य वा संबंधिनः पृथग्गतिमत्व
विभागहेतुक्रियासंबंध इति यावत् युतावाश्रयित्वं परस्परपरीहारेण पृथगाश्रयाश्रयित्वं चेत्यर्थः इयं द्वयी युतसिद्धिः स राम॰ ३८

स्रया

त्र

योगग्र् व्यापिकार्यस्य नास्ति तत्र संयोगोपि नास्तीति संक्षेपः उत्पन्नमाधाराणेंतु युतसिद्धेर्लक्षणमाह योर्विद्यमानतेति
अस्त्येव तर्हि विभूनामिथं तत्कथं न संयोगः अस्त्येव न तूत्तरकालं प्राप्तेः कारणमस्ति विशेषानुपादानयुत्तु चिंताव्यापकानिवृत्त्या
तन्निवृत्तिसाधनाय अव्यापकानिवृत्त्या ऽयुतसिद्धत्वेन विभूनां समवाय एव किं न स्यात् न स्यात् द्रव्यत्वे सति कार्यत्वात् परमा
द्विति ४ णुवत् नन्वकार्ये द्रव्ये मकारणोसमवेत्ति आधाराधेयभावानियमप्रसंगात् एवमुत्पादं निरूप्य विनाशं निरूपयति विनाश
शित्वति सर्वस्य त्रिविधस्यापि ययोः संयोगस्तयोरेव वर्त्तमानाद्विभागाद्विरोधिगुणादित्यर्थः किं सर्वत्रैव नेत्याह क्वचिदिति न५
कथमित्यादिनास्य रूपयति कथमिति संयुक्तद्रव्यमक्रियमेवावयवक्रियाविभागादिन्यायेन पश्चाद्विनश्यत्तिततात द्विनाश्या
वि२ तद्दाश्रितरूपादिवत्तदाश्रितसंयोगोपि विनश्यतीत्यर्थः अंशुसंयोगविनाशसमकालं तत्वंतरे कर्मचिंतनाद् उभाभ्यामपि
भवतीति केचित्तत्र असत् द्रव्यविनाशकाले विभागानुपपत्तेः तथाहि अंशोः संयोगविनाशतंतुकर्मयोगपद्ये प्रदा अंशु

ड्राव। समवायिकारणं कारणत्वाद्विनो धेचि

गु॰कि॰ संयोगनाशात्।तंतुनाशस्तदातंत्वंतरेकर्मणाविभागः किमाश्रयोत्पत्तं न च पूर्वकालसत्तामात्रेण समवायित्वविरोधा
४० त्तुल्यकालयोः संबंधात् न चाश्रयनाशेऽपि पश्चात्कार्यं क्षणमात्रमसंबद्धं भवति क्षते तयोरुत्पत्तेनैतिसां प्रतं विनाशस पी२
सहेतुकत्वनियमेन तदनुपपत्तेः इहत्वसमवाये समवायिकारणत्वानुपपत्तिरिति॥ ॥विभागो विभक्तप्रत्ययनिमित्तमि
मितिं४ ति निमित्तं विशेषगुणः प्रत्ययः प्रतीतिः प्रतीयते ऽनेनेति शब्दश्चेति प्रमाणकथनं संयोगाभावे विभागव्यवहार इति चे
न्न तद्रूपस्यादिषु विभक्तप्रत्ययाभावात् द्रव्ययोरिति चेन्न अवयवावयविनोस्तदभावात् संयोगविनाशो विभाग इति
चेन्नेन अन्यतराश्रयविनाशात् संयोगविनाशे प्रत्ययवद्विभक्तप्रत्ययप्रसंगात् नहि द्वयोः संयुक्तयोरेकतरविनाशेऽ
न्यस्मिन् विभक्तप्रत्ययः कल्पचित् न च तत्र संयोगो न विनष्टः न वा संयोगविनाशो न प्रतीतः द्वौ संयोगिनौ नष्टसंयोगौ राम०
विभक्तप्रत्ययालंबनमिति चेन्न प्रमेयाधिकाभावात् न हि घटत्वनिमित्तको घटप्रत्ययस्तदेकत्वानेकत्वेऽनुविधत्ते गुण ४०

त्वनिमित्तको वा स्तु कृत्स्नप्रत्ययइति न च विरोधिनं गुणमंतरेण स्वाश्रये संयोगं विनाशकारणमस्ति कर्म्मैव संयोगविनाशका
स्वव२ रणम स्कृतास्मिन सतितन्निवृत्ति दर्शनात् अन्वयव्यतिरेकगम्यत्वाद्धि कारणसामर्थ्यस्य न हि गुणांतरस्याधिगुणनाशकत्वे ऽन्वा
योऽ३ न्त्यमाणमस्तीति चेत् न तदनुविधानस्यासंदिग्धत्वात् नन्वग्निसंगात् तन्तुरागादिकं नश्यदुपलभ्यते इत्यग्निसंयोग एवाहत्यनाशकः। तस्य ३
वि४ इंधननाशहेतुवद्धि नश्यतीति स एव तस्य नाशकः किंतु क्रियाविभागादिन्यायेनावयवविश्लेषविनाशो नहि तावंतरेण द्रव्यांतर
संयोगान्निमित्तनाशाद्वा द्रव्यं विनश्यतीति प्रसंगात् तदिह किं कर्मैव विरोधि विरोधिगुणोत्पादकं चेति संदिह्यते तत्रायं निरो
यथ संश्लेषपतत्त्वावर्तद्रव्यमेव विरोधकारणं विरोधी क्षमेः कारणविनाशश्चेति तत्र विरोधी धर्मः समानाधिकरण एव वि
नाशस्य कारणस्यैवेतिनियमः अन्यथातिप्रसंगात् जातिपत्रेणाद्धि गुणांतरविरुद्धत्वात् तज्जन्मनिषेध्यजातीयेन क्वचिद्वि
रुध्येत एवमुदासीनविनाशो पि यदि विनाशक ४ स्यात् सर्वत्र सर्वे विनश्येत् एवं समगुल्पामुत्पत्ते न कर्मणाश्रगुणांतर

द्विविधमेव जातिविनाश ३ पि३

नष्टशरीर १
त्रिनाशेपि हस्तत्वे तरुसंयोगनाशो नस्यात् हस्तादीनां निःक्रियत्वात् अंगुलीकर्मणः अव्यधिकरणत्वात् नचांगुलीतरुसंयोग

गु॰ कि॰ ३ संयोगनाशात् तन्नाशोस्त्वित्यपि अनुसंयोगनाशो भविष्यतीति युक्तं कर्मजन्यं शरीरादिसंयोगं प्रत्यंगुलीतरुसंयोगस्य कारणत्वात् अ

४१ कारणनाशस्य च विनाशकत्वात् तस्मात् कर्मजनितविभागजविभागः पूर्वपरयोनिष्क्रियसंयोगपूर्वपरविनाशपते इत्यनिष्ठ

इति त्वपि अलेयादिकर्यांगीकारयितव्यं इतिमिममनुग्राहकं तर्कलक्षणेनानुपदमेव सूचयिष्यति व्यधिकरणमपि कर्म विना वि

शकमस्तु न चातिप्रसंगः आश्रयाश्रितपरंपरासंबंधस्यैव नियामकत्वात् न विरोधिनः समानाधिकरणस्यैव नाशकत्व

मित्यत्रास्ति बाधके संकोचस्यानुपपत्तेरिति भासर्वज्ञाद्युमतनिरासः कार्येण कारणानुमितिमाह शब्देति विभागहेतुत्वेति

न केवलमनुभूयते कार्येणानुमीयते चेत्यर्थः वीणावेणवादिवत् दह्यमानस्फुटद्वेणुविदलेवा कारणस्योपि १७

वायुभिघातादेवज्ञापते किमत्र गुणान्तरकल्पनयेति चेत् एकस्मिन् विदले चरणाविष्टे विदलांतो वलवताप्रनुद्य

मानेः भिघातासंभवात् नहि तत्र दलेन दलमभिहन्यते विलोमगमनत्वात् ॥ नापि दलेन वायुरभिहन्यते प्रणुद्यमानत्वात् एम॰ ४१

वस्तुनो२

नापि वायुना द्रव्यत्वं वायो॥ प्रथमतः प्रमितत्वात्तन्न चानुपमानेन द्रव्यांतरमपि हन्यते निविडावयवस्य मूर्त्तांतरस्यासंभवा
त् भवितव्यं च कार्यस्यासमवायिकारणेनान्न च संयोगनाशएवासौ भावरूपत्वात् न च कर्मैव तत्कर्मत्वासत्त्वभावेन त
रितिः२ स्य त्वरणानुपपत्तेः तदयं प्रमाणार्थः विवादाध्यासितः शब्दसंतानः संयोगाद्यतिरिक्तासमवायिकारणप्रभवः संयोगाद्य
नुपपद्यत्वे सत्यनुत्पद्यमानत्वात् अवयवविरूपवहूयवह्रायदेवेन भवति तत्संयोगाद्यनुपपत्तौ नोत्पद्यते यथा संयोगजः
रा६ संयोग इति व्यतिरेकी विभागः कार्यत्वे चानंतरमेव वृत्तितिलक्षणमाह प्राप्तिपूर्विकेति अप्राप्तिः प्राप्तिविरोधी गुण इत्यर्थः नप्राप्ति५
अ३ अथ प्राप्त्या संयोगेन सह किं देशकृतः किं कालकृतः किं स्वरूपकृतो वास्य विरोधः सर्वं चैतदनुपपन्नमत उक्तं प्राप्ति
ना२ पूर्विकेति तथा च प्राप्तेर्वंध्वंसो घातकत्वं च विभागस्येति दर्शितं तेन संयोगनाशको गुणो विभाग इति संक्षेपः तथा चा
जसंयोगवद्जविभागो नास्तीति सूचितं उपपादितं चैतत् एवं सति संयोगविभागयोरन्यथासिद्धयोर्वीपर्यनियमत्

पोरपि ३
विरोधः
विरूपमेव विभाग स्यात प्राच

गु.कि. त्वात् ॥ कार्यकारणभावोप्यक्लृप्तेन ॥ क्वाचिद्दर्शनं त्वति ॥ असति संयोगे कस्य विरोधी विभागः ॥ स्यादिति विरुद्धस्वभावता

४२ ३ निर्वाहमयुक्तोपपूर्वापरभावो न निरूपाधिरिति चेत् करिः स्फुरणेनु विरुद्धस्वभावता हि स्वरूपलाभार्थमपेक्षणीयं नत्व

42 धि कारणमिति मुख्यवृत्तौ विनाशकविनाश्यकौ कार्यकारणभावः ॥ स्यादिति चेत् स्यान्न हि पौर्वापर्यनियमः ॥ कार्यकार

णभाव इति हातुमुत्सहामहे कारणकृतमवान्तरभेदमाह स चेति चशब्दः ॥ समुच्चये संयोगवत्सोपि विविध एवेत्यर्थः ॥ तं दे ३

तद्द्वैविध्यं दर्शयति अन्यतरेति अत्र विधाद्वयमतिदेशेन व्याचष्टे तत्रेति यथा संयोग उभयकर्मजस्तथा मिथ्यापसर्पणक्रिया

ति वतोर्विभाग उभयकर्मजः ॥ यथा मल्लयोर्मेषयोर्वेति तस्योदाहरणमित्यर्थः तृतीयां विधामाह विभागजस्त्विति तु शब्दे

न संयोगाद्व्यवच्छिन्नत्ति संयोगः संयोगजः ॥ कारणाकारणसंयोगपूर्वक एकविध एव विभागजस्तु विभागः ॥ कारणमा

त्रविभागपूर्वकश्चेत्यर्थे न संयोगाद्वापूर्वकः कारणाकारणविभागपूर्वकश्चेति द्विविध इत्यर्थः यथा चेनन्तथावक्ष्यामः तत्रप्रथ राम० ४२

पंक्ती संयोग उपसर्पणक्रियावता क्रिः क्रियवर्जितका विभागो पसर्पणक्रियावता निः क्रियस्यान्यतरकर्मजः यथा स्थाणोः श्येनेन स्याद्वेदोदाहरणं यथा

निरुद्ध हि क्रियव सः स्वविक्रतः ४

न्यतर कर्मजः १

तद्विरु२ द्रव्यं यद्यपि२ द्विदेशा वधिम१

मांविधांसमुत्पादयतिकारणेतिकार्याविष्टेकार्यस्यात्ते अत्रावयवेनतराहित्वारंभकंद्रव्यमाकाशादीनामनारंभकंद्रव्यमभि
दवि प्रेतं आरंभकसंयोगाश्रयस्तुद्रव्यमारंभकं विपरीतमनारंभकं यत्तु तदेवाह तथापि यत्तदिफलतितीतद्वाद्रव्यं न हिय ति
दाकरोत्येकं तदा अपरं न करोतीत्येतदभिप्रेतं भवति संभवति वा विभागे कर्त्तव्ये कर्मणोऽपेक्षणीयाभावात् प्रतिबंध तत्रा३
कानुपपत्तिः तदयमर्थः यत्कर्म द्रव्यानारंभकसंयोगविरोधिनं विभागमारभते न तद्द्रव्यारंभकसंयोगविरोधिनं यत्ते त्कर्म
लद्द वंविधं न तद्विरोधिनमिति विकसत्कमलकुड्मलादौ नतया दर्शनाच्चैतदवधारणीयं कार्यविपर्ययान्द्रवितत्वेकार
जातियं३ णाविरोधेन न हि कार्यं विरुद्धमविरुद्धं मविरुद्धं च कारणमिति संभवति तदिह कारणोवर्त्तमानं कर्म यदि तत्स्यारंभकसं
योगविरोधिनं विभागमारभेत तदा तद्विरोधिनं न जनयेत् जनयति चेतेन न तद्विरोधिनं न जनयतीत्यवधारणीयं सीयत्र२
न च वाच्यं द्रव्यारंभकसंयोगविरोधितदविरोधि विभागजनकतया कर्मवैचित्र्यं किमस्ति किं वा उभयानुमपत्तेनकतये

तत्र२ विभाग१

न्येवमति १ ३दलसं ३

ना संयोगेष्वेषन्याय: किंनस्यात् तत्रापिपतत्कर्मद्रव्यारंभकसंयोगारंभकंनतद्व्यारंभक १ चा १

गु.रा. तिसंदिग्धत्वनत्इतिकार्यविरोधस्यप्रत्यक्षासिद्धत्वात्उभयजनकत्वेचसंदेहात्संदिग्धमपहायनिश्चितमुपादायोपव्यवस्थाति

४३ रेकाभ्यांकार्यकारणभावावधारणात् अन्यथाशंकापिशाचीप्रसरोसर्वव्यवहारोच्छेदवधारणानुपपत्तेः ननुसंयोगजनकंयथा

43 विकसितकमलमीलनकर्मतथावस्तुत्रापिकारणसंयोगःएवंकार्यकारणाकारणसंयोगः कल्पनीयाइतिनसंयोगस्य

इत्या१ स्वरूपतोविरोधाभावात्अनारंभकद्रव्यसमवायादिसंयोगोऽनारंभकोनस्वरूपतः अनारंभकंचद्रव्यमारभइत्या

ति५ मंत्यावयविविजातीयंचेतित्रिविधंनचैवंभूतेवर्त्तमानंकर्मएवंभूतेनैवअनेवंभूतेनैववासंयोगमारभतेनान्यादृशेने

तिनियमोऽस्तिइष्टेष्वावर्त्तमानेनकर्मणाइष्टेथ्विसंतरवत्पार्थिवोपिसंयोगजननानुस्थाणुहस्तिनापिकर्मणास्थाणुएवंत

रवत्तदवयवेनापिसंयोगजननात्कर्मणाकमलदलसमवेते नैदलांतरवकाशादिनापिसंयोगजननात्तस्मात्कार्य सा

योर्विरोधाद्वत्रकारणविरोधोऽनंकल्प्यतइतिनियमासिद्धेः विभागेतुस्वरूपविरोधात्कारणस्वभावविरोधसिद्धिरितियुक्त एम० ४३

व न१ एवक्रियावभूतेनी४ स्यभेद१ न२

२कर्मणा

च कर्म

मुत्तरणाम॥ सिद्धायांश्चाह्यो किं स्यादत आह अत इति अवयवकर्मविशेषोऽवयवान्तरादेव विभागं द्रव्यारंभकसंयोगविरोधि
नमेव विभागविशेषमारभते न तद्विरोधिनमित्येवकारार्थः ततः किमत आह विभागाद्धेतिन स्माद्विशिष्टादिति चकारार्थः॥
एवं कर्मविशेषाद्विभागविशेषः॥ ततोऽद्रव्यारंभकसंयोगनाशः॥ तस्माद्द्रव्यवयवविनाशाइत्सक्काविभागजविभागस्यनुनाधापि
त्र वोर्त्तेत्यत आह तदेति अर्थेत्यन्नमात्रए कारणावावर्त्तमानो विभागः॥ कारणासंयुक्ताकाशादिदेशाद्विभागं क्रियनारभत
इत्याशंकाह कार्यनाशेति अयमभिसंधिः॥ विभागेन हि विभागो कर्त्तव्योऽवश्यं किंचिदपेक्षणीयं अन्यथाऽनपेक्षविभाग
कारणत्वेन कर्मत्वापत्तेः॥ न वा अयमेवापेक्ष्यत इति युक्ते कर्मसमानता तनापि कर्मैवत स्यापेक्षणीयं यथाभिघातादेर्नोरसं उ
योगान्निहन्तेपि स्यवयवकर्मणि चतुर्थपंचमादिविभागाद्विभागात्पत्तेरविरोधात् तस्मात्कार्यविनाशाविशिष्टः॥ कालः स्व
वा तंत्रोऽवयवो वा विभागस्यापेक्षणीय इति स्थात अमप्यवयवस्य कार्यविनाशविशिष्टत्वमपेक्ष्यस्वतंत्रेवाऽवयवमित्तिद्ध्य
। इति तो विवक्षा वै विशेषं एव परे दिकृत्यः। केचित्तु कार्यपदेनात्र द्रव्यारंभकसंयोगो विवक्षितः तथा च द्रव्यारंभकसंयोगविनाश [illegible] विशिष्टकालमा॥

मात्रे निसंहि

कर्णेणा

४ तद्विनाशेवाधारणानुपपत्तेर्द्रव्यविनाशात्॥ पृ.वे.धः१

रू.णद्वीति चेन्नतत्प्रतिसंयोगे सर्वप्रतिबंधापत्तेः तस्मात्कर्मणो विभागे कर्त्तव्ये न कश्चित्प्रतिबंधक इति भावः॥५ मध्ये

गु.रा. विनाशविशिष्टंवाऽवयवमपेक्ष्येतिव्याचष्टेतेनेदमसत्प्रतिबंधकाभावोह्यपेक्षतेनवसंयोगःसमानाश्रयोऽसमानाश्रयो
४४ वाविभागोत्पत्तिप्रतिबंधात्तित्तथात्वेनद्रव्यत्वानुपपत्तेः॥ द्रव्यंतुतथाविधविभागोत्पत्तिप्रतिबंधकंस्यात्नहिद्रव्यारंभकसंयोग
विरोधिविभागवानवयवःसत्येवद्रव्येतत्संयोगोपलाह्निताकाशादिदेशाद्विभज्यतइतिसंभवतिसतिद्रव्येधारणाकर्षणोपपत्तेः
५५ द्रव्यारंभकसंयोगाविनाशात्तस्माद्द्रव्यमेवतथाविधविभागोत्पत्तिप्रतिबंधकमितितद्विनाशएवापेक्षणीयः॥ तर्हिप्रथम
भागोत्पत्तिमपिद्रव्यंकिंनप्रति [redacted] तद्विशेषाद्विभागविशेषइत्येवधारणोयंसक्रियस्यैवावयवस्येत्युक्तं अथका
तिरू रणाकारणविभागपूर्वकविभागपर्यंपरावत्त्वाः क्रियस्यैवकिंनस्यादियतआहननिः॥ क्रियस्यकुतः॥ कारणाभावात्क्रि मति३
विर यानिवृत्तेरितिशेषः॥ उत्तरसंयोगोहिक्रियाविवर्त्तेः॥ कारणंसचविभागात्रविभागात्पूर्वसंयोगनिवृत्तौसत्यांभवतिन राम०
स्मिन्१ हिपूर्वसंयोगेसत्येवोत्तरसंयोगोत्पत्तिरितिभावः॥ यदिचपूर्वमेवक्रियानिवर्त्ततेकारणाभावादुत्तरसंयोगानुत्पन्नोक ४४

क.३ घे१ दि

मेरणोऽनुपभोग्यत्वमपुरुषार्थत्वं च प्रसज्यते तत्राह उत्तरेति कारणाभावादितर्कं वा कातपाने उत्तरसंयोगप्रयोजनो हि क्रिये

न तिसुप्रसिद्धं यद्येवमेतावन्तं कालमनुवर्त्तते एकर्म तर्हि तदेवोत्तरं विभागमारभतां क्रमशक्तित्वान्नक्रतं विभागेनुकल्पनीयश

वेतेः३ क्तिमित्यत आह न चेति कुतः नहारम्भकालातीतत्वात्कर्मणो विभागारम्भकाल उत्पत्तेरनन्तरो निरपेक्षत्वात्सहकार्यपे

क्षत्वाद्धि कारणानि विलम्बन्ते अन्यथातिप्रसंगात् सोयमनपेक्षस्यापि कालातिक्रमे कारणाभावपर्यवसानीतार्थः नन्वेवमु पे

उत्तरसंयोगमपि न कुर्यात् अनपेक्षत्वाविशेषादित्यत आह प्रदेशान्तरसंयोगं हि तिउत्तरसंयोगे कर्त्तव्ये पूर्वसंयोगो २=

त्वस्य प्रतिबंधकः नहि क्रियाप्राप्तापरित्यागेन प्राप्तव्यप्राप्तये भवतीति तत्त्वदभावकाल एव संयोगारंभः स च नातीतः तत एतस्मा काल ३

शब्द रमत एवेत्यर्थः तु इति कारणमात्रविभागजविभागमुत्पादनप्रतिसमाधेः कारणाकारणविभागपूर्वकं विभागं व्युत्पादयति

कारणाकारणेति अवयवोत्तरविभागमकुर्वदिति द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनकं स्वाभाविकं वृत्तेः यां दिशामित्यपे वा

व

लिस्यतइ विभ४ इ

गु०की द्वाकारणामूर्त्तेन नु कारणावर्त्तिना कर्मणोत्तरसंयोगे कृते कारणाकारणविभागः॥ स्वकर्मणो निवर्त्तितं कार्याकार्यविभागात्कृ

४५ कुतो निवर्त्स्यतीत्याशंक्याह तदनंतरमितीति भावः॥ संयोगजन्मसंयोगेष्वप्येषविभागजविभागाः निवर्त्स्यतीत्यभिप्रायः॥ तदेव दृष्ट

~~देशयतियद्वेतिपद्येवमवयवे चलत्यपि विभागजविभागाः निवर्त्स्यतीत्यभिप्रायः॥ तदेव दृष्टान्तदेशयेतियद्वेतिपद्येवमवयवेऽपि~~

45 चलत्यपि विभज्यमानेऽपि संयुज्यमानेऽपि अवयवी न चलतीति न भज्यते न संयुज्यते न विभज्यते तर्हि स्वावयवेभ्यो युतसिद्धः॥ स्यात्स्वचलत्वा

लत्वसंयुक्तत्वासंयुक्तत्वविभक्तत्वाविभक्तत्वैर्नायुतसिद्धिस्यात्तथात्वस्य भेदकत्वात्तथा दर्शनात्तथा च समवायोऽप्य

त हन्येत तल्लक्षणानुपपत्तेरिति भावः॥ परिहरति नेति अयमभिप्रायः॥ केयं युतसिद्धिर्या आपादयितुमिष्टा न तावच्चलाचलत्वादि

कमेव तेनैव तदापादनानुपपत्तेः॥ अस्यार्थस्येष्टत्वान्नाप्यवयवावयविनोर्मिथो विभागित्वसंपादयते असंयोगित्वात्तन्ना राम०

६१ पि संयोगित्वमापादनीयं अप्राप्तेरभावात् अप्राप्तोः सत्त्वासंयोगाकार्यत्वोऽन्यथा तत्त्वानुपपत्तेः॥ नाप्यसमवाय एव युतसिद्धिः॥ गुणा ४५

संयुक्तासंयुक्तत्वा॥

२५रि
द्वि।

प्रे ३
तावपि समवायोच्छेदप्रसंगात् एवमस्कननन ॥ किंचिद्दूनिष्टं प्रत्युताभिमतमेवेति चेन्न समवायासिद्धौ तन्निषेधानुपपत्तेः ॥ न हि नि
ध्म षेधस्य सिद्धिमन्तरेण निषेधकं प्रमाणमात्मानमासादयति तस्मात्कृतसिद्धिमज्ञानन्नैव शक्नः प्रसिद्धिमात्रेणापरोधं नयतीति अ ध्रे
५३ यभवत् ॥ कायुतसिद्धिरभिमता तन्निरुक्तिमन्तरेणाभवानप्ययुतसिद्धानामित्यादिकमर्थशून्यमेव केवलं शब्दमात्रमवशिष्यत
आह सा पुनरिति द्वयोः ॥ यामाणवोस्त्यतस्त्ववाश्रोमाद्यपेक्षया मूर्त्तस्य पृथग्गतिमत्त्वेन चैवयुतसिद्धिस्तेवावयववयविनो
रित्यत आह इतीयं नित्यानामिति नित्यानामेवायुतसिद्धिः समवायसहचारिणी नानित्यानां तेषां सम्यग्भूतत्वेस्याभा
विकस्याधाराधेयभावस्य पृथग्गतिमत्त्वेनाशक्यपरिहारत्वादित्यर्थः ॥ अथानित्यानां केत्यत आह अनित्यानामिति परस्
परपरिहारेणाश्रिताश्रयिणां युतेषु पृथक्भूतेषु आश्रयेषु समवायोयुतसिद्धिरित्यर्थः ॥ न चैवमयुतसिद्धानामपृथगाश्रयेषु सम
ना वेतान्पिस र्थः ॥ स्यात्तथा च समवायेनैव समवायिलक्षणीय ॥ समवायाभावेन वेति द्वर्वस्मिन्नात्माश्रयोत्तरस्मिन्नन्योन्याश्रय
दोष

दोघ१

गु॰कि॰ ४६ इति न एतयोर्लक्षणयोर्व्यापकोपलक्षणत्वात् अन्यतरयोर्विद्यमानता हि युतसिद्धिरनयोर्व्यापिका सैव ताभ्यामुपलक्ष्यत इति
न किंचिदनुपपन्नं अयानिम्मानामपि पृथग्गतिमत्वमेव युतसिद्धिः कित्वस्मात्तु किमुभयोपन्यासस्य प्रयोजनमेकेनाप्युप
लक्षणसिद्धेरित्यत आह तत्रेति द्विधेति पृथग्गतिमत्वं मिथो विभागजनकक्रियाहेतुयोगो नास्ति युते वाश्रये तु समवायस्त्व
५८ स्तीति तेनानयोर्युतसिद्धिः ईश्वरत एव मिथस्संयोगः सिद्धः अयमेव तर्हि युतसिद्धिलक्षणापत्तोत्कृतं प्रथमेनेत्यत आह अ रुप
तरावाकाशयोस्त्विति प्रयोजनमुक्त्वा द्वितीयस्य व्यतिरेकोदाहरणमाह तंतुपटयोरिति प्रथमस्याहदिगादीनामिति तन्नि
चाचलाचलत्वादिनाः वयवावयविनोर्युतेष्वाश्रयेषु समवायः आपादयितुं शक्यते आश्रयांतरस्य प्रत्यक्षबाधितत्वा
दित्यत्र तात्पर्यं एवं विभागस्योत्पत्तिं व्युत्पाद्य विनाशं व्युत्पादयति विनाशस्त्विति सर्वस्य त्रिविधस्याप्युत्तरस्य संयोगस्याव
पर्यंतस्य१ धेः संस्काराद्बुत्पाद्य इति कारको हेतुरुक्तः ज्ञापकमाह क्षणिकत्वात् आशुतरविनाशित्वात् उत्तरसंयोगावधेरुक्तत्वर राम॰ ४६

दिति१

तः२

विनाशस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वादित्यर्थः एतन्मतेक्षणमुत्पाद्यतिनचसंयोगवदितिविभागाधारयोरेवद्रव्ययोः॰ पुनःसंयोगेन

वि२ विभागनाशेतस्यचिरकालावस्थायित्वमापद्येतेत्यर्थः॰ ततःकिंनस्येवंसतितिकिंचिद्दनिष्टंप्रतिपद्यतइत्यतआहसंयुक्त सम्प२

प्रत्ययवदितिअयमाशयः॰ संयोगस्यावच्छिन्नकालमनुवर्ततेप्रत्यभिज्ञानस्यान्यथासिद्धत्वात्नहियस्यकस्यविवि

भागादेवसंयोगोविनश्यतिअवयवसंयोगविनाशेद्रव्यानुवृत्तिप्रसंगात्नोदनाद्यनुपपत्तेश्चतस्माद्द्रव्ययोरेवसंयोगस्य

योरेवविभागात्तस्माश्रयेतस्यविनाशइतिस्थितिः॰ तस्मादन्तराविनाशकारणाभावादुत्पादकारणानुपपत्तेस्तत्कार्यस्य

चदर्शनात्प्रत्यभिज्ञानमनन्यथासिद्धंविभागस्यानुप्रत्ययानुवृत्तिरेवनास्तिसमयविवाधितत्वाम्लकीकार्यस्यचकर्तृसंयु

क्षार्थापत्तयोःसाक्षादवस्थानंचकृतयावकर्तृद्रव्यस्यचनिवृत्तिरितिस्वभावः॰ नहिकृतयावकर्तृसंचकार्यमनुवर्त्ततेचे

त्तिसंभवतिकार्येचविभागस्योत्तरविभागशब्दोह्र्वसंयोगनिवृत्तिरेतावदेवनस्येन्दितिरूत्लसमप्राप्यप्रदेशान्तरेक

रर्थं भवति॰

सर्व१ स्मा१ स्य सिद्धांता१

गु.कि. तेष्वमसितत्ज्ञानेनैकृतेनन्निर्वर्त्तितुं मस्यावशिष्यतेन वा हेतुकानि हृत्तिः स्थैर्यैप्रत्तेनच कर्मैवास्यानिवर्त्तकमुत्तरविभा
५७ वि.र गानुत्पत्तिप्रसंगात् तस्मादुत्तरसंयोगादेवास्य नाशः ॥ ननूत्तरसंयोगे सति संयुक्तप्रत्ययवद्विभक्तप्रत्ययोनुवर्त्ततेऽ
नुवर्त्तते चन्नूनसंयोगाभावनिबंधनो बाधकसद्भावात् बाधकं च विवादाध्यासितो विभागः उत्तरसंयोगांतस्यावर्त्तते वक्ष
तै॰ तक्षमसत्वात् कर्मवदिति कृतकर्त्तृमस्यात्र्यवस्थाने प्राप्तणानुपपत्तिप्रसंगः इति एवमसाधारणं विनाशकारणमुक्त्वा सा
ए धारणं तदाह क्वचिदिति कथमित्यादिनाख्यातादपतिपदेति द्वितंतुकस्य कारणं तंतुस्तद्वयवोः अंशुस्तास्मिन्नंश्र
वयवावयवेविभागसमकालमवयवांतरेकर्मचिंतनादत्तत्पतेइत्यर्थः तथाहि अंशुकर्मणा अंश्वंतराद्विभागस्त
त्वतोवकर्मत्येकः कालः ततो विभागादंशुसंयोगनाशस्तत्रतरकर्मणा च विनश्यत्तेतोविभागस्ततोऽअंशुसंयो एम०
गनाशात्तंतुविनाशस्तत्तेतर विभागात् द्वितंतुकारंभकसंयोगनाशकालांतर्तैंतुनाशात्तदाश्रितस्य विभाग ५७

वि र च

चो = ननु हि = वशि = ३

स्याविनाश इति अत्र देशीयमते एवं तर्हि तिकारणविभागेन हि द्रव्यविनाशविशिष्टं कालं स्वतंत्रं वा ऽवयवमपेक्ष्योत्तरो विभा
नुर गः कर्त्तव्यो न कर्मणेति पूर्वमेव सिद्धेति तेन चाश्रयविनाशादपेक्षाकारणमप्राप्यैव विनष्टमिति कारणाभावादुत्तरविभागानु
स्या३ त्पत्तिरिति प्रसंगस्तदर्थः ॥ ननु किमनिष्टमित्यत आह तत इत्युत्तरविभागोत्पत्त्या हि पूर्वसंयोगान्निवृत्ता कुत्र संयोगोत्प
पूर्व४ त्ति ॥ स्यात प्रतिबंधकसद्भावेनोत्तरसंयोगोत्पद्यत इत्यर्थः ॥ किमतोपद्येयमत आह अत इति उत्तरसंयोगस्याविनाश स्य४
कारणस्याभावादाश्रयविनाशं कर्मावतिष्ठेतेत्यर्थः ॥ एतच्चानिष्टं प्रमाणबाधितत्वात् न ह्युत्पन्नोत्तरसंयोगोपावस्थ
त्वं चलनेनैव कश्चिज्जंतुरस्तीति नित्यत्वमपि कर्मणः ॥ प्रसंगे तेषामहनिशेतिएतत्कथमित्यादि विभागस्य तत्पतिकूपत्ति
तिश्राण्वंतराद् नारंभकादारंभकसंयोगविरोधिविभागोत्पादसमकालमनारंभकैकर्मसंभवान्निमत्तेनच कर्मान्तरेण विभा
सं ज्ञानवितनादेतत्स्यादित्याशंक्ये ॥ विरोधिगुणोपनिपाताश्रयविनाशयोर्विनाशकारणयोगित्वे ॥ पूर्वसंयोगनिवृ
तो

संयोगिनः परमाण्वंतरादनारंभकात् अनारंभकसंयोगिनः ॥ अनारंभकसंयोगिनि ।
अथैव तरे अनारंभकसंयोगिनि १ ॥ नी ५

कुड्यादिभागस्य मकालं कुड्यावयव

गु॰टी ४८ नावुत्तरसंयोगोत्संयोगोत्पत्तौ तत्कर्मनिवर्त्स्यतीतिपुक्तं कर्म भवति कर्मांतरानुत्पत्तेरितिसमाधत्ते तेनसंयोगेतरविभागादि
तिविभागउत्तरे विभाग इत्यतो हेतोः कर्मणः कालांतरावस्थापित्वमदोषः एतद्विशेदयति आश्रयेतिय द्राहितं तोव
र्त्तमानेन कर्मणानंतरेतरद्विभागः क्रियते नत्ववयवांशो रपि विभागः क्रियते अंगुलीकर्मणा इत्यर्थः विभागवतस
च विभागोविनाशकारणाभावादस्त्येव तस्मादुत्तरो विभागः संजायते अंगुल्याकाशविभागाद्विशरीराकाशविभाग इति
निदर्शनं यद्यपि प्रसक्ते क्रियावत्त्वतोनिः क्रियेणाकाशादिदेशेनोत्तरो विभागः निदर्शने च निः क्रियपयोरेवेतिवै
षम्यं तथापि किं तेन कार्ये कार्यस्य मवापलक्षणयाः प्रत्यासत्तेः पूर्वभावनियमस्य चाविशेषात्कर्मणोऽकारण
त्वस्य चोभयत्रापि समानत्वात् इदं पुनरवशिष्यते इत्यारंभकसंयोगविरोधिविभागजनकं कर्म तद्विरोधिनं जनय टाक
तीति मादिष्टं किंतं अस्य यानं त्तो वर्त्तमानेन कर्मणा अवयवांतराद्विभागजनयताकाशदिदेशाविभागोपिकिंत्वनस ४८

पत्र २

=५=२

(तथा तंतौ वर्त्तमानेन कर्मणा तंतुतंतरपरमाणुपर्यंतविभागाः द्रव्यारंभकसंयोगविरोधित्वविशेषात् युगपज्जन्यंते १ ५)

न केवलं खलु कारणाकारणविभागत्वेनानयोर्विशेषः मूर्त्तामूर्त्तविभागजनकत्वेन प्राग्व्यवस्थानक्रमतायदावयवान्त एव तन्नतस्याकाशा
दिदेशादिति वचनादिमपि नास्ति अमूर्त्तविभागारंभानारंभयोरनीद्रियत्वात्तन्मूर्त्तविभागजनकत्वेन विरोधान्न तस्मात्तेतुक
एतं ३ र्मणा तंतंत्वंतरविभागजनकेन अभ्रंतरविभागेनैजन्यतत्वात् कथं नद्धारकः परीहारः तिन आरभमाणु कारणकारणा
पिवर्त्तमानस्य विभागविशेषस्य द्रव्यारंभकसंयोगविरोधित्वाविशेषात् यथा अंगुलावर्त्तमानेन कर्मणा कुड्यपरमाणुप
र्यंतविभागाः द्रव्यारंभकसंयोगविरोधित्वाविशेषात् युगपज्जन्यंते इत्सदोषः यथा द्व्यणुकपरमाणवोर्ह्यणुकादिक्रमे
णा स्थूलकार्यमारंभंते परमाणुकर्मणि तत्तत्संयोगद्वारेण परमाणुसंयोगाद्व्यणुकादिसंयोगद्वारेणैवेति कारणत्व
मविशिष्टं साक्षात्परंपराया वेति तु सूक्ष्मेत्तिकांन्त्यं ह्यणोर्विभागोद्भितं तु कारंभकसंयोगविरोधी विभागो नमेवतीति संभवति तस्मा भ
त् द्रव्यारंभकसंयोगविरोधित्वाविशेषात् तंतु विभागसमकालमंश्वंतराविभागोपि कर्मणैव क्रियते स चोक्तं विभागमारमतइति ला

तथा च परमाणुविभागा अपि स्थूलकार्यारंभकसंयोगविरोधिन एव द्व्यणुकादिविभागजनकद्वारेणेति सन्दोहिका २

तंतुर २ स २

एवं   एवा   एवं

गु॰कि॰ ४५ सुष्टूक्तंतत्रवैलक्षण्यंतर्हिविभागाद्विभागस्यदोषइति अथवातन्तुकर्मसमकालंतद्देशावपिकर्मोत्पन्नंविनश्यद्द्रव्यस्यनन्तुतद्देशा
काशादिदेशेभ्योयुगपद्विभागानारभतेद्रव्यारंभकसंयोगाविरोधित्वनाविशेषात्तत्रतंतौनष्टेनष्टेतदाश्रितएववि
च भागोनष्टोन्यस्तुवर्त्ततेसंतंलब्ध्वाविभागउच्यतेतेतोर्यदंशांतरंसुविशेषस्तदीयत्वात्ततेनाकाशविभागजत्वाकाश संं
विभागोनापतेययाशुन्याकाशविभागाच्छरीराकाशविभागइत्युदाहरणोस्तुशरीरेशब्दस्तइत्योपलक्षणपरं अ
रंभकावादस्यप्रतिषेधात्अंगुलीशरीरांतरांतरालेचहस्ताद्युपलक्ष्योरितिकृतंविस्तरेणनिष्क्रियेकर्येचितुक्षाच त्व
क्रचक्रमणमितिनित्याबप्रसत्त्वानान्नपरिहारातत्तांप्रयोजनपतिअनारंभकेवामायावृत्त्वेककर्मद्रव्यारंभकसंयोगप्र
तिद्वंद्वित्वाविशेषाद्व्यणुकादिवत्स्वोमादेशादपिविभागमारभमाणंतंकुतस्त्वद्विहितेतिद्रव्यारंभकसंयोगविरोधि
विभागोरंभकेहित्वमविरुद्धंतेपातन्नारभतइत्युक्तमितितन्नप्रस्मर्तव्यमित्येवनतत्रपरीहारइत्यभिप्रायःएवंतावद्विभक्ताव राम॰ ४५

अनवकेयतन   संगस्त्वपरिहारात् २   त्र २
ऽकार्य१   त्र

स्व३

यवद्रव्यकर्मणाज्ञमितितो विभागो द्रव्यांतरस्यावयवक्रियाविभागादिन्यायेन विनाशाद्विनश्यतीति दर्शितं तिदर्शितं
संमतियुत्रैवावयवक्रियया विभाग आद्यस्तस्यैवावयवक्रियाविभागादिन्यायेन विनाशात्सहकर्मणा विभागो न श्यती।
=वृत्ति३ त्यपिक्षापिस्यादित्याह अथवेति उत्तरसंयोगमत्रजनतायत एव समवायिकारणाभावात्तन्न चैवं कर्मणोऽनुपभोग्यत्वदोषः समा
हु४ प्तयोक्तुत्तरसंयोगानुत्पत्तावनुपभोग्यत्वदोषो नास्था आश्रयनाशे तु कारणसामर्थ्यं क्षेत्रजन्मनष्टकर्मणोऽ प्रतिमा नलध४
द्वित्ति५ चिंतायाएवोपभोग्यत्वात् पुए वस्तुत्तरसंयोगादाश्रयनाशान्त्यत्वे केविभागविनाशं मुत्पाद्य द्वाभ्यां समुत्त्विनाप्यविभागवि
नाशमाह तंतुवीरणयोर्वेति द्वत्यानुत्पत्ताविरत्वनारंभकेवीरणे वर्तमानस्य कर्मणो द्रव्यारंभकसंयोगप्रतिद्वंद्विभाग तन्नारंभक
को जनकत्वयातंतोराकाशादिदेशात् पुनः पूर्वविभागोत्पत्तिसूचयितुं तथा च पूर्वोक्तेन विधानेनांशुक्रियाविभागादिना ए
वीरणकर्मविभागादिना च प्रकारेणांशुकर्म समकालं वीरणकर्मविनाशात्तत्रैव नाश इति संक्षेपः॥ यत्स्थानुविद्धकार

श्रग सं१ २

दूरत्वं

प्रत्यासत्तत्वम॰ च॰ संख्यं

गु॰ ९० रागतपाद्युत्पत्तिविषधार्थं संक्षेपपर्यंचैकग्रंथेन परत्वापरत्वे निरूपयति परत्वमपरत्वं चेति पर्यायप्रथ्यं परापराभिधानप्रत्ययो॰

परापरप्रत्यययोरसाधारणनिमित्तं विशेषगुणं यद्विशिष्टे द्रव्ये परमित्यभिधानं प्रत्ययो वा न तत्परत्वं यद्विशिष्टे द्रव्येऽपराभिधानं प्रत्य भक्त

यो वा तदपरत्वमिति लक्षणमुक्तं प्रमाणं च संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वभूयस्त्वयोरेव परापरव्यवहारहेतुत्वान्न ततोऽधिकपोल्प निमित्त॰

यो॰ प्रमाणमस्ति संयोगाल्पीयस्त्वमेव हि संनिकृष्टत्वं अपरत्वं चोच्यते न द्वहुत्वमेव हि विप्रकृष्टत्वं परत्वं चोच्यत इति चेत्तन्न तद न॰

भा॰ पेक्षया प्रमातर्यपि परापरव्यवहारप्रसंगात् संयोगबाहुल्याबाहुल्ययोरविशेषान्न भवति हि यावत्संबंधिनिमज्जनो वाराणसी सि॰ ५

तावति बाणारस्याश्च अहमपि न चूसा किंविदूये त्वयो मत्तः परापरौ चेति बुद्ध्यहमपि तस्माः प्रयोज्यैवेति तदविशेषान्न परत्वापर पयो

त्वोत्पत्तिनियमे कारणं वाच्यमिति चेत् न कारकोरगाशक्तिविषयमादेव तन्नियमोपपत्तेः भेर्याकाशसंयोगस्योभयत्र प्रत राम॰

त्वाविशेषेऽपि न भेर्येव शब्दो न भेर्यामिति वत् संयुक्तसंयोगाल्पभूयस्त्वाविशेषेऽपि प्रमेय एव परत्वापरत्वे न प्रमातर्यपीति ९०

त्व ग्रै॰ अपसे॰ री॰

च२ पि१ उ तद्दृते द्विविधमि१

सर्वमुपपन्नं ननु व्यवहारनिमित्ताविशेषैर्व्यवहारविशेषउपपद्यतेऽतिप्रसंगाद्दिक्कृतएवं व्यवस्थिते कारणभेदाद्भेदस्माह तत्रवि

परत्वं चा२ तितत्सुनः परत्वं तदपरत्वं प्रयोत्यकं द्विविधं दिक्कृतं दिग्विशेषप्रत्यायकमित्रसंयोगासमवायिकारणकृतं कालकृतं का २

लसंयोगासमवायिकारणकृतमित्यर्थः कार्यविशेषाद्विशेषमाह दिक्कृतं दिग्विशेषप्रत्यायकमित्यादि विशिष्यत इति वि

शेषः दिग्गेव विशेषो दिग्विशेषः कालानन्तरं वयोभेदोपि कालविशेषउच्यते यथा च परत्वापरत्वाभ्यां दिक्कालावनुमी

येते तथा प्रागुक्तं अयवादिशि विशेषो देशविशेषः सन्निकृष्टविप्रकृष्टलक्षणः वयोभेदः शरीरावस्थाविशेषो बाल्य

दि कौमारादिलक्षणस्तत्प्रकं भूताभ्यां परत्वापरत्वाभ्यां देशविशेषो वयोविशेषश्चानुमीयते तथा च लोकव्यवहारो हानोपादानादिः

सिध्यतीति तयोः शिष्याणाम वधानायोत्पत्तिं प्रतिजानीते तत्रेति यद्यपि दिक्पिंडसंयोगात्परत्वं परत्वं चोत्पद्यते सर्वत्र सर्वथा

सर्वदा तथापि नविशेषात परस्परापेक्षितां जेन्त्रियमेतरेतराश्रयः स्यादित्यभिप्रायवानर्थ इति कथयितिति अभिप्रायस्थमा

न्यता३ मभिधात२ तं१ म२

=स्य३ याचत१

गु.कि.
५१

न्नेपंपरिहरन्नाह कस्मादिति अत्रैके दिग्द्रव्यमत्र सर्वत्र एव इष्टनियमात्तु सर्वथा अपेक्षाबुद्धिनियमात्र सर्वदेति संयुक्तसं
योगाल्पीयस्त्वभूयस्त्वलक्षणयोः सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोरपेक्षाबुद्धिविषययोः अस्य कारणाद्युत्पत्तेः स्वप्रमाणत्वप्रतीतेस्तु पूर्व
स्य परमनपेक्षत्वान्नपरस्परमाश्रयदोषः परत्वाधार इति भविष्यत्परत्वाधारे परेणादिकान्देशोऽन्तिपरत्वोत्पादको हि दिक्प्रदेशः परः
स च विप्रकृष्टत्वसहितस्तस्यापि तेन एवमुत्तरत्रापि अनेन विधानेन समवाय्यसमवायिनिमित्तान्यपि दिक्पिण्डसंयोगापेक्षा
बुद्धयः परत्वस्योत्पत्तिं दर्शयित्वाऽपरत्वस्योत्पत्तिमाह विप्रकृष्टे चेति एकदिगवस्थितयोरेकस्य इष्टु रित्यनुकर्षार्थश्चका
रः कालकृतयोः परत्वापरत्वयोरुत्पत्तिमाह कालकृतयोरपीति अत्रापि पिण्डस्य समवायित्वं कालपिण्डसंयोगस्यासमवायित्व
मपेक्षाबुद्धेर्निमित्तत्वमित्यपरार्थः तर्हि कारणविशेषान् कार्यविशेषः कथं भविष्यति न हि तदविशेषे कालकल्पना राम.
मामपि विचिद्धीजमस्तोत्पभिप्रायवानाह कथमिति विदित्वाभिप्रायस्योत्तरं वर्तमानेति अवर्तमानस्य समवायिकारणत्व ५१

मवधित्वं च नास्तीदिति वर्त्तमानयोरित्युक्तं अनियतदिग्देशयोरिति दिक्कृतापरत्वव्युदासः युवस्थविरत्वे शरीरावस्थाविशेषे तत्र
तिपत्तये हूठे स्मादि स्यादित्य हणात् परिमाणसामर्थ्यावनतिविशेषे द्विपर्यटव विशेषाः व हुतरतापिपरिस्पंदं तायेतज्जन्मत्वे
९ विप्रकृष्टत्वं अल्पतरतपोपहवं च व्यवहितजन्मत्वं सन्निकृष्टत्वं परत्वोत्पादकत्वं कालदेशस्पर्यरत्वं अपरत्वोत्पादकत्वं चापर
त्वमिति एवमुत्पत्तिं निरूप्य विनाशं निरूपयति विनाशस्त्विति अपेक्षाबुद्धिसंयोगद्रव्यनाशात् पृथक् पृथक् द्वाभ्यां त्रिभ्यां
च सर्वेभ्यो विनाशस्सप्तधा तयोरिति संग्रहः ४ अत्र प्रथमां विधां व्युत्पादयति अपेक्षेति तावद्धः १४ क्रमेणेत्यत्र पत्वे विभ
त्समानाश्रयवर्त्तित्वं समव्याप्तिनी विशेषः तत्तस्मिन्काले एवमुत्तरत्र सर्वत्र तत्तद्वित्ववत्समाधेयमिति द्वितीयां विधा
माह संयोगेति अपेक्षाबुद्धिसमकालमवयवस्पन्दवस्थापनाधारैकमूर्त्तिनाशे [illegible] पतइति मेहेय ४ तथाहि अपेक्षाबुद्धि
त्विंडकर्मतो परत्वोत्पत्तिरिति कर्मविभागो परत्वसामान्यबुद्धिरिति कर्मसंयोगनाशो [illegible]परत्वसामान्यबुद्धेरपेक्षाबुद्धिनाशगुणा

गु. कि. बुद्धिर्दिक्पिंडकर्मणोऽपरत्वोत्पत्तिर्दिक्पिंडविभागोऽपरत्वसामान्यबुद्धिर्दिक्पिंडसंयोगनाशौ अथ सामान्यबुद्धेरपेक्षाबुद्धिनाश
५२ गुणबुद्धयुत्पत्तौ दिक्पिंडसंयोगनाशात्परत्वस्य नाश इति अपेक्षाबुद्धिनाशस्य परत्वनाशसमये भावित्वात्तदुत्पादकत्वंत्र
54 थसंयोगनाशस्य परत्वनाशहेतुत्वं कुतः सिद्धं उभयत्र तत्परत्वमपेक्षाबुद्धिनाशान्नश्येदेवमावर्त्तते दिक्पिंडसंयोगनिवृत्तौ तु
कारणाभावात्परत्वोत्पत्तौ न जायत इत्येतावतैव च तदनुपलंभ उपपद्यत इति न विप्रकृष्टत्वेन परत्वस्य त्रिसंनिकृष्टत्वेन वा परत्वस्या
सत्त्वात्व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तेरेवपर्यंभावात् सत्यामपि चापेक्षाबुद्धौ विप्रकृष्टत्वं निवर्त्तते तन्निवृत्तिकारणोपनिपा
ताद्धि तद्दर्शितं न चाहेतुको विनाशः तस्माद्विप्रकृष्टत्वकारणस्य दिक्पिंडसंयोगस्य निवृत्तिरेव परत्वं निवर्त्तयतीत्येवरमणो
प्युपलक्षणं चैतत् परत्वाधारकर्मणश्च तदिति अवधिद्रव्ये रन्यतकर्मणा दिगवधिमध्ये क्षिप्रदृष्टसंयोगाविनाशादपि परत्व
नाशात्तद्युक्ते रविशेषादिति त्रितीयां विधामाह द्वयेति परत्वोत्पत्तिर्व एव कर्मजविभागसमकालमपेक्षाबुद्धिविनाशाद्गुण ध्रा राम. ५२

१ तल्लभ्यते

बुद्धीरिति संक्षेपः ० तथाहि पिंडावयवविभागापेक्षाबुद्धौ संयोगविनाशापरत्वोत्पत्ती द्रव्यनाशपरत्वसामान्यज्ञाने परत्वना
शगुणबुद्धी इति द्रव्यापेक्षाबुद्ध्योर्युगपद्विनाशाच्चतुर्थीं विधामाह द्रव्यापेक्षाबुद्ध्योरिति पिंडावयवकर्मसमकालमपेक्षा
बुद्ध्युत्पत्तेरेतल्लभ्यत इति तथाहि पिंडावयवकर्मापेक्षाबुद्धी अवयवविभागपरत्वोत्पत्ती संयोगनाशसामान्यज्ञाने द्रव्य
नाशापेक्षाबुद्धिनाशौ अपरत्वस्य विनाशः प्रत्येकं सामर्थ्यं पलद्ये ० सन्निपाताविशेषाच्चेति द्रव्यसंयोगनाशयोर्युगप
द्येत पंचमीं विधामाह द्रव्यसंयोगेति अवयवविभागसमकालं पिंडविभागपरत्वोत्पत्तय ० द्रव्यस्य कर्मापेक्षाबुद्धियोगपद्य
त चिंतनान्हिल्लभ्यत इति तथाहि अवयवविभागपिंडकर्मापेक्षाबुद्धयः अवयवसंयोगनाशदिक्पिंडविभागपरत्वोत्पत्तयः द्र
व्यनाशदिक्पिंडसंयोगनाशपरत्वसामान्यबुद्धयः ० अथ द्रव्यनाशसंयोगनाशाभ्यां परत्वनाशः सामान्यबुद्धितो गुणबुद्धेर्ज
न्माऽपेक्षाबुद्धेश्च नाश इति संयोगनाशापेक्षाबुद्धिनाशापेक्षाबुद्धिनाशाभ्यां षष्ठीं विधामाह संयोगापेक्षाबुद्ध्योरिति पर

गु॰
५३
त्वोत्पत्तिसमकालं पिंडकर्म चिंतयेत्तत्र भ्रमणनया हि परत्वोत्पत्तिपिंडकर्मणोः सामान्यज्ञानदिक्पिंडविभागौ अपेक्षाबुद्धिनाश
दिक्पिंडसंयोगनाशौ अथ परत्वस्य विनाश इति समवाय्यसमवायिनिमित्तानां युगपद्विनाशेन सहमीविधामाहत्रयाणा
53
मिति परत्वोत्पत्त्यवयवविभागोत्पत्तिसमकालं पिंडकर्म चिंतयेत्तत्सुलभं तथा हि अपेक्षाबुद्ध्यवयवे कर्म ततोऽपरत्वावयवविभागो
स्वकारणात् पिंडकर्मेत्येकः४ कालः४ अथ परत्वसामान्यज्ञानमवयवसंयोगनाशो दिक्पिंडविभागश्च ततोऽपेक्षाबुद्धिना
शद्रव्यनाशादिक्पिंडसंयोगनाशाः तेभ्यश्च परत्वस्य विनाश इति ॥ उद्देशक्रमप्रवृद्धिं निरूपयति बुद्धिरिति यद्यपि बुद्धिर्ज्ञान
मित्येतावत्तैवलक्षणं सुलभं यस्मिन्सत्यात्मनि जानामीत्यनुव्यवसायो भवति सा बुद्धिरिति तन्नयापि बुद्ध्यादिशब्दानां
किंचिदर्थभेदमाह सल्पनार्थमल्पाख्यानार्थेपर्यायोऽकीर्तनं सांख्यादिभिरुक्तं ते ० सत्वप्रधाने प्रथमं परिणामं महदाख्यमं
तःकरणविशेषं बुद्धिमाहुः ४ बुद्धेर्विषयाकाराः परिणतिभेदो घटः पट इत्यादिज्ञानमारभ्यन्ते बुद्धावादर्शभूतायां वर्त्तमाने रम॰ ५३

नाचेतिशङ्के॰ पुरुषस्याभेदाग्रहात्तद्धिमानमुपलब्धिमचक्षतेबुद्धिस्थंतुसुखादिपरिणतिविशेषंप्रत्ययंब्रुवत इतितद
ते॰ नेनप्रत्याख्यायेतयाद्दतावबुद्ध्यतेनेतिबुद्धिरितः॰ करणमभिमतंतन्नवायामोग्रस्यइष्टत्वात्ततोप्यधिकेतः॰ करणेनप्रमाण
माप्तिज्ञानायौगपद्यादेरनावर्तनोपपत्तेः॰ बोधोबुद्धिरितिभावार्थोविवक्षितस्तेनोप्यंतः॰ करणसाध्यः॰ सचप्रत्यक्षसि
द्धोहंबुद्ध्येत्यपरोक्षानुव्यवसायात्तुनासावंतःकरणमतोद्विपंच्यत एवनतद्धर्मोपि आत्मधर्मतयैवप्रत्यक्षासिद्धत्वात्
नचात्मधर्मत्वमस्याभिमानिकंतद्धर्मत्वस्यप्रागेवप्रतिषेधात् यद्धर्मःसाखलुविषयंबुद्धिस्तस्यैवलोकवेदयोरात्मत्वेनप्र
सिद्धेः॰ नचैवंकौटस्थ्यविरोधः धर्मस्यप्रवृत्तिनिवृत्त्योरपिधर्मिणोऽत्यंतभेदेनतत्त्वाविरोधात्। अत्यंतभेदेपिचस्वभावनि
यमादेवधर्मधर्मिभावोपपत्तेः॰ एतेनतद्धर्मिमानोव्याख्यातः॰ तत्वतस्तवतद्धर्मत्वमुत्पाद्यात्मसुखादिकंलक्षिकमिष्यतेन
तुप्रत्ययशब्दवाच्यंबुध्यतेउपलभतेजानातिप्रत्येतिइतिहिलोकेसमानार्थकंनतुप्रत्येतिसुखीदुःखीतिवाकश्चिद्व्यवह

मु.कि.
५८ ता

54

रतिपरीमोषपरिशिष्यते सानुपरीमोषेव तस्माद्बुद्ध्यादिशब्दाः पर्यायाः समानार्था इति तु अस्क्रं भेदस्त्वस्याः विषयकृतः कारण
त्वाभ्यामेव स्वरूपकृतोपि निरूप्यत इ इति द्वारेव वस्तुते विषयतत्त्वावग्रहस्यावेति अर्थानंत्यादनंतार्थत्वादित्यर्थः नन्व
र्थस्यानंत्येपीश्वरबुद्धिः सा एकैवेत्याशंक्याह प्रत्यर्थं नियतत्वाच्चेति यावंतमर्थकंमवलंब्योत्पन्नाया बुद्धिः सा तावत्येवा
र्थे नियता नार्थांतरं स्पृशति न वास्पृष्टं परिहरति स्वभाववैपरिहारप्रसंगात्तत्तथा स्वार्थस्यानंत्याद्बुद्धिरप्यनंता भवती चा
ति ईश्वरबुद्धिरपि नियतार्थैव न हि सा परिगाह्यमर्थं परिहत्य न वगाहं वा वगाहं त इति भावः व्यासमुक्ता समासमाह तस्या
इति समासतः संक्षेपतः सेति पूरणीयं विद्या चाविद्या चेति यथार्थज्ञानं विद्या अयथार्थज्ञानमविद्या परस्परमुद्ध
यार्थाभावकारणमात् तृतीयः प्रकारो व्यवच्छिद्यते न त्वसौ संभवति शंकाया अपि व्याहतत्वादिति अत्र विद्यापूर्वकत्वाद
विद्यायाः पश्चादुक्तायाः अपि लघुप्रतिपत्तिकत्वात् प्रथमं विभागमाह तत्रापि चेति यद्यपि मूलबुद्धावयथार्थायां स्मृतिरेव राम.
५४

यथार्थैव यथा रज्जुभुजंगतयोपलभ्य पलायितस्य तथैव स्मृतिः सर्पसर्प इति तथा पित्तदूषितचक्षुषां यथायं संशयादिरूपतयैव तद्व्यवहारः य यथा
थार्थानुस्मृतिः प्रत्यक्षादिषु विषयप्रबंधेषु नांतर्भविष्यतीति पृथक्कृत्य व्यवहरिष्यत इति। अथ तर्कः किं न गणितः अनुभूयते हि संशयनिर्णयांत
तरा संशयात् प्रच्युतो निर्णयं चाप्राप्तः प्रमाणानामनुग्राहक ऊहापरनामा प्रसंगात्मा प्रमाकरणनिष्ठो बुधेयो व्यापारः कुठारगोचर इ
वोद्यमननिपतनादिः। अस्य त्विज्ञाततत्त्वो विषयः कारणोपपत्तिः पराभ्युपगम हेतुलक्षणा जननी प्रमाणमनुग्राह्यं। अनियतजिज्ञा
साविच्छेदेन नियतजिज्ञासाजननमनुग्रहः सैव संभावने सुच्यते प्रमाणानां गम्यसतत्त्वस्य लेनैव फलवत्त्वात् इह भूतले यद्यभविष्यत् घट इदमिव
सास्यत इत्साकारः शरीरं। न च संशय एवायमेककोटिकत्वात्। न निर्णयो यथार्थत्वात्। न यथार्थ आरोपितहेतुसंबंधत्वात्। यदि स्यादध्ये
नेनियद्यलंकृतोऽर्थः सत्य एवेति चेन्न अनियतकोटिपनिपातेनियतकोटिपरिग्रहस्य यथार्थत्वात्। न चैतावतैव सत्सत्वं आपादकसत्वव्यदापाद्य
सत्त्वस्यापि वाधितत्वात्। कथं तर्हि प्रमाणानामप्यनुगृह्णीयात् अनियतेच्छाविच्छेदेनेत्युक्तं। न हि कुर्यां न कुर्यामिति अनियतचिकीर्षुः कर्त्ता

गु०कि० किंचित्करोति। ऽनिपत्तेरविच्छेद एव कथमस्मादिति चेत् अनिष्टापत्तिनियतत्वादस्य। यथा सविषान्नभक्षणेप्सतस्य सविषमिदं भक्ष
५५।५६ यिष्यामि मरिष्यामीत्यनिष्टापत्तेर्न भक्षयेयमिति तद्भक्षणमेव भक्षणेच्छाविच्छित्तिः। अमानुषहृदयमनिष्टप्रमितहानिरप्रामाणिकोपगमश्चेति।
नन्विदं तुरगारूढस्य तुरगविस्मरणं पन्नाकिकाभिमानमुद्वहन्नपि न तर्कं गणयति अनेनैव परीक्षको लौकिकमतिशेत इति सत्यमेवैतत् विवि
55/56 पर्ययं प्रथमे दत्वानुपृथगनुपदिष्टः। तथापि न्यायाङ्गतया विशेषतोऽनुसारदनमर्हतीति चेत् न तस्य छलादिवत्समानतन्त्रविषयत्वादिति। तत्रो
देशक्रमानुसारेण संशयं निरूपयति संशयस्तावदिति। तावच्छब्दः क्रमे। संशयः प्रथमं कथ्यते ततो विपर्ययादिः कथयिष्यत इत्यर्थः। कि
स्विदिति साकारं दर्शयति किंस्विदिदमेवमथैवमित्याकारः प्रत्ययः संशय इत्यर्थः। विमर्षो विरोधिनानार्थावमर्ष इति विषयतः संशयस्वरूप
मुक्तं। एतदेवस्पष्टीकर्तुमुभयावलम्बीति। विरोध्युभयप्रकारः प्रत्ययः संशय इत्यर्थः। विमर्षो विरोधिनानार्थावमर्ष इति विषयतः संशयस्व राम०
रूपमुक्तं। एतदेवस्पष्टीकर्तुमुभयावलम्बीति। विरोध्युभयप्रकारकधर्मावलम्बीत्यर्थः। प्रसिद्धेत्यादिकारणकथनं। प्रसिद्धाः प्रतीताः अनेके विशे ५६

षः परस्परव्यावर्त्तकः स्थिरः पाणिपादयो वक्रकोटरादय स्तयोः स्थाणुपुरुषयो स्तयोः क्वचिदेकत्रैव धर्मिणि सादृश्यमात्रदर्शनात् समानधर्मदर्शना
त्तात्तदग्रहणान्निर्णायकविशेषादर्शनादिति लभ्यते। उभयोर्यो विशेषो स्थाणुत्वपुरुषत्वे इति यावत् तयोरननुस्मृतौ सत्यां संशयो जायते। एतदुक्तं भव
ति उभयविशेषानुस्मरणानिर्णायकादर्शनसहितात् समानधर्मवद्धर्मिदर्शनादिति। संशयस्य च नित्यदुःखहेतुत्वात् अन्यथा तद्धानार्थं विशेषजि
ज्ञासानुपपत्तेः दुःखतत्साधनयोश्च धर्मेहेतुकत्वनियमात् उत्पत्तिमत्तयाऽदृष्टहेतुत्वे सिद्धे तद्विशेषमाह अधर्माच्चेति। आत्ममनःसंयोगादयः
साधारणत्वान्नोक्ताः। लघुकारणत्वादिति अवान्तरभेदमाह स चेति। ज्ञानधर्मनिमित्तकोऽन्तःसंशयो ज्ञेयधर्मनिमित्तको बहिःसंशय इति विभागः।
प्रथमां विधामाह अन्तस्तावदिति। आदेशिको ज्योतिषिकः अविपर्ययेन तया सम्यग्भ्रान्ततया मिथ्यात्वादि प्रग्रहोपरागपुनरादिश्यतः कथयतस्त्रि
षु कालेषु सत्यसती चर्या पंचमेहनि युद्धमभूत् तस्माच्चाम घपर्जन्यो वर्षति पौर्णमास्यां चंद्रोपरागो भविष्यतीति स्वगणितज्ञाने संशयो भवति भ्रान्तोऽहमस्मि
न्न वेति सम्यग्दर्शी वेति। द्वितीयां विधामाह बहिरपीति। साधारणलिंगदर्शनादुभयसाधारणत्वतुल्यदमात्रलिंगदर्शनात्। उभयविशेषेतिगोगवय

गु०कि० विशेषानुस्मरणादिति। प्रत्यक्षविषयेपीति। एतदुक्तं भवति यथा समानधर्मजत्वाविशेषेपि प्रत्यक्षाप्रत्यक्षविषयतयांतर्गणिको भेदस्तथा समा
५७ नधर्मजत्वाविशेषात् ज्ञातत्वे यस्त्वधर्मजत्वमांतर्गणिको भेदः न तु समानधर्मजत्वविरोधे न यथाहि ज्ञानत्वाद्यथार्थमयथार्थं चेति ज्ञायमान
57 त्वात्तथाभूतमयथाभूतं वेति समानादेव धर्मात् एवमयोग्यत्वे तद्वत्तयानुपलभ्यमानत्वादिसपि समानादेव धर्मात् तथा व्याहतप्रतिपत्तित्वा
त् व्याहतप्रतिपत्तिविषयत्वाच्चेति समानादेव धर्मात् एषां सर्वेषां तदन्तसाधारणत्वादिति असाधारणस्तु धर्मो ग्रे निरूपयिष्यत इति एकविध एव सं
शय इति। ननु स्थाणुर्वा पुरुषो वेति वा शब्दः सादृश्यार्थः तथा च स्थाणुरिव पुरुष इवेति स्यात् स्थाणुपुरुषसदृशोयमिति च ज्ञानं यथार्थमेव क
थमविद्याप्रभेद इति। मैवं सारूप्यज्ञानाद्धि कल्पज्ञानस्याधिकस्यानुभवसिद्धत्वात् असंशयेपि सारूप्योपलब्धेः तद्यथा स्थाणुपुरुषसदृशी
यं छायेति। तथापि सदृशदर्शनजमुभयस्मरणमात्रं विद्यैवेति चेत् न उभयस्मृतेरस्यातिरेकात् नौ स्थाणुपुरुषावयं तत्सदृशः पाषाणस्तंभ राम०
इति हि निश्चयात्मकः प्रत्ययः संशयस्तु निश्चयात्मेति। भेदाग्रहेतु वक्ष्यामः नचाधिकोप्ययं यथार्थः नो खलु विकल्प्यमानं वस्त्वर्थक्रियासु वो ५७

प्रयुज्यते। कथं तर्ह्यारोप्येणापीति चेत् न परस्परविरुद्धयोरेवैकस्मिन् धर्मिणि समारोप्यमानयोर्विकल्पविषयत्वात् तयोः प्रत्येकं प्रतीतत्वादि
सेतत्सर्वमभिसंधायोक्तं उभयत आकृष्यमाणस्यात्मनः प्रत्ययो दोलायत इति तदेवमनर्थजत्वाविशेषेऽप्यनिश्चयात्मकात्संशयान्निश्चयात्म
को विपर्ययोऽभिद्यत इति सिद्धिः तीयमविद्याप्रभेदमाह विपर्ययोऽपीति। अपं तर्वहिश्चेत्सपेरर्थेः। प्रसिद्धेत्यादि अतस्मिंस्तदिति प्रत्ययो विपर्ययः अतस्मि
न्नित्यस्य याथार्थ्यतादर्शितात्तेन विद्यातो। समानजातीयाद्व्यवच्छेदः तदितिनिश्चयाकारतातेनानिश्चयात्मकसमानजातीयसंशयाद्व्यवच्छेदः। प्र
त्यय इति ज्ञानावच्छिन्नत्वं तेन स्वप्नव्यवच्छेद इति। एतदुक्तं भवति अयथार्थनिश्चयात्मकं ज्ञानावच्छिन्नज्ञानं विपर्यय इति लोके तथैव प्रसिद्धेः। कारणमाह
प्रसिद्धेति। प्रसिद्धाः प्रतीता अनेके विशेषाः परस्परव्यावृत्तिहेतवो धर्मा ययोरारोप्यारोपविषययोः शुक्तिरजतयोस्तौ तयोः। तद्ध्यारोप्यारोपविषयापरिज्ञाने
कश्चिद्विपर्ययेति आरोप्यापरिज्ञाने सामर्थ्यानुपलब्धौ तद्गततासंभवे नहानोपादानादिव्यवहारानुपपत्तेः अनुपलब्धे संस्कारस्यासंभवे सादृश्यानु
नुपयोगात् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सादृश्यदर्शनस्य च विभ्रमं प्रतिकारणत्वावधारणात् आरोपविषयाप्रतीतौ निरालंबनत्वापातात्। अन्यथाख्याति

गु०कि० पक्षे च समानत्वं न तु नियमादिति। ननु तिक्तो गुडः पीतः शंख इत्यत्र सारूप्याभावेऽपि भ्रमदर्शनात् कथमेतत्। न आरोप्यज्ञानजनितसंस्का
५८ रसहकारितया तदुपस्थापनेन सारूप्यमुपयुज्यते न त्वन्यथा। न च पीतिमतिक्तत्वयोरप्यादेरिव संस्कारोपस्थापकत्वं प्रत्यक्षत एवोपस्थितेः
58 न च तिक्तत्वपीतिमानावन्नायेप्योऽपि तु तयोः संसृष्टतातथा च सैव यावत्तोपस्थापने तावदेव सारूप्यमिह ग्राह्यं अगृह्यमाणसंसर्गत्वं च
तथा तत्त्व संसर्गगुडेनास्यास्तीति न किंचिदनुपपन्नं। स्यादेतत् किं न योऽस्मितउक्तम् अयथार्थालोचनान्न यथार्थालोचनाभावात् तत्त्वा
यहारिति यावत्। संप्रति विभ्रमकाले। अतो विशेषनिषेधात् साधारणधर्मवद्धर्मिणो ग्रहे सतीति लभ्यते यस्यासौ विभ्रमो भविष्यतीति तस्य पित्तकफानि
लोपहतेन्द्रियस्येति समवायिकारणं दर्शयता सन्निहितविशेषाग्रहे चासन्निहितविशेषारोपे चेन्द्रियोपघातस्य हेतुत्वमुक्तं भवति। अन्वयव्यति
रेकसिद्धं चैतत्। न च दोषाः सहजशक्तिविघातहेतव एव विरुद्धसहकारिसन्निवेशादेवास्यापि विरुद्धकार्यजननाविरोधात् धर्माधर्माभ्यामा रा म०
त्मनः सुखदुःखवत्। परेषां वातस्यैव ज्ञानस्य भेदाग्रहेण विपरीतव्यवहारवत्। असन्निहिते सादिनाऽपेक्षणीयं निमित्तमुक्तं। आत्ममन ५८

सोऽसंयोगादि सत्समवायिकारणमुक्तं। यद्यपि विद्यमानं क्वचित्सुखमपि भवति तथापि दुःखोदर्कं तदपि सर्वथाप्यधर्मो हेतुरस्तीत्यभिप्रायवतो क्रमध
र्मोच्चेति। उदाहरणं यथागखेवाम्बर इति। ननु संभवत्वेतत् दृश्ये दर्पणान्तरस्य सुखदृश्यस्यारोपः कथं पुनरतीन्द्रियस्य परात्मनो निमेषोन्मेषाद्यनुमि
तस्य प्रत्यक्षेऽसंततिविसदृशोऽस्समारोपो। यथासौ सुखी पंडितः शूरः कामी सादित्तद्वंसस्यएवायं प्रत्ययोस्तीति चार्वाकास्तान्प्रत्याह ऽत्रासत्यपीति।
शब्दलिंगानुमितं व्यापकममूर्त्तमाकाशमिति हि वस्तुगतिः तद्व्यपगतघनपटलेवितता लोकमंडलेस्वच्छानवच्छिन्नदेशतयाऽबृहन्नाविष्टं भना
मेयेतया च सारूप्येणारोप्यते इति लोकानुभवसिद्धं तद्वदात्मनोऽपि दर्पणमूर्त्तो नराभयोज्यतपातत्स्य यो जडकतया च सारूप्येण शरीरतादात्म्यारोप
इति भावः। यत्तु वियति विक्षिप्तनयनाः नीलिमानमाकलयंति तदति दूरंगमाः नयनरश्मयस्तिग्मकरकराघातपराहतनाः स्वाधिष्ठानगोलकाभि
संवद्धास्तदी[illegible]यामेव श्यामिकां गगनेऽपि तत्प्रतिमानमिव शंखादावारोपयंतीति केचित्। अत्र चकाचक्लाक्षाः साक्षीकर्तमुचिताः यथा तु भगवान्पतं
जलिराह तथा याद्यं भूगोलकमध्यमेधीभूतसमुमेरोः प्रत्यगुदक्प्रागवाक्क्रमेण राजतसुवर्णपद्मरागेन्द्रनीलमयानि चत्वारि शृंगाणि तस्य दक्षि

गु० कि०
५९
५९

णेनेंद्रनीलमयस्य शृंगस्य प्रभयाऽऽकाशं नीलमाभाति ऽन्यत्र सितपीतलोहितमिति। तथापि निःक्रिये नीरूपे ऽसंतविसदृशे कथं क्रियारू
पाध्यारोपः सादृश्यनिबंधनत्वात् भ्रांतेरित्यत उदाहरणांतरमाह ऽंजनेति। शार्वे पीइदं दृश्यते वैरभाभावस्य तमसश्च कृष्णमोत्रग्राह्यतया शुक्लभास्वर
रूपविरोधितया च सारूप्येण नियमादृष्टवशाच्च संस्कारोपस्थापितश्यामावत्तासो यथा तथा निःक्रियस्यात्मनो देशांतरोपलब्धिलक्षणक्रियावत्ता
रूप्यात्त्रीरूपस्यापि संयुक्तसमवायेन रूपसन्निकर्षलक्षणारूपवत्तारूप्यात्तथावभास इति एवमन्यत्रसरे रौपरमाणुरिति चलत्सु पताकादिषु वायुरयं
गातीति जले चलति तत्प्रतिबिंबितं सतारकं नभश्चलतीत्युदाहरणमूहनीयं। ऽनुमानविषयेपीति ऽलिंगे लिंगाभिमानादनध्यासूलेनपाभू
तानुमित्याभास इत्यनेकोदाहरणानुगतः संक्षेपः। एवं लौकिकं विपर्ययमुक्त्वा परीक्षकविपर्ययमुदाहरति त्रयीति। ऋग्यजुःसाम्नां त्रयं त्रयी
सैव दर्शनं दृश्यते ऽनेन पारलौकिकः पंथाः तद्विपरीतेषु तद्विरुद्धेषु शाक्याः बौद्धाः ऽआदिशब्दाद्दिगंबरादयः तेषां दर्शनेषु दर्शनप्रतिरूपकेषु इदं श्रेयः राम०
प्रशस्ततरमिति विपर्यस्तस्तरप्राशः ॰ स्वस्य सिद्धप्रामाण्यत्रयीसिद्धत्वात् शरीरेंद्रियमनस्सु ऽआत्माभिमानः तेषामनात्मत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वात्। ५९

कृतकेषु पृथिव्यादिषु नित्यत्वदर्शनेन दृष्टिः कारणावैकल्ये कार्योत्पत्तिज्ञानमकर्तृकं विश्वं मोक्षे सुखं तत्त्वज्ञानं चेति हितमुपदिशन्तु वेदबहेषु। अ
हितमिति अहितमुपदिशन्तु तेष्वेव हितमिति। अथ वा वस्तुगत्या यदहितं तद्धितमित्युपदिशन्तु पातंडेषु हितमिति ज्ञानमित्यर्थः॥ इह विभ्र
मे प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्योऽर्थः परिस्फुरतीत्यनुभवसिद्धं न चासतोऽसत्त्वया स्फुरणे प्रवृत्तिरस्ति न ह्यसदिहेदं रजतमिति सवगम्य रजतार्थी प्रवर्त्तते इति
संभवति एवं ज्ञानाकारमवेदनेपि प्रवृत्त्यनुपपत्तिः न हि ज्ञानात्मनो रजतस्य बहिर्व्यवहारे सामर्थ्यमस्ति न चासमर्थस्यानवगतसामर्थ्यस्य वा
प्रवृत्तिविषयत्वं ततोऽसतः सत्वेनासमर्थत्वेनावभासनमन्यथाख्यातिस्तद्भेदाग्रहो वेति द्वयमवशिष्यते। विचारासहत्वलक्षणानिर्वचनीयख्याताव
पि तथा नहि विचारासहमेतद्रजतमित्यवधार्येकश्चित्प्रवर्त्तते तस्मात्तत्रापि विचारासहत्वेन ज्ञानं तद्भेदाग्रहो वेति द्वयमवशिष्यते। तत्र प्रथमे वि
परीतख्यातिपक्षपात एव वादिनामित्यर्द्धं तावदवसितं भारस्य। द्वितीये तु विचिंत्यते अन्यज्ञानादन्यत्र प्रवृत्तावतिप्रसंगे कः प्रतीकार इति। प्रवर्त्तक
ज्ञानसारूप्यं भेदाग्रह इति चेत् न निवर्त्तकसारूप्यस्यापि भेदाग्रहस्य संभवात् न च सारूप्यादन्यकार्यमन्यः करोति स्फुलिंगसारूप्यात् ख

गु०क्रि० द्योतेनापि ग्राह्यसंगतः। स्यादेतत् न वयमभेदग्रहं व्यवहाराङ्गमङ्गीकुर्मः सारूप्यादिभ्रमो व्यवहारयतीत्याचक्ष्महे किंनाम सर्वत्र भेदाग्रहएव व्यव
६० हारकारणं तत्र पुरोवर्त्तिज्ञानस्य यदापेक्षितार्थज्ञानं सन्निहितं तदा तद्भेदाग्रहात् व्यवहर्त्तते यदा तु हेयज्ञानं सन्निहितं तदा तद्भेदाग्रहान्निवर्त्तते
60 यदा तूभयज्ञानं सन्निहितं तदा तद्भेदाग्रहाद्दोलायत इति कोतिप्रसंगः सत्यज्ञानेपि भेदाग्रहादेव व्यवहरतीति नानियतहेतुकत्वं न युगपत्प्रवृत्ति
निवृत्ती। न चास्मन्नयेऽपेक्षिताभेदग्रहस्य चानपेक्षितभेदग्रहसाहचर्यनियमवत् तथापि नये चापेक्षितानपेक्षितभेदाग्रहस्य युगपद्भावाहित्वा
त् अन्यथा विपरीतख्यात्यापत्तेः। इदं रजतमिति ह्यवधारणात्मकं नेदं रजतमिति निष्ठानियतं तथा च रजताद्भेदस्याग्रहे विपरीतख्याति
रापद्यते अरजतात्मनस्तत्रजतात्मनावभासमानत्वात् भेदाग्रहमात्रेण निवृत्तेरप्यापत्तेः अनपेक्षितभेदाग्रहस्य निवृत्तिकारणत्वेनाभ्यु
पगमात्। नेदं रजतमित्यनपेक्षिताभेदाग्रहो नत्वर्थो न तु ततो भेदग्रह इति चेत् मा भूत् भेदाग्रहस्तावत् कण्ठगतैरपि प्राणैरपरिहेयः तथाप्यनपे एम०
क्षिताभेदाग्रहान्न निवर्त्तत इति चेत्। यद्येवमपेक्षिताभेदाग्रहान्न प्रवर्त्तेतापीति नायं पन्थाः न च भेदाग्रहस्य सर्वत्र प्रवृत्तिकारणत्वमभ्युपगच्छ ६०

तोऽभेदग्रहे क्वचित्प्रमाणमस्ति अबाधितसामानाधिकरण्यप्रतिपत्तिरेव प्रमाणमित्यपि वाच्यं यद्यभेदाग्रहादेव सामानाधिकरण्यव्यवहारस्तदा
कुतोयं विभाग इति चिंत्यं। अभेदग्रहस्य व्यवहारानंगतया व्यवहारेणाव्यवस्थापयितुमशक्यत्वात् भेदस्य योग्यानुपलंभबाधितत्वादिति चे
त्। अथ कोयं भेदस्य बाधो यद्यनुपलंभमात्रं नाभेदसिद्धिः अथाभेदप्रतिपत्तिः ननु किमस्यां प्रमाणमिति सैव चिंत्यते। व्यवहारस्यान्यथै
वसिद्धेरिति कृतं विस्तरेण॥ ॥संप्रत्यनध्यवसायलक्षणं तृतीयां विधामाह अनध्यवसायोपीति। अनुपलब्धसपक्षविपक्षसंसर्गस्य धर्म
स्य दर्शनात् विशेषत उपलब्धानुपलब्धकोटिकं ज्ञानमनध्यवसायः। अत एवायं संशयाद्भिद्यते सत्युपलब्धसपक्षासपक्षसंसर्गधर्मद
र्शनादुत्पद्यते उपलब्धाव्यवच्छिन्नोभयकोटिविषय इति लोकप्रसिद्धिः तदनुसारित्वाच्च परीक्षकाणां तदिदमुक्तं प्रसिद्धार्थेषु संज्ञितया आ
म्रादिषु अप्रसिद्धार्थेषु संज्ञितया पनसादिष्विति। व्यासंगान्मनसो विषयांतरासक्तत्वात्। ननु तथा सति तस्मिन् ज्ञानं न जायेतैव। न व्यासंग
शब्देन तत्कार्यस्य विषयांतरार्थित्वातिशयस्य विवक्षितत्वात्। घटपटोपलंभेपि हि घटार्थी घट एव व्यवहरति न पटे। तदिदमुक्तमनर्थित्वा

गु० क्रि० द्वैतीति। विशेषनिश्चयाभावे सतीति शेषः। किमित्यालोचनमात्रमितिमात्रशब्देन विशेषानिश्चयात्मकतां दर्शयति। एतदेव स्फुटयति तत्रेति। वि
६१ शेषसंज्ञाप्रतिपत्तिर्विनिश्चयो न भवतीति निश्चयनिषेधेनानिश्चयात्मकता विवक्षिता न तु निश्चयाभावमात्रं विशेषनिषेधस्य शेषाभ्य
61 नुज्ञाविषयत्वात्। सामान्येन त्वनेन निमित्तेन काचिदत्र संज्ञा प्रवर्त्तेतेति निश्चितमेव विशेषात्का पुनरसौ प्रसिद्धा। प्रसिद्धा वेत्यन
व्यवसाय इत्यर्थः। द्वितीयां विधामाह अनुमानविषयेपीति। नालिकेरद्वीपवासिन इत्यप्रसिद्धगोत्वोपलक्षणपरं। सास्नामात्रदर्शनादित्यन
न्यत्रोपलब्धचेष्टमानावयवविशेषदर्शनोपलक्षणपरं। कोनु खल्वत्र प्राणी स्यात्प्रसिद्धो प्रसिद्धो वेत्यर्थः। यद्यपि कोनु खलु स्यादिति जि
ज्ञासा तथापि तत्कारणो नाश्चयात्मना ज्ञानेन प्रथमं भवितव्यं नहि निश्चितेर्थे जिज्ञासोत्पद्यते नापि सर्वथैवाज्ञात इति॥ ॥स्वप्न
लक्षणां चतुर्थीमविद्यामाह उपरतेति। स्वकार्याद्विरतवहिरिंद्रियवर्गस्य प्रलीनमनसो निरिंद्रियप्रदेशावस्थितांतःकरणस्य इंद्रियद्वारेणे एम०
व यदनुभवनं पूर्वज्ञानप्रत्यपेक्षकं ज्ञानं यत्रासावसत्स्वपि चक्षुरादिव्यापारे चक्षुषा पश्यामीममर्थं श्रोत्रेण शृणोमीत्यनुव्यवसायस्तत्स्वप्न ६१

त्तानां। अयथार्थत्वेप्युपरतेन्द्रियग्रामस्यमावादस्य विपर्ययाद्व्यवच्छेदः नियतकोटिकत्वात्संशयानध्यवसायाभ्यां अनुभवन्नित्यनेन स्मृ
तेः। यद्यपि यथार्थमपि किंचित्स्वप्नज्ञानं भवति यथा हमिह शय्यायां संविष्टस्तिष्ठामीति तथापीन्द्रियद्वारकं नातत्त्वायथार्थैवेति प्रति
पादनार्थमिन्द्रियद्वारेणैवेत्युक्तं। इन्द्रियग्रामोपरमार्थं प्रलीनमनस्कस्येति। तदेतत्प्रश्नपूर्वकं विवृणोति कथमित्यादिना। बुद्धिपू
र्वकादितीच्छापूर्वकः प्रयत्नो विवक्षितः। शरीरव्यापारान् चेष्टालक्षणात्। अहनीति जागरावस्थोपलक्षणं विन्नस्यपरिश्रांतस्य। नि
शीति शयनकाले। विश्रमार्थं परिश्रमोपशमार्थं आहारस्याशितपीतस्य रसादिभावेन परिणामार्थं परिपाकार्थं अदृष्टजनितं प्रयत्नं
निमित्तं निमित्तमपेक्षमाणादात्मनः संबंधात् संयोगात् असमवायिकारणात् तस्मिन्नसति समवायिकारणे क्रियाप्रबंधात् कर्मसंतानात् अंतर्हृ
दयं प्राप्य तस्मिन्नंतर्हृदये। तस्य विवराणि निरिंद्रिय आत्मप्रदेशे। निश्चलत्वं निवृत्तपूर्वक्रियासंतानेन तिष्ठति पुनः सह सैव न चलति
तदेति। ततः किमत आह प्रलीनेति किमतो यद्येवमत आह तस्यामिति। प्रबंधेन प्रस्तारेण। अप्राप्य दृष्टकारितप्रयत्नापेक्ष आत्ममा

गु॰कि॰
६२
62

णसंयोगाकारणमित्यूहनीयं। प्राणनं प्राणः अपाननमपानः तत्संतानप्रवृत्तावात्ममनसोः संयोगविशेषाद् दृष्टादिसचिवेन संयोगमा
त्रव्यावृत्त्या तस्यापङ्क्त्याख्यायस्यत्वस्मात्। एतेन शयनपदार्थः छलतो निराकृत इति मंतव्यं। अस्य तु विषयेष्विति अर्द्धरात्रे स्वप्नो यानादि
कानर्थान्पश्यति न च नेतथ्या वाराणस्यां सुप्तः पाटलिपुत्रे पश्यति न चासौ पाटलिपुत्रे न च ते वाराणसीयाः एवमज्ञातानेवज्ञातान् मन्ता
नेव जीवनः पून एवस्छविएनित्यादि। अनेनाविद्यात्वमस्य दर्शितं स्वप्नेऽवस्थाविशेषे ज्ञानं स्वप्नज्ञानं कर्मधारयपक्षे सुषुप्तत्वानुप
पत्तेः। इंद्रियद्वारेणोवेति मनस्प्रत्यक्षाकारं साक्षात्कारीति चोपलक्षणं लिंगद्वारेणोत्पानुमिताकारं क्वचिदित्यपि द्रष्टव्यं। यथाऽस्मिन् देशे धूमाद
ग्निरयमेवमाहेत्यादि। अस्यांतर्गणिकं भेदमाह तत्त्रिविधमिति। यद्यपि सर्वत्र सर्वेषां कारणत्वमस्ति तथाप्यतिशयमाश्रित्य त्रैविध्यं। तदा
१९ हतत्रेति। कामी — क्रुद्धो वा यमर्थं कामिनीमरातिं वा आदृतः प्रयत्नवान् चिंतयन्स्मरन्स्वपिति निद्राभिभूयते तदा सैव चिंतासंतति गुम॰
स्तज्जनितः संस्कारसंतानः कारणं शब्दस्य कार्ये उपचारात्। प्रत्यक्षाकारं साक्षात्कारवती एकविषयत्वात् कार्यकारणभावाच्च संस्का ६२

रसंततिरेवास्य प्रप्रतीतिरुक्ता। वातदोषादिति धातवोऽसृङ्मांसादयः शरीरधारणात् तेषां दूषकत्वात् दोषाः वातपित्तश्लेष्माणः। यद्वा वात
पित्तश्लेष्माण एव धातवः शरीरस्थितिहेतुत्वात् तद्दोषा उपचयलक्षणा त सम्प्रान्पश्यति। एवं तद्धि हरोऽति वातेति स्वभावादेव वाताधिको वा
त प्रकृतिरिसुच्युते ऽप्यागंतुकेन निमित्तेन क्षुभितवातो वातदूषितः आकाशगमनादीत्यादिपदेन प्रदेशभ्रमणभूकंपादिग्रहणं। एवं पित्तप्रकृतिः
स्वभावत एव पित्ताधिकः पित्तदूषितो वा आगंतुकेन निमित्तेन अग्निप्रवेशात्कनकपर्वतादीत्यादिग्रहणात् मध्याह्नातपरिग्रहादिग्रहणं। त
थाश्लेष्मप्रकृतिः श्लेष्माधिकः श्लेष्मदूषितो वा आगंतुकेन निमित्तेन सरित्समुद्रप्रतरणादीन् प्रपश्यति आदिग्रहणात् रजपर्वतादीन् प्रपश्य
ति। ततो यां विधामाह यदिति। स्वयमनुभूतेषु प्राप्तेषु अननुभूतेषु अप्राप्तेषु च प्रसिद्धेष्वर्थेषु इहजन्मनि प्रतीतेषु अप्रसिद्धेषु चेहजन्मन्य
प्रतीतेषु मध्ये यच्छुभावेदकं गजारोहणछत्रलाभादीत्यादिग्रहणात् पायसभक्षणपर्वतारोहणादीति स्वयं प्राप्तेहजन्मोपलब्धविषयं स्वप
म प्राप्तेहजन्मानुपलब्धविषयं न ब्राह्मणेन सुरापानागम्यागमनादि इहजन्मन्यप्रतीतविषयं न मेरुपृष्ठारोहणे देवतादर्शनमंदाकिनी

पं। आत्मात्मनोऽनेवे स्वप्रल हृत्स्फाति व्याप्ति तु भवन मिति विषो पाणी इति भावः। उपसंहरति एवो तिकमप्राप्तांति धांतिभजतेविद्या॥६

गु०कि० विगाहनादि तत्सर्वं संस्कारधर्मोऽभ्यां। यदि पूर्वदिवसे पुराणादि संकथा श्रवणमप्यभूत् तद्विपरीतमथुमा वेदकं किंभूतं तैलाभ्यंजनो ष्ट्रारोहणादीत्या

६३ दियहणादंधकूपपातपंकमज्जनादि। तत्सर्वमधर्मसंस्काराभ्यां यदि पूर्वदिने कथंचिदस्यार्थस्य चिंतनमभूत्। अस्वंतापसिद्धेषु प्रमाणेनादि संगिलना

63 दिषु पूर्वं चारोपतो प्पाचिंतितेषु। संसर्गे विषयश्चात्र संस्कारेणेन्यते संसृज्यमानविषयस्त्वस्ये वेति। अत एव स्वप्ने निरेवासौ पठीयसीतियेस्वप्ने

वर्णायंतितेमूढमनसोंधकत्याः ॥२३॥ इदंरजतमितिविपर्ययसापितथा भावापन्नेश्चेति स्वप्रज्ञानमध्यपातिस्वप्रज्ञानविषयस्य यत्स्मरणं तदपु

परतेंद्रियग्राममसप्रलीनमनसोभवतियस्य स्वप्नां। तेकमितिप्रसिद्धिः स्वप्नलक्षेसांतो वयवदिशेषो विषयतया स्यात्तीतिमुसमत्यानलुत्रांतभे

वतिनतावर विद्यायांयथार्थत्वात् नापि विद्यायां उपरतेंद्रियग्रामस्येत्यादि स्वप्नलक्षणयोगात् अतिव्याप्त्यानवेदंलक्षणमित्याशंक्याहस्व

प्नांतिकमिति। पूर्वं ज्ञानमप्यत्यवेक्षणादयमसौ दृष्टस्तन्मयापायसंभक्षितमित्याद्यनुसंधानात् स्मृतिरेव तल्लक्षणयोगात्तथा च विद्यापीति। य एम०

थार्थप्रतिपत्तिर्विद्येतिसामान्यलक्षणमुक्तं। सापि चतुर्विधा अविद्यावदिसपरर्थं। किंनामधेयास्ताश्चतस्रोविधा इत्यतआह प्रत्यक्षेति। लक्ष ६३

तेष्वतिपद्यते ॥ नेत्रेति लक्षणं नाम प्रत्यक्षादीनां मध्यस्थाः सा तथोक्ता । तत्र प्रत्यक्षमिति किमिदमनपेक्षितावयवार्थो संज्ञानेत्याह तत्राक्षमक्ष
मिति । प्रतीत्यप्रायतरेतरर्थकर्षं प्रतिगतमक्षं प्रत्यक्षमिति तु गतिसमासः अत्राव्ययीभावे हि प्रत्यक्षा बुद्धिरित्यादि परलिंगतानस्यात् अत्र अक्षशब्दस्य
त्यक्षं पुंडरीकाक्षादिवच्चक्षुष्येच प्रसिद्धि प्राचुर्यात् संकोचो माभूदिति अभिप्रायवानाह अत्र अक्षाणींद्रियाणि । घ्राणादीनि षट् न त्वेकादश सांख्यव
त् । पंच वा वौद्धवत् । उत्कर्षसत्त्वाहंकारप्रभवत्वलक्षणस्यासिद्धेरहंकारादिप्रक्रियाया एवानभ्युपगमात् इंद्रस्यात्मन उपकरणानींद्रियाणीत्यस्य
शरीरादिगतत्वेनातिव्यापकत्वात् शरीरसंयुक्तसाक्षात्करोतीति साधनमित्येवं तु लक्षणं । वौद्धोपि युगपज्ज्ञानानुत्पत्त्या मनोधिकमिंद्रियमंगीकार
यितव्यः अन्यथा व्यासंगानुपपत्तेः । ज्ञानस्याभावात्तु व्यासंगोपपत्तौ च चक्षुरादिकमपि हापयितव्यं इति । तदेतद्ध्यक्षसन्निनिमित्तमुक्तं न तु प्रवृत्ति
निमित्तं स्मृतिसंशयादिसाधारणत्वात् । उपलक्षणं चैतत्लक्षणं तु तद्घटनेनोपलक्षिते साक्षात्कारि यथार्थज्ञानं प्रत्यक्षमिति हि तत्त्वात् । तत्र बुद्ध्यधि
करणं ज्ञानमिति लक्ष्ये ॥ ज्ञानस्य व्यवच्छेदः । विद्याप्रभेदाधिकारात् यथार्थमिति लक्ष्ये अत्र विद्याप्रभेदसंशयादिव्यवच्छेदः । इंद्रियोत्साधत्वेन च साक्षात्का

गु० कि०
६४
64

रिलेलब्धे क्षिप्रं तेनानुमानादित्रयव्यवच्छेद इति। न चैवमिंद्रियतत्संयोगाव्याप्तिर्दोषाय न ह्यत्र प्रत्यक्षं प्रमाणमधिकृतमपि तु बुद्धिः प्रसंगात्तु
यदितज्जिघृक्षितं तदा तत्साधनमिति गम्यतां। तदेतद्विषयतः कारणतः स्वरूपभेदेन प्रपंचयति तद्धीति। हिशब्दः खल्वर्थः। स्पष्टतामाह द्रव्या
दीन्पदार्थानविषयीकुर्वत्स्पष्टमुत्पद्यत इति लोकप्रसिद्धं तत्प्रत्यक्षमित्यर्थः। तदेतदनुपदमेव वक्ष्यति। इसे तदस्मदादीनामिति। द्रव्ये तावत्
त्रिविधे पृथिव्यामप्सु तेजसि चेत्यर्थः। किमविशेषेण सर्वत्रेत्याह महतीति महत्त्ववतीति तेन महत्त्वस्य द्रव्यग्रहणकारणत्वमुक्तं कारणत्वे तस्य
कर्षानुविधानानुपपत्तेः। न ह्यकारणस्य प्रकर्षमकार्यमनुविधत्ते। न च परिमाणप्रकर्षः मुंक्तेऽकारणसंख्यामनादृत्य संभवति ततः परिमा
णप्रकर्षोत्पादद्वारेणात स्यापि प्रत्यक्षकारणत्वमस्ति। तदाहाऽनेकद्रव्यवत्त्वेति। अनेकं द्रव्यमारंभकं येषामवयवानां तेऽनेकद्रव्यास्तद्वत्त्वमनेक
द्रव्यवत्त्वं रूपं चोद्भूतस्वभावं प्रकाशप्रवालोकस्तैः सहितात् चतुष्टयसन्निकर्षात् आत्मा मनो बहिरिंद्रियं ग्राह्यं च द्रव्यमिति चतुष्टयसन्निकर्षात्ध गम०
र्मादिसामग्र्ये च सतिधर्माधर्मौ दिक्कालादीश्वरश्चेति साधारणानि निमित्तानि तेषां समग्राणां भावे सति स्वरूपस्याविपरीतस्यार्थस्यालोचनं निर्विकल्प ६४

कप्रत्यक्षं साक्षात्कारयुत्पद्यत इति भाविनाभसंबंधः नन्वेतत् स्वचरितविरुद्धं सामान्यज्ञानं गुणज्ञानं द्रव्यज्ञानमिति पूर्वपूर्वापेक्षमुत्तरोत्तरमिति हि त्वयैवो
ख्युसारि नमवतु द्रव्यज्ञानमेव प्रथमत इत्याशंक्याह सामान्येति। विशेष्यज्ञानमधिकृत्य तदुक्तं नालोचनमधिकृत्य। आलोचनकाले सर्वेषां योग्य
देशस्थानां स्वोपलब्धसामग्रीसन्निपाते स्फुरणस्यैव मानत्वात् विशेष्यज्ञानं प्रति हि विशेषणज्ञानं कारणं न हि दंडमनुपलभ्य कश्चिद्दंडीति प्र
त्येति। स्वरूपं तु दंडाप्रतीतावपि प्रतिपद्यत एवेति भावः। न च समवायिनो धर्माः द्रव्यस्य व्यंजका इति नियमो गोत्वाद्यप्रतीतावपि तदाश्रयस्य प्रतीतेः
अन्यथा संशयाद्यनुत्पत्तिप्रसंगात् योपि रूपादिर्व्यंजकः सोपि सत्तया न तु स्वज्ञाने न महारजनादिभिभूतधवलिमोपि पटस्य प्रतीतेरिति। तथा
पि सविकल्पकोत्पत्तावेंद्रियार्थयोः सामर्थ्ये निर्विकल्पकसमसमयमेव तदुत्पद्येत सामर्थ्यं पश्चादपि नोत्पद्येतेत्यत्राप्येन देवोत्तरं सामान्यवि
शेषेत्यादि। न हि कार्यविशेषानुविहितभावाभावं सहकारिविशेषमपेक्षमाणस्य सामर्थ्यमपहीयते तथा च सति घटाद्यालोचने क्षुधः प्रकाशा
पेक्षया शक्तिरवसीदेत। ननु विशिष्टं वस्तु नास्त्येव स्वरूपतोधिकं सामान्यादीनां विशेषणानां कल्पितत्वात् व्यावृत्तेश्च व्यावृत्तिमतोऽनन्यत्वात्

गु०किं० तुच्छत्वाच्च न तत्रैमिरिककेशज्ञानवत् वस्त्वननुरोधितयापि न विकल्पज्ञानं प्रत्यक्षं । अत्रापेतरे वोत्तरं सामान्येति । ह्येये सिद्धौ सामान्यादीनां विशेष
६५ णानां व्यावृत्तेश्च विशिष्टतयाऽविरोधेनानुभवसिद्धत्वात् अन्येषां च बाधकानां तत्र तत्र निराकृतत्वात् निराकरिष्यमाणत्वादिति भावः । एतेन यद्य
65 प्यप्रत्यक्षं तन्नाभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासं यथा निर्विकल्पकं यदभिलापयोग्यप्रतिभासं न तत्प्रत्यक्षं यथा शाब्दलैंगिकविकल्पादि इति संसर्गे वि
पर्यये यो प्रसारव्याप्तौ अभिलापनिमित्तानां सामान्यादीनां परमार्थसत्वे प्रत्यक्षत्वाभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासत्वयोरविरोधात् न च निर्विकल्प
कस्याप्रत्यक्षत्वप्रयुक्तमभिलापसंसर्गयोग्याप्रतिभासत्वमपि तु तथाप्रतिभाससामग्रीविरहप्रयुक्तं नाभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासत्वप्रयु
क्तमप्रत्यक्षत्वं शाब्दलैंगिकविकल्पानामपि त्वनिंद्रियकारणत्वप्रयुक्तमिति । अत एवानौपाधिकमस्य साक्षात्कारित्वं मुख्ये बाधकाभावात्
तद्गतत्वेनानुभवाच्च बाधकं विनात्वनुभूयमानस्यावधीरणोऽतिप्रसंगात् । तदिदमुक्तं प्रत्यक्षमुपपद्यत इति । न च साक्षात्कारित्वेपि भ्रांतत्वादस्य प्र
त्यक्षाभासत्वमिति युक्तं तद्भिन्नदेशकालाकारकृतं जात्यादियोजनायां संभवति गेहस्थस्य मरणोऽकुंचिकाचिवरस्थत्ववत् देशवैशसाभावादर्द्दुरा राम० ६५

त्रस्थस्य मध्यान्हे पलस्थवत्कालत्वैकल्यानुपपत्तेः पीतशंखवत्स्वरूपविपर्ययानुपलब्धेः अस्थिरस्य स्थिरत्वेनासमर्थस्य समर्थत्वेनास्थू
लस्य स्थूलत्वेनावभासो विकल्प इति तु दुःस्वप्नदर्शनं क्षणभंगस्य भंगात् दर्पोहस्यापोत्थत्वात् स्वयमुपद्रवाणां विद्रावणादिति। नापि दिन्द्रिय
मित्यादिनामयोजनायामनर्थान्तरः शब्दस्य तदात्मतयावभासनात् भ्रांतत्वसंभवात् नहि इन्द्रियं इन्द्रशब्द इव कश्चिद् व्यवस्थापयितु
दिन्द्रशब्दवाच्योयमिति। न चैतदन्यथा। अयथार्थो तस्य शब्दस्य चिरं नष्टस्य चाक्षुषे विकल्पे कथमवभासो विभ्रमादन्यत्र। न चाचाक्षुषोयमि
तिन कश्चित्तटस्थ एव नु स्मर्यमाणः संज्ञिनमुपलक्षयंति न किंचिदनुपपन्नमिति। न चैवं ग्राह्यादिस्मृतेरिन्द्रियव्यापारव्यवधायकत्वं सहका
रित्वाव्यवधायकत्वानुपपत्तेः तथात्वे चातिप्रसंगादिति संक्षेपः। सामान्यमेव परस्परतो विलक्षणत्वाद्विशेषः॥ सामान्यविशेषाश्च द्रव्यं च गु
णश्च कर्म च तान्येव विशेषणानि व्यवच्छेदकानि तदपेक्षादात्ममनःसंयोगादि सेकदेशोत्कीर्तनेन सर्वमेव पूर्वोक्तं स्मारयति। उदाहरति सदिति॥
इति शब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते। सदिति सत्ताविशिष्टं द्रव्यमिति द्रव्यत्वविशिष्टं पृथिवीति पृथिवीत्वविशिष्टं विषाणीति विषाणद्रव्यविशिष्टं शु

गु०कि०
६६
66

क्तइति शुक्लगुणविशिष्टं नागौरितिगोत्वविशिष्टं गच्छतीति क्रियाविशिष्टं। अथवा सदिति सामान्यद्रव्यगुणकर्मविशिष्टे द्रव्यावगाह्येकमेवेदं
ज्ञानं। एवं द्रव्ये प्रत्यक्षं व्याख्याय गुणे आह रूपेति। अनेकद्रव्यच द्रव्यसमवायादिति महत्त्वद्रव्यसमवायात्। स्वगतविशेषात् उद्भवसमाख्यातात् सामा
न्यविशेषात्। स्वाश्रयसन्निकर्षादिंद्रियेण संयुक्तसमवायादित्यावत्। नियतेंद्रियनिमित्तं नियतमिंद्रियं निमित्तं यस्य चक्षुरेव रूपज्ञानस्य घ्राणमे
वगंधज्ञानस्य त्वगिंद्रियमेव स्पर्शज्ञानस्य तत्रयोक्तं। शब्दस्य त्रितयसन्निकर्षादात्ममनः श्रोत्रसन्निकर्षात् संयोगलक्षणात् श्रोत्रसमवेतस्य तेनै
व श्रोत्रेणैवोपलब्धिः। संख्यादीनां द्रव्ययोग्यतां तत्भूतयोग्यतानां द्रव्यवद्द्वाभ्यामिंद्रियाभ्यामुपलब्धिरित्याह संख्येति। तदुक्तं प्रत्यक्षद्रव्यसमवाया
दिति। सामान्यगुणानां स्नेहस्य विशेषगुणस्यापि कर्मणः। कर्मप्रत्यक्षमित्येके न क्षमन्ते संयोगविभागपरंपरैव केवलमुपलभ्यते यः पुनरयं चल
तीति प्रत्ययः स संयोगविभागानुमितकर्मगोचर इति। तदसत् सिद्धे ह्यप्रत्यक्षत्वे तत्प्रत्ययस्यान्यथा समर्थनमुचितं यथा वायोः न त्वन्यथा इति प्र
संगात् तदेव कुतः सिद्धमिति उच्यतां। न तावदनुपलब्धेरेव तस्याः साध्यत्वात् नाप्युत्तरविनाशित्वादित्यभिचारात् नापि समनंतरदेशसंयोगव्यवहित राम०
६६

त्वात् विभागेन व्यभिचार इति। न परमाणुमात्रविभागवृत्तित्वात् तत एवाप्रसिद्धेश्च। महति द्रव्ये हि वर्तमानं तत्प्रत्यक्षमिष्यते न परमाणौ यदि तत्प्रत्य
क्षं एकस्मिन्नपि कर्मण्यकाण्डसन्नायां चलतीति प्रत्ययः किं न स्यादिति चेत्। संयोगविभागयोरपि तुल्यमेतत् तथा च कथमनुमीयतामपि। कर्मत्वादेव परमाणु
कर्मवदिति चेत् न परमाणुगुणदृष्टान्तेन सर्वगुणानामतीन्द्रियत्वप्रसंगात् स्वाश्रयामहत्त्वमेव तत्र प्रयोजकं न परमाणुगुणत्वमतो रूपादिप्रत्यक्षस्यान
न्यथासिद्धौ तद्बाधश्च दूषणमिति चेत्। तुल्यमेतत्। यदि च पूर्वदेशवियोगोत्तरदेशप्राप्तिपरंपरया गतिरनुमीयते तदा दिशादाविव चलतीति प्रत्ययो न स्या
त् न ह्युपलभ्यमानदेशान्तरप्राप्तिरपि मयूखमालीचलतीति कश्चित्तत्त्वे तत्र देशान्तरप्राप्तिर्न प्रतीयत एव देशान्तरस्य वाकाशादेरप्रतीतेरिति चेत् न तर्ह्य
धनमसेवद्योतस्यापि देशान्तरप्राप्तिरवसीयेत तथा च गतिरपि नानुमीयेत। तस्य भागैरेव संयोगविभागाः प्रतीयन्त इति चेत् गभस्तिमालिनोप्येवमस्तु
तदालोकस्य व्यापकत्वान्न तेन संयोगविभागौ लक्ष्येते इति चेत्। अव्यापकेनापि खद्योतेन तस्य तौ न लक्ष्येते नु घनोऽस्तु खद्युगपत्संचारित्वात् अवयवाव
यवितया संयोगविभागसंभवाद्वा देशान्तरस्य चाकाशादेरनुपलब्धिस्तुल्य यत्रापि तत्त्वेति। अथ द्रव्यत्वे चाविनष्टत्वे च व्यवधानाद्यनुपपत्तौ चाचलत्व

 स्तुषोपलब्ध्यानुपलभ्यमानत्वेनदेशांतरप्राप्तिरनुमीयतेतिमन्यसे। तदेतदुभयत्रापितुल्यं। कथमेकत्रचलत्यन्यत्रनचलतीतिभेदइत्ये
 षादिकं। बुद्ध्यादीनामांतराणांप्रत्यक्षमाहबुद्धीतिद्वयोरात्ममनसोः सन्निकर्षात्संयोगादात्मसमवेतानामितिशेषः। अत्रबुद्धौकेचित्स्वसंवे
 दनंप्रत्यक्षमाहुः अन्येत्वप्रत्यक्षैवबुद्धिः प्राकट्यानुमेयेत्याचक्षते। उभयत्रापिप्रमाणाभावात्। बुद्धिः स्वव्यवहारेवेदनांतरानपेक्षावेदन
त्वात्यत्पुनः स्वतोव्यतिरिक्तवेदनापेक्षंनतद्वेदनंयथाघटादीतिचेन्नपरेणापरवेदनव्यवहारेकर्तव्येवेदनस्यापिवेदनापेक्षितत्वेनवाधित
त्वात्। तत्परिहारेणान्यत्रसाधनेविपक्षगामितयाविरुद्धत्वाच्च। एतेनस्वव्यवहारेसर्वसजातीयानपेक्षंयथाघटोघटव्यवहारइत्यादिनिर
स्तंवेदितव्यं। अनवस्थाप्रसंगस्तुवज्रप्रवेधत्वान्नाभ्युपगमेननिरसनीयः प्रकाशत्वादित्वसाधारणमसिद्धंचेतिविवादाध्यासिवेदनं
वेदनांतरगोचरोवेदनत्वात्पुरुषांतरवेदनवत्स्मर्तव्यस्ववेदनवत् अवेदनेतद्व्यवहारविलोपप्रसंगः। स्वयमेववेदनेपुरुषांतरवेदने
पिवेदनांतरानपेक्षत्वप्रसंगइतिकार्यलिंगानुमेयत्वेतदसिद्धिप्रसंगः वेदनकारणेनैवप्राकट्यव्यवहारयोरुपपत्तेरितिसंक्षे

पः॥ भावेत्यादि। भावः सत्ता एषां सामान्यानां उपलम्भाधारसमवेतानामिति। आश्रययोग्यतां तमन्तरेण योग्यत्वममीषां दर्शयति। अन्यथा परमाण्वादि
ष्वपि सत्तादिकं प्रत्यक्षमापद्येत स्वरूपसंयोग्यताया अविशेषात्। अयोग्यत्वे घटादावप्यनुपलब्धिप्रसंगः। अत एवाह आश्रयग्राहकै
रिन्द्रियैरिति। तत्र सत्तायां गुणत्वे च सर्वेन्द्रियवृत्तित्वं द्रव्यत्वे संख्यादिसामान्ये चैन्द्रियकं पृथिवीत्वादिषु द्वैन्द्रियकं रूपत्वादिषु नियतेन्द्रिय
निमित्तं बुद्धित्वादौ मानसं। द्रव्ये संयोगात् रूपादिषु बुद्ध्यादिषु च संयुक्तसमवायात् रूपत्वादौ संयुक्तसमवेतसमवायात् शब्दे समवायात्
शब्दत्वादिषु समवेतसमवायात्। किमनेन प्रपंचेन इन्द्रियेणाश्रयसन्निकर्षो द्रव्यगुणादीनां ग्रहणादिति केचित्। आश्रयसन्निकर्षा
दिति कोऽर्थः। यत्र तत्समवेतं तस्येन्द्रियेण सन्निकर्षादिति तदेवं परिवर्सं क्षौमपरीधानमनुहरतीव। वयं हि ब्रूमो यदिन्द्रियेण सन्निकृष्टं तत्स
मवायादिति। अभावस्यानुयोग्यप्रतियोगिनो विशेषणभावादिति चानुक्तमपि लभ्यते। तत्र तत्र तद्विशिष्टप्रत्ययस्योपदर्शनादित्यभिप्रा
यवानुपसंहरति इत्येतदिति। अयोगिनामित्यर्थः। योगिप्रत्यक्षमाह अस्मद्विशिष्टानामिति। अस्य विवरणं योगिनामिति। ध्यायि

गु०कि० नामिसर्थः। ते च द्विविधाः युक्तायुक्तभेदात्। तत्र युक्ता इंद्रियेभ्यः प्रसाहृसमास्पात्मन्येवस्क निःआदरेण मनो निधाय वर्त्तमान चिं

६८ तासंतानवंतः। वियुक्तास्तु संतताभ्यासेन परमं वशीकरणमापन्नाः विगतावरणमनसः सर्वेजः प्रद्योतमानमनसो निरवशेषिताभ्यासाः।

68 तत्र युक्तानां समाधिस्थानां योगजधर्मानुगृहीतेन मनसेति आत्मादिकस्य संस्कारप्रचयस्य कामातुरकामिनीज्ञानसाधारणेन न प्रत्य

क्षैकहेतुतानापि प्रमाणपरिगृहीतार्थविषयत्वं भावनाया विप्रोषः धूमेन प्रवर्तनितं च वर्तिनमग्निमनुमाय शीतार्त्तस्य ध्यायत इंध

न निवर्त्तो निवृत्तेपि दहने तस्याक्षाकारस्य प्रत्यक्षत्वापत्तेरत उक्तं योगजधर्मानुगृहीतेनेति। योगाच्च धर्मो जायत इत्यत्र योगविध

य एव प्रमाणं तेषां कर्मविधितुल्ययोगक्षेमत्वात्तेनानुग्रहः सहकारिता तस्यात्मनि तन्नोन्यासि न्नात्मांतरे आकाशे दिशि काले

चाणौ परमाणुषु च चतुर्विधेषु मनस्सु तत्समवेतेषु यथास्वं भवं गुणेषु कर्मसु सामान्येषु विशेषेषु स्वेषु समवाये चावितथं सत्त्वं। गम०

तस्य विरणं स्वरूपदर्शनमिति। यद्यपि स्वात्मान्यात्महादीनाम् पिकदाचिद्विगलितशरीरादिप्रत्ययाभावः क्षणमात्रमात्मान्येव न तथापि विवे ६८

लवद्विद्यासंस्कारमध्यपातितद्विज्ञानंप्रतिपक्षकक्षाप्रवेशपरवशीकृतशरीरंज्वालाकलापकरालीकृतायांभूमाविवकलमबीजंनसं
स्कारांकुरापकल्पनइत्समत्कल्पततयोपेक्ष्ययोगिप्रत्यक्षंदर्शितमितसवधेयं।वियुक्तानामाहवियुक्तानांपुनरिति।तेहिसमाधयःसमा
धिमभावाद्धिकरणधर्माणोऽणिमाद्याःकायसिद्धीर्दूरश्रवणाद्याश्चेंद्रियसिद्धीरासादितवंतस्तथाचतेषांचक्षुरादिनेसूक्ष्मेपिपरमा
एवाद्यैव्यवहितेनागलोकेदेशविकृष्टेसुरसदनादिकेकालविप्रकृष्टेऽतीतादिकेमनसायोगजधर्मानुग्रहरूपात्सामर्थ्यात्ज्ञान
मुत्पद्यतइति।चतुष्टयसन्निकर्षादित्यनेनेंद्रियसन्निकर्षजत्वमुपलक्ष्यते।प्रमाणंतुयोगिप्रत्यक्षेस्वर्गापूर्वदेवतादयःकस्यचित्प्रत्य
क्षाःप्रमेयत्ववस्तुत्वसत्वादिभ्योघटादिवदिति।विपक्षेबाधकंतर्ह्यविधिवैयर्थ्यप्रसंगः।नचप्रयोजकंसर्वमेतत्।स्वकारणसाम
ग्रीसंभवप्रयुक्तंहिकार्यंनतुविषयधर्मप्रमेयत्वादिमात्रप्रयुक्तंनहिप्रमेयत्वात्पार्थिवाःपरमाणवः।आप्यद्रव्याश्रयाःतत्परमा
णवस्तेनापिरसादयःकस्यचिच्चाक्षुषाःप्रमेयत्वाद्रूपादिवदितिशक्यंनचस्वर्गादिषुप्रत्यक्षसामग्रीसंभवतिचक्षुरादीनांस्वसंबद्धवर्त

गु॰कि॰
६९
69

मानप्रतिनियतविषयत्वात् मनसश्च बहिरस्वातंत्र्यात्। कामातुरकामिनीस्वप्नज्ञानादौ चक्षुराद्यनपेक्षस्यापि मनसः स्वातंत्र्यमुपलब्ध
मितिचेत्। न तस्यापीन्द्रियोपघाते न विह्वलत्वात् न त्वविह्वले साक्षात्कारित्वं क्वचिन्मनसो बहिः स्वातंत्र्यमवगतं तथा सत्यंधबधिराद्यभाव
प्रसंगात्। अथोच्यते न तावद्धृदयं करणमनाहत्य सर्वगादौ प्रत्यक्षं साधयामो येनाप्रयोजकत्वमाशंक्येत किं तु कारणपुरस्कारेणैव मनस
श्च यथेन्द्रियोपघातापेक्षस्य बहिरुपप्लवजनकत्वात् नांधबधिराद्यभावप्रसंगः तथा योगजधर्मानुगृहीतस्य बहिरनुपप्लवजनने ने
न्द्रियोपघातादेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां मनःसहकारित्वमुपलब्धं ऽवगतं योगजस्यापि धर्मस्य तद्विधैरेवानुपप्लव इति न कश्चिद्दोषः। अप्र
प्रमाणत्वे पुराणादीनां कर्मविशेषपिकः समाम्नात इति। ननु पार्थिवाः परमाणवः आप्यद्रव्याश्रया इति किं न साध्यत इत्युक्ते तत्प्रतिज्ञा
परव्याघातनिरस्ततया किं साध्यतां। तथा हि यदि पृथिवीकार्यद्रव्यानुमितास्ते कथमाप्यद्रव्याश्रयाः आप्यद्रव्याश्रयाश्चेत् कथं पार्थि एम॰
वाः मूर्त्तानां समानदेशताविरोधात् तेषामारंभकत्वस्य विजातीयानारंभकत्वनियतस्यैव धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धत्वात् साधनबाधाच्च। एवं ६९

रसादयः॥ कस्यचिच्चाक्षुषा इत्यत्रापि रसादिषु मध्ये रूपैकव्यंजकमिंद्रियं चक्षुरिति मतं रूपस्य व्यंजकमिति वा प्रथमे प्रतिज्ञापदयोर्व्याघातः
यदि रसादिषु मध्ये रूपमात्रग्राहकं चक्षुः कथं तद्ग्राह्या रसादयः अथ तद्ग्राह्या रसादयः कथं तद्रूपमात्रग्राहकमिति। द्वितीये सिद्धसाधनं मनसः
सर्वविषयत्वादिति। नन्वेवं तवापि व्याघातः स्वर्गादीनामतींद्रियत्वेनैव सिद्धेः तथा च स्वर्गादयः कस्यचित्प्रत्यक्षाः इत्यतींद्रियाः ऐंद्रियका इत्युक्तं
भवति न प्रतिपत्तृभेदेनाविरोधात्। न हि परबुद्ध्यादयोऽप्रत्यक्षा इति स्वयमेषां प्रत्यक्षत्वं विरुध्यते। तथापि योगिनो नातींद्रियार्थदर्शिनः प्राणि
त्वात् अस्मदादिवत् तद्बुद्धिर्न परमाण्वादिविषया बुद्धित्वादस्मदादिबुद्धिवत् तदिंद्रियं नातींद्रियार्थविषयं इंद्रियत्वात् अस्मदादींद्रियवत् इ
त्यादीनां परोक्षसाधनानां का गतिरिति चेत्। मीमांसागुरवो न मीमांसाभिज्ञाः प्राणित्वात् तद्बुद्धिर्न वेदार्थविषयिणी बुद्धित्वात् तन्मनो न तदर्थविष
यं इंद्रियत्वात् तद्वद्दृष्टांता इत्येषां या गतिरिति संक्षेपः। ननु प्रत्यक्षमिति प्रमाकरणविशेष इति सुप्रसिद्धं तत्र कतमदत्र प्रमाणं किं चास्य फलमि
त्यभिसंधाय प्रमाणफलविभागमाह तत्रेति तेषु साक्षात्कारिषु समीचीनज्ञानेषु मध्ये सामान्यविशेषेषु द्रव्यगुणकर्मसमवेतेषु स्वरूपालोचन

गु०क्रि० मात्रमविकल्पकं प्रत्यक्षं प्रमाणं प्रमीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या प्रमेया द्रव्यादयः पदार्थाः यथायथं सर्व एव परिछेद्या विज्ञेया इति यावत्। परिछेत्ताऽऽ
८० त्मा यथाहं भवं योगी अयोगी च प्रमितिर्द्रव्यादिविषयं ज्ञानं सम्यक् निश्चय इति। अत्र प्रमाकरणं हि प्रमाणमिति प्रमाणस्य लक्षणं। प्रमाविष
70 य इति प्रमेयस्य। प्रमाश्रय इति प्रमातुः। सम्यगनुभूतिरिति प्रमायाः। साक्षात्कारित्वेन विशेषितमेतदेव प्रत्यक्षप्रमायाः। नन्वेवं लक्षणकत
या सामान्यविशेषज्ञानमपि प्रमितिः तथा च तत्र किं प्रमाणमत आह सामान्येति। अविकल्पं ज्ञानाविशिष्टं स्फुटमिति यावत्। किं तत् आलोचन
मात्रं। आलोच्यतेऽनेनेत्यालोचनं इंद्रियार्थसन्निकर्षः स एव मात्राशरीरं यस्य तत्तथोक्तं तत् प्रत्यक्षं प्रमाणं। अस्मिन्नाद्ये नान्यत् प्रमाणमस्ति। कुतः
तस्य फलरूपत्वात् प्रमारूपं फलं यतस्तन्न भवतीत्यर्थः प्रमा हि प्रमाणसाध्या न कार्यमात्रं कारणांतरं तु तदप्यपेक्षत इति। न चैवमनवस्थादोषा
य अनादित्वादिति। प्रमाणफलविभागे प्रकारांतरमाह अथवेति। वाशब्दः समुच्चयेन तु विकल्पे। हेयादिज्ञानोत्पत्तावपि द्रव्यादिज्ञानं प्रमाणमिति राम०
वाक्यार्थः। तदेवाह सर्वेषु पदार्थेषु द्रव्यादिषु विषयेषु अवितथं संशयविपर्ययरहितं अव्यपदेश्यं शब्दाजन्यं यसरि ज्ञानं जायते तत्प्रत्यक्षं प्रमा ८०

णं। शाब्दाजन्यमिति च न सविकल्पकस्यावच्छेदार्थं किं तर्हि चक्षुःसन्नस्मसन्निहितेप्यर्थे व्याप्रियमाणे चक्षुषि शब्दश्रवणानंतरं यद्धटोऽस्तीति ज्ञानं जाय
ते तत्रेरखोपरे स्वाद्यर्थमस्य क्षोपयोगोप शब्दस्यैव कारणत्वात् तद्व्यवच्छेदार्थमिति द्रष्टव्यं। तस्य फलमाह प्रमितिरिति। किं पुनस्तदित्यत आह गुणे
ति। गुणदर्शनमुपादेयत्वज्ञानं दोषदर्शनं हेयत्वज्ञानं माध्यस्थ्यदर्शनं न हेयं नोपादेयमिति ज्ञानं। यद्यपि चैतत्पदार्थस्वरूपमात्रेन स्फुरति
तथापि तज्ज्ञातीयत्वलिंगदर्शनप्रभवतया तस्य प्रत्यक्षफलतया पारंपर्येण तद्वगंतव्यमिति॥ प्रत्यक्षानंतरमुद्देशक्रमानुरोधेनानुमान
लक्षणं व्याख्यातुमारभते। लिंगदर्शनादिति। द्विविधः खल्वनुमानशब्दार्थो भावसाधनः करणसाधनश्च। अनुमितिरनुमानं अनुमीय
तेनेनेत्यनुमानं। तत्र च यद्यपि प्रमाणत्वेन करणव्युत्पादनमेव व्युत्पादयितुमभिमतं तथापि। करणस्य कारकविशेषतया तस्य क्रियासंबंधो
पहितसीममहिमतयाऽनुमितिक्रियास्वरूपोऽत्रादर्शनेनैतदुपदर्शितं भवतीति भावप्रधाननिर्देशमेव निष्कृष्य व्याख्यातवान्। लिंगदर्शनात्संजा
यमानं ज्ञानं लैंगिकं लिंगजन्यमनुमितिरूपं फलमित्यर्थः। बुद्ध्यधिकारात् ज्ञानपदलाभः। तेन लिंगदर्शनजन्यतज्ज्ञोचरसंस्कारेनातिप्रसं

गु०टि०
७१
१

गः। दर्शनं ज्ञानं तथा च दृष्टादनुमिताच्छ्रुतादुपमितात्स्मृताच्च लिंगादित्यर्थः। एतावांस्तु विशेषो यद्वैशेषिकनये शब्दादीन्यनुमानशरीर एवांतर्भवंतीत्य
नुमितानुमानमेव तत्सर्वमिति। संजायमानमिति संशयेनासम्यगर्थानां संशयविपर्ययस्मृतीनां व्युदासः। स्मृतिरपि यथानुभवानतु यथा
र्थेति वक्ष्यमाणत्वात् संजायमानमिति वर्तमानापदेशस्यापि यथार्थत्वोपदर्शनं एव तात्पर्यं। ननु लिंगं किमुच्यत इत्यत आह लिंगं पुनरिति। लिं
गं पुनः प्रसिद्धमेव निरूपधि साध्यसंबंधशालि लिंगमिति लोकप्रसिद्धमेवेत्यर्थः। न चैवंविधमपि लिंगमितिकर्तव्यतामंतरेण स्वरूपमात्रेणा
प्रमाणमतः करणं चतु सन्निहितस्य प्रमाणस्य लक्षणार्थत्वमेव संग्रहश्लोकं पठति अनुमेयेनेति। तल्लिंगमनुमापकमिति तल्लिंगप्रमाणमनु
मापकमनुमितिरूपप्रमाकरणं। एतेन परामृष्यमाणं लिंगमनुमानं तथा च लिंगस्यावांतरव्यापारवत्त्वेन करणत्वमपि संगतमिति भावः। इह
श्लोके तच्छब्दस्योपात्तत्वात्तस्य च नित्यसंबंधयच्छब्दसापेक्षत्वात्पूरयति यदिति। यल्लिंगमनुमेयेन संबद्धमनुमितिक्रियया व्याप्तुमिष्टतमेन साध्य एम०
धर्मविशिष्टेन धर्मिणा यत्संबद्धं संयुक्तसमवेतं विशेषणीभूतं च तस्मिन्नवर्तत इत्यर्थः। एतेन पक्षधर्मता लभ्यते। एवं च सति चतुर्विधाः परमा ७१

णाबोऽनित्यांगंधवत्वादितिभागासिद्धंपरिहृतं। सपक्षेसत्वंदर्शयतिप्रसिद्धंचतदन्विते। चशब्दोऽप्यर्थः तदन्वितेसाध्यधर्मान्वितेसपक्षेप्रसिद्धमपि
तेनसपक्षैकदेशवृत्तेरपिग्रहणं। तच्छब्देनयोग्यतयासाध्यधर्मएवपरामृश्यते। विपक्षाद्व्यावृत्तिमाह तदभावेचनास्त्येव। तदभावेऽनुमेयाभावेऽनु
मेयविपर्यये विपक्षइतियावत्। यथास्वरूपमेवव्याख्यास्यतेऽनुमेयविपरीतेचेति। विपक्षैकदेशवृत्तेरपिनिराकरणार्थमवधारणं। यद्यपिचलिंगेनि
रूपितएवत्रिधर्माःलिंगाभासाइत्यर्थाल्लभ्यन्तेतथाप्यसिद्धत्वादिरूपविशेषसंज्ञार्थमाहविपरीतमिति। एतेनप्रतियोगिनिरूपणाल्लिंगप्रति
पत्तिःशिष्याणांसुकराभवतिलिंगाभासमाहत्वंलिंगमितिचव्यतिरेकेणापिलिंगलक्षणंदर्शितंभवति। अतः उक्तलक्षणात्लिंगात्कालात्ययापदि
ष्टप्रकरणसमत्वरहितादेकेनलिंगलक्षणेनद्वाभ्यांलिंगलक्षणाभ्यांवाशब्दोऽत्रनयद्विपरीतंरहितंतदलिंगंसामान्यतोलिंगाभासंकश्यपात्मजः
कणादोऽब्रवीत्। कापुनस्तस्यविशेषसंज्ञाऽतआहविरुद्धासिद्धसंदिग्धमिति। समाहारद्वंद्वः। एतेनैतद्दर्शितंभवतिएकस्मिन्नपिदूष्येयथायोगं
त्रीणिदूषणानिसंभवंतिपरिपूर्णादिजिज्ञासायांतेनसमस्तान्यपितान्युद्भावनीयानि अपजिज्ञासायांतुक्रमेवदूषणमुद्भाव्यमिति। यद्यपिसिद्धे

गु०क्रि०
७२

हेतुस्वरूपेण उत्तरकालमितरेषां विरुद्धत्वादिदोषाणामवकाश इति प्रथममसिद्धमेव हेत्वाभासमुदाहरंति तथापि यद्यत्स्फुटप्रतिभासंवल
वच्च दूषणं तदेव वचनीयं। अथ वा सिद्धिः पक्षे व्यवस्थितिः सा चाविरुद्धस्यैव साधनस्य घटते न तु विरुद्धस्येति प्रथमं विरुद्धस्यैवोपन्यास इ
ति भावनार्थसमानतंत्रासिद्धस्यापि क्रमस्य व्यतिक्रमः। तत्र संदिग्धो न एकांतिकोऽनैकांतिक इति यावत् साह धर्मद्वयसद्भावेपि न विपक्षाद्व्याव
र्तेत इति एकेन लिंगलक्षणेन विपरीतः यथा शब्दोऽनित्यः प्रमेयत्वादिति। विरुद्धस्तु पक्षधर्मतासद्भावेपि न सपक्षे वर्तते नापि विपक्षाद्व्या
वृत्त इति धर्मद्वयेन विपरीतः यथा नित्यः शब्दः कृतकत्वात्। असिद्धस्त्वेकेन द्वाभ्यां त्रिभिश्च विपरीतो भवति यथा अनित्यः शब्दः सामान्यवत्त्वे सति
चाक्षुषत्वात् इत्येकेन विपरीतः। तथा ह्यस्य सपक्षे घटादौ सद्भावेपि विपक्षाच्च सामान्यादेर्व्यावृत्तावपि पक्षधर्मत्वं नास्तीति। द्वाभ्यां विपरीतो
यथा अनित्यः शब्दो अप्रमेयत्वात् अप्रमेयत्वस्य विपक्षाद्व्यावृत्तावपि न सपक्षे सद्भावो नापि पक्ष इति। त्रिभिश्च विपरीतो यथा अनित्यः श
ब्दः कार्यत्वात् अस्य हि न शब्दे सद्भावो न सपक्षे घटादौ नापि विपक्षाद्व्यावृत्तिरिति। पूर्वोक्तसंग्रहवाक्ये अनुमेयेन संबद्धमित्यस्य विवरणमनु

एम०
७२

मेयेनार्थेन साध्ये। यद्यपि चानुमाने देशकालौ व्यभिचारिणौ न पर्वतादिदेश एव नापि प्रभातादिकाल एव धूमाद्दहनादिसिद्धिरिति सुप्रसिद्धमे
व तथापि क्वचिद्वस्तु मितिविशेषेण नयोरपि प्रयोजकत्वमस्तीति द्योतनार्थमुक्तं देशविशेषे कालविशेषे चेति। एतच्चैवं देशकालाविनाभूतमित्य
ग्रे स्फुटीभविष्यति। प्रसिद्धं च तदन्वितं इत्यस्य विवरणमनुमेयधर्मेति। प्रसिद्धं भूयोभूयो दृष्टव्याप्तिकतया गृहीतं। प्रमाणान्तर इत्यनुपपद्यते। तदभा
वे च नास्त्येवेत्यस्य विवरणमनुमेयविपरीते चेति। व्यतिरेकदृष्टान्तस्यापि प्रामाणिकस्यैव परमुपादानं अन्यथा काल्पनिकस्यापि दृष्टान्तत्वे हेतुहेत्वा
भासव्यवस्थानुपपत्तेः। एतच्च व्यतिरेकवलप्रवृत्ते क्षणभंगादिसाधननिराकरणावसरे तत्तत्प्रदेशे व्याख्यातमेव। तल्लिंगमनुमापकमित्यस्य वि
वरणं तत्प्रसिद्धार्थस्येति। द्वितीयस्य संग्रहवाक्यस्य विवरणं यत्तु यथोक्तादिति। ननु यदि यथोक्तरूपत्रयसंपत्तिमात्रेण गमकत्वं तदा कालात्यया
पदिष्टप्रकरणसमयोरपि गमकत्वं प्राप्नमित्यत आह इत्याह सूत्रकार इति। अपदिश्यते व्यपदिश्यतेऽनेनेत्यपदेशो हेतुः नापदेशोऽनपदे
शोऽहेतुस्तद्विरोधी हेत्वाभास इत्यर्थः। कोऽसौ हेत्वाभास इत्यत आह अप्रसिद्ध इति। दृष्टव्याप्तिकतया ज्ञानं हि प्रसिद्धिः सा च सपक्ष एव चिन्त्यते विरुद्धस्तु

गु०कि० हेत्वाभासः साध्यसजातीये नास्तिप्रस्कृत साध्यविपर्ययव्याप्त इति व्युत्पत्त्या सपक्षे ऽप्रसिद्धो ऽगृहीतव्याप्तिको विरुद्ध एवाभिधीयते इत्यर्थः।
७३ न केवलं विरुद्धो ऽनपदेशः किंतु पक्षे ऽप्यसन्नपि ऽप्रसिद्धो प्यनपदेश इत्यर्थः। न केवलं विरुद्धासिद्धावनपदेशौ किंतु संदिग्धश्चाप्यनैकां
73 तिकश्चानपदेश इत्यर्थः। चकारादनपदेशपदावर्त्तनादन्यो ऽपि कालात्ययापदिष्टप्रकरणसमरूपो हेत्वाभासोस्तीति सूचितं। निःप्रतिप
क्षमेव पटुतरप्रत्यक्षाद्यवाधितमेव हि साध्यं प्रायशः(?) साधनार्हमिति लोकप्रसिद्धत्वाद्युक्तमनभिधानं ऽप्रसिद्धपदेन तु संग्रहः। न पु
नरभावात् तथा च वक्ष्यते ऽप्रसिद्धं च तदन्विति इत्यनेन तयोर्निराकरणमिति रमणीयं। न पुर्यदनुमेयेन संबद्धमित्यनेन। ऽप्राप्त तत्तयोर
पि पक्षधर्मत्वात् व्याख्यानेत्वपक्षधर्मतयां सर्वमसिद्ध एवांतर्भवतीति। न चैवं सत्यन्वयव्यतिरेकिमात्रस्यैवेदं लक्षणमिति वाच्यं केवलान्व
यिनः केवलव्यतिरेकिणोपि प्रमाणसिद्धत्वात् ऽन्यथा वैधर्म्यदृष्टांतव्युत्पादनस्यापि वैयर्थ्यात्। न च रूपत्रयसंपत्तिमतो न गमकत्वं व्यभि राम०
चारात् ऽपि धिकस्य गमकत्वेन उदाहरणप्रसंगात्। सत्त्वं वस्तुगत्या चेत् रूपसंपत्तिः पंचरूपसंपत्तिरेवगमिका ऽप्यनुमानत्रयसाधारणत्वात् ऽप ७३

वाधितविषयत्वासत्प्रतिपक्षत्वयोः पृथगनुदाहरणं प्रयोजकद्वारेण रूपत्रयमुदाहृतं। तथा हि सपक्षे सत्वं प्रयोजकीभूतं केवलान्वयी विप
क्षेऽभावं च प्रयोजकीभूतं केवलव्यतिरेकी उभयं च प्रयोजकीभूतं सान्वयव्यतिरेकी। पक्षधर्मतापि हि तर्हि साधारणत्वान्न वाच्येति चे
न्न तथा सति निराश्रयस्य हेतोर्निरूपणस्याशक्यत्वात्। न हि निराश्रयं किंचिद्विधीयते किंचित्प्रतिषिध्यते वेति। तस्मात्सूक्तं यथोक्ता
त्रिरूपादिति। तत्रानुमेयेन संबद्धं प्रसिद्धं तदन्वितत्वं सन्वयिनो लक्षणं। इदमेव च तदभावे च नास्त्येवेति सहितं व्यतिरेकिणः। समुदितं त्व
न्वयव्यतिरेकिणः। अनुमाजनकत्वं च सामान्यलक्षणं त्रयाणामपि सवगंत संग्रथ्योक्तमपि लिंगमगृहीताविनाभावस्य सकृद्ग्रहणेपि
वाविस्मृताविनाभावस्य न गमकमतश्चाह विधिस्त्विति। तु शब्दस्तादात्म्यतदुत्पत्त्यादेर्व्याप्तिग्रहणोपायत्वनिरासार्थः। विधिस्तु अविना
भावग्रहप्रकारस्तु। कोसावित्यत आह ~~विधिस्त्विति। तु शब्दस्तादात्म्यतदुत्पत्त्यादेर्व्याप्तिग्रहणोपायत्वनिरासार्थः। विधिस्तु अविनाभाव~~
~~ग्रहप्रकारस्तु। कोसावित्यत आह~~ यत्रेति। तदनेनान्वयव्यतिरेकावेव भूयोदर्शनसहकारिणौ तद्ग्रहणोपाय इति दर्शितं। अन्वयव्य

गु०कि० तिरेकाभ्यां प्रथमदर्शनेन व्याप्तिर्गृह्यते शंकामात्रं तु भूयोदर्शनेन निराक्रियत इति मतं क्षुद्रस्य ति एवं प्रसिद्धसमयस्येति। एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां
७४ प्रसिद्धयोग्यहीनः सुदृढप्रमाणेन भूयो भूयः समयोः विनाभावो येन पुरुषेण तस्येत्यर्थः। इदमत्राकूतं यो यमुपाधिमादाय येन सह संबध्यते स नि
74 रुपाध्यवस्थायां न तस्य गमकः यथा वह्निर्धूमस्य सोपाध्यव सोपाध्यवस्थायामप्युपाधेः केवलस्यैव सामर्थ्ये स एव गमको न तदुपहितः यथा
आहार्यपरिणतिभेदस्यैव गमकत्वेन मैत्रेतनयत्वं यत्र रूपाधिः केवलो व्यभिचारी तत्र सोपाधिरपि गमक एव यथा इंधनवान्वह्निर्धूम
स्यात् तत्कस्य हेतोर्विशिष्टस्य निरुपाधित्वादिति। भूयोदर्शनं हि तज्जनितसंस्कारसहितमिंद्रियमुच्यते मणिभेदतत्त्वं चात्र स्फुटमुदाहर
णं। तथाहि मणियैर्यैः विशेषैस्तत्र व्यवहारविषयो भवति धारयितुस्तत्तत्फलसंपादकश्चोन्नीयते ते च सूक्ष्मविशेषाः परीक्षकेण भू
योभिरेव दर्शनैरुन्नीयंते न तथात्रापि प्रथमं काकतालीत्वशुद्धासायतनतः सातत्सोर्द्धेगतिनिश्चयायतनतत्रोपाधिनिरासाय। न चात्र वार रम०
संख्यानियमोपयोगो निरूपाधिसंबंधावबोधावधिनियमादिति। असंदिग्धधूमदर्शनात धूम एवायमविछिन्नमूलोन्नतुवाष्पादिक ७४

मिति ज्ञानात्। तदनेन विप्रतिपन्नं प्रति। शिष्टं धूमवत्त्वादिति प्रयोक्तव्यमिति दर्शितं। तथाविधं प्रति प्रकरणादेरनंगत्वात् न च पूर्वमविनाभाव
ग्रहेऽपि तदनु लिंगग्रहेऽपि विस्मृताविनाभावस्य तद्भवतीत्यत उक्तं साहचर्यानुस्मरणादिति। तदनेन दृष्टांते प्रथमत एकं लिंगग्रहणं तदनु च पक्षे द्वि
तीयं लिंगग्रहणमिति दर्शितं। न चैतावन्मात्रमनुमितेः कारणं तथा हि द्वितीयलिंगग्रहणं वस्तुगत्या लिंगविषयमित्यतावतैव व्याप्तिस्मृतेः सह
कारि लिंगत्वरूपोल्लेखितया वा न तावदाद्यः दूराद्धूमविषयवस्तुत्वज्ञानस्यापि प्रकारांतरायातव्याप्तिस्मृतिं प्रति सहकारित्वप्रसंगात्। द्वितीयस्तु
द्वितीयलिंगदर्शनेनास्त्येव तस्माल्लिंगत्वोल्लेखि तृतीयं लिंगदर्शनमाक्षेप्यमित्याह तदनंतरमग्न्यध्यवसायो भवतीत्यग्निरध्यवसीयतेऽनेनेत्य
ग्न्यध्यवसायः परामर्शः तत्परं तद्भवति प्रमाणं भवतीत्यर्थः। यद्यपि द्वितीयलिंगदर्शनस्य व्याप्तिस्मृत्या सह विनश्यदवस्थस्यैव परामर्शजनकत्वं क्वचिद्दृ
ष्टं तथापि यत्र दृष्टमात्र एव वह्निनिवृत्तो धूमः कालांतरे जिज्ञासावशात् परामृश्यते तत्र द्वयोरपि लिंगदर्शनयोरतीतत्वात् परामर्शज्ञानं प्रति साहचर्या
नुस्मरणमेव कारणं। यस्तु सर्वथा परामर्शज्ञानं नेच्छति तेन वाक्यस्य चतुर्थावयव उपनयो नेष्टव्यः। पक्षधर्मताप्रतिपादनेन तस्योपयोगः। प

गु०क्रि० रार्थानुपमाने स्वार्थोनुमाने तु सा द्वितीयलिंगदर्शनादेवावगतेति किं परार्थे रोति चेत्। न पक्षधर्मता हि व्याप्त्या सह प्रतिसंहितानुमानोपयोगिनी तादृशी
७५ चोपनयेन प्रदर्श्यते न द्वितीयलिंगदर्शनेन। तस्य हि व्याप्त्यनुसंधानरहितं पक्षधर्मतामात्रमेव गोचरो न तदनुमानोपयोगि। तस्मादुपनयार्थो
75 न द्वितीयलिंगदर्शनस्य विषय इति। ततः स्वार्थानुमाने यद्यस्ति तस्योपयोगो नूनं परामर्शोपि तृतीयः स्वीकर्तव्यः नास्ति चेत् परार्थानुमानेपि परा
मर्शकार्यमुपनयो नादरणीय इति। ननु कोयं प्रतिबंधो नाम। अनौपाधिकः संबंध इति ब्रूमः। नन्वयमप्यव्यभिचारस्तत्तन्निदानीभूतोपाध्य
भावस्य वा निश्चये शक्यनिश्चय एव। न च तादात्म्यतदुत्पत्तिनिश्चयव्यतिरेकेणान्यस्तत्र उपायः संभवति। यदि हि कारणमात्मानं वा कार्या
त्मा नैव व्यभिचरतः तदा कार्याकस्मिकत्वप्रसंगस्य निःस्वभावत्वप्रसंगस्य च विपक्षे वृत्तत्वबाधकोपष्टंभस्य संभवात्। अथ वेदेवं यदि तादात्म्यतदुत्पत्ति
रूप एव प्रतिबंधः। ताभ्यां समानोपायो वा तयोरेव प्रतिबंधपर्यवसानं वा। तेन एव वा प्रतिबंधनिश्चयोपायः उपायत्वमपि तयोः सहचारावसाये एम०
वाव्यभिचारशंकानिरासे वा व्यभिचारशंकाप्युपाधिदर्शनात् तच्छंकापावाभूयोभूयः सहचरितयोरप्युपलब्धयोः कयोश्चिदन्यययोर्व्यभिचा ७५

रदर्शनेनानुसंधानमात्रेणैवेति। तत्र सहचारावस्थायस्तावदिंद्रियसन्निकर्षाधीनोत्पत्तिस्तदुत्पत्तिनिश्चयेपि वह्निधूमयोः सिद्ध्यति। व्यभि ल
चारशंकापि योग्यानामुपाधीनां योग्यानुपलंभादेव निरस्ता। अतींद्रियास्तूपाधयोऽन्यत्र प्रमाणपरिदृष्टः शंकिता ऽपि यथा निवर्त्त
न्ते तथा वक्ष्यामः प्रमाणपथ्या न चतीर्णोपाधिशंकानुत्तदुत्पत्तिनिश्चयमप्यास्कंदतीति कथं तेन निवर्त्तनीया। सहचरितयोर्व्यभिचारदर्शनमा
त्रेणानुव्यभिचारशंका कार्यकारणयोरपि समाना तदुत्पत्तिलक्षणविशेषसिद्धौ विपक्षेबाधकप्रमाणप्रवृत्त्या शंकानिवृत्तिरिति यदि तर्ह्य
स्माकमपि स्वाभाविकसंबंधसिद्धौ विपक्षेबाधकप्रमाणप्रवृत्तैव शंकानिवृत्तिरिति समः समाधिः। विशेषस्तु स्वाभाविकसंबंधस्य व्यापकत्वं
तदुत्पत्त्यादेस्तु प्रत्येकमव्यापकत्वं न चोभययगामिकिंचिदेकं साधारणं निमित्तमन्यदस्ति। न च तादात्म्येपि शिंशपात्ववत् वृक्षत्वमपि गमकं संयो
गित्वाविशेषेपि धूमस्यैव वह्निगमकत्ववत् नियामकस्य स्वभावसंबंधानतिरेकात्। न च समानोपायत्वादुभयोरन्यतरानिश्चयेऽन्यतरनिश्च
यो न भवतीति सांप्रतं प्रतिबंधानिश्चयेपि दुताशभस्मनोः कार्यकारणभावावधारणात्। कार्यकारणभावानिश्चये धामधूमयोः प्रतिबं

धाविशेषात् । यदन्तीतमेव वह्निमनुमिमते न च तयोरेव प्रतिबंधः पर्यवस्यति तथा सति रसाद्रूपानुमानं न स्यात् एकसामग्र्यधीनस्वरूपादेर
सत्त्वोगतिरिति चेद्वदतात्वयैव नानयोस्तदुत्पत्तिर्न च तादात्म्यमिति प्रतिज्ञातं न च भेदे सति व्याप्यव्यापकभाव एव कार्यकारणभाव इति प्र
ज्ञाकरश्रीयर्यात्रत्समाधेयं तस्यापापादपि पापीयस्त्वात् । तथा हि नियामकविरहे भिन्नयोरव्यभिचारः शंकाकलंकितत्वात् तदवधारण
इति तामपनेतुं कार्यकारणभावोनेनोपनीतः स चेन्नरूप एव कथं तन्निश्चयेनैवाव्यभिचारनिश्चयः । न चैककालीनैरनुमतं रसेन रूपानु
मानेऽन्यथानुपायमाह यदि च सर्वलोकमतिवाह्य स्वयंकृतलक्षणो व्यवहारस्तदा भेदे सतीत्येतदपि सज्यतां अव्यभिचारमात्रेण तदुत्पत्ति
रिसेवास्तु लाघवाय । तदात्मनोऽप्येतदस्तीति चेत् अस्तु शिंशपापि वृक्षकर्त्तव्यं । कथं तेनैव तत्कर्त्तव्यमिति चेत् को दोषः अप्रसिद्धं सिद्धेन सा
ध्यते न च तदेव सिद्धमसिद्धं चेति चेत् । हेतैवमनागतमपि कथं व्यापकतामात्रेण कारणमसिद्धत्वात् वर्त्तमानमपि व्याप्यतामात्रेण कथं का
र्यं सिद्धत्वात् एवं समानकालेऽपि कथमविनाभावमात्रेण कार्यकारणभूतेऽप्रसिद्धावव्याप्यायामुभयोरप्यसाधकत्वमविशेषात्

तस्मान्नियतपूर्वापरकालत्वमेव कार्यकारणभावः अविनाभावस्तु नियममात्रमिति भावः । न च त एव प्रतिबंधः अद्यतनतपनोदये तस्य स्त-
नतपनोदयानुमानादौ तादात्म्यतदुत्पत्त्योरन्यतरस्याप्यभावात् । तादात्म्यं च न गमकं गमकत्वे प्रस्तुतविरुद्धमेव न हि तदेव निश्चेयं तदेव नि-
श्चायकमिति युक्तं निश्चितानिश्चितयोः परस्परविरोधात् । भवतु वाऽभेदेऽपि गम्यगमकभावः तथापि वृक्षत्वसामान्यस्यानिश्चये तद्विशेष-
शिंशपात्वस्य निश्चय इति दुर्लभं । यस्तु भिन्नयोर्व्यावृत्त्योर्गम्यगमकभावः किं त्वभिन्नाध्यवसेयसंबंधात्तयोरपि तादात्म्यमेव क्रियत इति स-
मर्थ्यते सपक्षभिन्नदेवदत्तसंबंधाच्छत्रकुंडलयोरप्यभेदं व्यवहरन्ति तदा को वारयिता केवलं प्रमाणाभावः स चेहापि समान इति । तस्माद्यन्नोपा-
धिकत्वमेव स्वाभाविकत्वं तदुत्पत्तितादात्म्यालीढयोरप्यव्यभिचारे निरुपाधित्वमेव बीजं । निरुपाधित्वनिश्चयेऽपि यदाशंकापिशाच्यवकाशस्त-
दा कार्यकारणभावादिकमपि स्ववचनप्रतिहतमेव । यद्यपि सोपाधाववश्यं व्यभिचारोऽनुपाधाववश्यमव्यभिचारो व्यभिचारेऽवश्यमुपाधिरव्य-
भिचारेऽवश्यमुपाध्यभावः तथापि यत्र स्फुटो व्यभिचारस्तत्र निष्फलमुपाध्यनुसरणं तस्य तदर्थत्वात् अस्फुटव्यभिचारस्तु तन्निदानोपा

गु०कि०
७७
77

धिमाववनिश्चयेनैव प्रतिपाद्यते। ननु तद्भाव एव कथमवगम्यतां। किमत्र दुर्वचं प्रमाणपदवीमवतीर्णः सोपाधित्वेन शंकनीयत्वात्। अन्यथा
तदुत्पत्त्यादावपि शंकाकलंकस्य दुःपरिहरत्वात् पर्यंततः सप्तघटिकाद्याहारकरणेऽप्यप्रवृत्तिप्रसंगात्। अर्थसंदेहात्तत्र प्रवृत्तिरिति न युक्तं यत्र प्र
माणानि परिभूय शंकापिशाची प्रसरति कुतस्तत्रार्थसंभावनापि। तदयं संक्षेपः व्यभिचार एव प्रतिबंधाभावः उपाधेरेव व्यभिचारशंका प्रमाणनि
श्चित एवोपाधित्वेन शंकनीयः साधने सोपाधिः साध्ये निरुपाधिरेवोपाधित्वेन निश्चेयः अतोन्यथान्यथात्वेन न च प्रमाणपरिदृष्ट एव कश्चि
दुपाधिर्दृश्यते। तथाहि धूमानुमाने प्रत्यक्षोपलम्भात्तावदुपाधयो योग्यानुपलब्धेरेव निरस्ताः प्रमाणांतरपरिदृष्टानामपि व्यापकानामुपा
धीनामुपाधित्वेव ह्नेः सार्वत्रिकत्वप्रसंगः। अव्यापकानामपि नित्यानामुपाधित्वे वह्नेः सर्वदानुवृत्तिप्रसंगः। अनित्यास्तु त्रिविधाः उभयाव्य
भिचारिणः उभयव्यभिचारिणः अन्यतरव्यभिचारिणश्चेति। पूर्वे लक्षणाभावादेव नोपाधयः वह्निमात्राव्यभिचारिणोपि द्विविधाः व्याप्यमात्ररू एम०
पा उभयरूपाश्चेति। तत्र पूर्वे पूर्ववत् उभयरूपास्तु सामग्रीतो नापरे विद्यंते। सा च न क्वचिदुपाधिः धूमस्य वह्निमेव तया स्वभावसंबंधात्। वह्नि ७७
तत्र प्रथमं द्वितीयाद्युपाधित्वं लक्षणाभावादेव नोपाधयः। अन्यतरव्यभिचारिणो द्विविधाः। धूममात्राव्यभिचारिणो वह्निमात्राव्यभिचारिणश्च॥२

जननसामग्र्यां वन्हेरप्यंतर्भावाच्च। न च साध्यधर्मजातीयेतरत्वमुपाधिः तस्य प्रमाणबाधैकमात्रनियतत्वात्। अत एवोपाध्यदर्शनेपि
विरोधिप्रमाणसद्भावनिश्चयव्यग्रतयानुकूलैमनुमितौ विलंबंते। तदेवमनुमानमात्रे द्रष्टव्यं। तर्कश्च सर्वशंकानिवारणपटीयान् वि
जयते। उपाधिलक्षणंतु साधनाव्यापकत्वे सति साध्यव्यापकत्वमित्युक्तमेव। किंपुनर्व्याप्तिग्रहणे प्रमाणं न तावन्मानसं मनसो वहिरस्वातंत्र्या
त्। दर्शनादर्शनरूपं वा द्यसहकारित्वान्नैवमिति चेत्। न असाधारणनिमित्तस्यापेक्षत्वेन प्रमाणांतरतापत्तेः। किंच जातोधूमस्य पूर्वानुभ
वरूपजनितसंस्कारसहकारिणा मनसा रूपसाक्षात्कारजननेंधानंधयोरविशेषापत्तेः। कार्यदर्शनाद्दृष्टेवं कल्प्यत इति चेत् न तस्याप्य
न्यथाप्युपपत्तेः। तस्माद्व्याप्तिः प्रत्यक्षयोः संबंधिनोर्वाह्येंद्रियजसविकल्पकगम्यैव संस्मरणस्य चात्र प्रकारांतरेणापि संभवान्नि
र्विकल्पकस्यापि नापेक्षेति कश्चित् मुसाहृष्यादिवन्निर्विकल्पकेनैव गम्यत इति। तदेवं धूमानुमाने सिद्धवत्सुसाध्यानुमानमात्रेप्यतिदि
शति एवं सर्वत्रेति। एवमुक्तेन प्रकारेण धूमानुमानवत् सर्वत्रानुमाने व्याप्तिनिश्चयस्सर्व्वः। यद्यपि देशकालौ व्यभिचरत इत्युक्तमेव तथाप्य

गु०कि० वमेव निरुपाधिकत्वेन न तावपि गमकाविसाहदेशकालाविनाभूतमिति। एवमिसनुपपद्यते। इतरस्य साध्यधर्मस्य लिंगं यथा मगधायां कृकटवृश्चिक
७८ भीतेन वारेंद्रीयमग्निकारक्षणांत ज्ञानपविषापनोदस्य लिंगं। कालाविनाभूतं च यथा भगवतो योगीश्वरस्य विभुवनपवेशिश्रभृतिशायादिनो पश्चा
78 नं परमाभ्युदयस्य लिंगं। ननु सूत्रविरुद्धमेतत् अस्येदं कार्यं कारणं संयोगि विरोधि समवायि चेति लैंगिकमिति सूत्रे चतुर्धा संबंधं नियमयति। तथा हि
अस्येदं कार्यं कारणमिति क्वचित्कार्यं क्वचित्कारणं च प्रयोजकीकृत्याभिहितं। यथा तंतुसंयोगात् पटं चरमकारणात् पटानुमानं। वस्त्रागमात्तु
कार्यकारणाभावलक्षण एक एव संबंधः। तद्द्वितीयोदाहरणं स्फुटमेव। विरोध्युदाहरणं तु विस्फूर्जेतमहिं दृष्ट्वा फणीं तत्र तिस्य नकुलस्यानुमानं। य
स्तु नरभूतं वर्षं भूतस्य वाय्वभ्रसंयोगस्य लिंगं कथं विरोधि प्रस्तुतानुकूलमेवेति दूषितं। किमेतावता न स्येकद्वैकोदाहरणे दूषित एव विरोधित्वलक्षणं दू
षितं भवति। न चैवमपि अत्रापि विरोधस्य दुःपरिहरत्वात्। न त्वन्यस्याभावमात्रेणान्यस्याभावो नियमेनगम्यते विरोधित्वे तु तथा संभवति यद्धि चोय राम०
स्य नियमेन प्रतिषेधो यन्निषेधे च यस्य नियमेन विधिस्तयोरेव विरोधात्। समवाय्युदाहरणं यथा वारिसंयुक्तसमवेतउष्णस्पर्शो वारिस्थं तेजो ७८

गमयतीति। तदयं नियमो देशकालाविनाभावमात्रस्य गमकत्वेऽनुपपन्न इत्यत आह शास्त्र इति। अस्येदमिति संबंधमात्रेऽनुमित्यंगत
याप्रतिज्ञातेऽपि निदर्शनार्थं निश्चयेन विशेषेणोदाहरणानि ष्ठं कृत्वा तस्यैव दर्शनार्थं कार्यादिग्रहणं। विप्रतिपन्नः पृच्छति कस्मादिति।
कथमेतदित्यर्थः। तथाह्यस्येदमिति संबंधप्रतिपादकपदेनैव सर्वोपसंग्रहाच्छेषाभिधानं व्यर्थं न च संबंधिपदोपात्तस्यातिप्रसक्तिः शेषपदैर्नि
वार्यते तेन तथा सति शेषपदान्येव संतु कृतमस्येदमिति पदेन। तस्मादेव संबंधिभेदानामधिगतेः। न चैवं सत्यनुमित्यंगस्य चातुर्विध्यमपि तच्छे
ध्यते तस्मादस्येदं कार्यमस्येदं कारणमस्य संयोग्यस्येदं विरोध्यस्येदं समवायीत्यवधारणार्थमेवेत्यर्थः। ज्ञाताभिप्रायस्योत्तरं व्यति
रेकलिंगदर्शनात्। कार्यादिव्यतिरेकेणापि लिंगदर्शनात्। तस्येदमव्यभिचारीति संबंधमात्रमेव गमकं तस्यैव तु शिष्यानुरोधात् विषदी
करणमेतस्य फलं। तच्चोक्तमेव। यत्र कार्यादिव्यतिरेकस्तद्दर्शयति यथाध्वर्युरिति। होतुरित्यनेन सन्निहितयागभूमित्वमुपलयति।
प्रयोगस्त्वयमध्वर्युरविदूरदेशेन होत्रा तद्वान् सन्निहितयागभूमावोंशब्दकर्तृत्वात् पूर्वोपलब्धाध्वर्युवत्। अत्र च कार्यताद्यभावः

गु॰ क्रि॰ स्पष्ट एव। उदाहरणांतरमाह चंद्रोदय इति। न चात्रापि तदनंतरभावित्वमात्रेण कारणत्वमाशंकनीयं अन्यथासिद्धत्वात्। स्वावयवानामुत्तर
७९ देशप्राप्तिरूपायाः समुद्रवृद्धेः परस्परदलविभागरूपस्य च कुमुदविकासस्य पूर्वरूपनिवृत्त्या वुत्तररूपाद्युत्पादनलक्षणस्य च जलप्रसादस्य
75 तत्कालसन्निपातिस्वकारणाधीनकर्मनिबंधनत्वात् कार्यादिव्यतिरिक्तस्यापि लिंगस्य दर्शनात् न्यूनं सूत्रमिति शिष्यभ्रमनिरासार्थमेवो
क्तमेवेत्स्मारयन्नुपसंहरति एवमादि तत्सर्वमिति। अस्येदमव्यभिचारीति संबंधमात्रवचनात् सिद्धं सर्वेषु सूत्रोक्तानां प्रमाणानां सिद्धं कृतमित्यर्थः।
मात्रशब्देन तत्संबंधविशेषस्य कार्यकारणादेर्व्यवच्छेदार्थः। तदेवं सिद्धे लैंगिके तद्भेदं दर्शयति तत्तु द्विविधमिति। तु शब्दोऽवधारणार्थः। द्विविध
मेवेत्यर्थः। नन्वेतत्संज्ञाद्वयमन्वर्थं वा स्यात् तस्मिन् सति पारिभाषिकं वा तत्र प्रथमे सर्वमेवानुमानं दृष्टप्रमाणप्रतीतं सर्वमेव सामान्यतो
गृहीतव्याप्तिकतयैव सामान्यतोदृष्टं भवतीति कथं द्वैविध्यं। द्वितीये तु समानतंत्रन्यायेन त्रिविधत्वं सामान्यतोदृष्टपदे च न तत्रार्थानुभाव इत्यतो एम॰
द्वैविध्यं दर्शयति तत्रेति। तत्र च तयोर्मध्ये दृष्टं प्रसिद्धसाध्ययोरत्यंतजात्यभेदेऽनुमानं। प्रसिद्धं साध्यं ययोस्तौ तथा पक्षसपक्षावित्यर्थः। ए ७९

कस्य हि व्याप्याव्यापकत्वानि साध्यं प्रसिद्धं अन्यस्य तु व्याप्यत्वानि व्याप्तिग्रहणविषयतयैव हि साध्यं प्रसिद्धं तदनयोः पक्षसपक्षयोः जात्यभेदे एक
जात्यभेदे एकजातीयत्वे सति यदनुमानं तद्दृष्टं। यथा गव्येव सास्नाद्युपलम्भाद्देशान्तरे गवि प्रतिपत्तिः सा गौः सास्नावत्त्वात् दृश्यमानगोपिं
डवदिति। अथवा प्रसिद्धलिंगेन सह पूर्वं दृष्टं यत्साध्यं यत्संप्रत्यनुमेयं तयोरत्यंतं जात्यभेदे सतीति ज्ञेयं। तत्र पूर्वं हि गोत्वजातिविशिष्टाया
एवव्यक्तेः सास्नोपलंभात् संप्रत्यपि गोत्वजात्याक्रांताया एवव्यक्तेरनुमानमित्यत्यंतं जात्यभेदः। सामान्यतोदृष्टमुदाहरति प्रसिद्धसाध्ययोरि
ति। पूर्ववत्। अत्यंतं जातिभेदे सति लिंगं चानुमेयधर्मश्च लिंगानुमेयधर्मौ तयोः सामान्ये लिंगानुमेयधर्मसामान्येतयोरनुवृत्तितः लिंग
सामान्यस्य साध्यसामान्येन सहाविनाभावात् यदनुमानं तत्सामान्यतोदृष्टं। यथा कर्षकवणिग्राजपुरुषाणां प्रवृत्तेः फलवत्त्वमुपल
भ्य वर्णाश्रमिणामपि दृष्टप्रयोजनमनुद्दिश्य प्रवर्त्तमानानां प्रवृत्तेः फलानुमानं। अत्र हि सस्यादिकं कांचनादिकं वाजिवारणादिकं यथा
संख्यं त्रयाणां फलं। वर्णाश्रमिणां च प्रवृत्तेः स्वर्गः फलमित्यत्यंतं जातिभेदः। सिद्धसाध्यतापरिहारार्थं च दृष्टं प्रयोजनमनुद्दिश्येति। अ

गु०क्रि० नुमानं च प्रवृत्तिसामान्यस्य फलत्वत्सामान्येनाविनाभावात्। अत एव सामान्यतो दृष्टं तेनैवाकारेण नियमदर्शनात् स्वर्गादिफलविशेषलाभस्य
८० पक्षधर्मतादुर्लभादिति। तदेवं प्रमाणशब्दस्योभयप्रधानत्वे करणव्युत्पत्तिसिद्धिः फलमंतरेण न संगच्छते अतः प्रमाणफलविभागं दर्शयति तत्रेति। त
४० त्रतयोर्मध्ये लिंगदर्शनं प्रमाणं प्रमाणमिति प्रमाकरणमित्यर्थः। प्रमितिरग्निज्ञानं प्रमाकरणस्य फलं यद्यपि लिंगदर्शनस्य परामर्शरूपस्य
प्रतिपत्त्यनुबंधितया लिंगमेव विषयः तथापि व्यापारानुबंधितया वन्हिरेव विषय इति करणफलयोर्व्यधिकरणत्वं। नन्वेवं प्रमाणप्रमेयभावो
न तावन्नियतः सोपाधिकत्वात् उपाधीनां चानियतत्वात् तथा च सति यन्नियतं न भवति न तत्परमार्थसत् यथा रज्वारोपितं सर्पत्वमिति यु
क्त्यनुसारात् प्रमाणप्रमेयभावस्य काल्पनिकत्वमेवापतितमत आह अथ चेति। सत्यमयमनियतः प्रमाणप्रमेयभावो न चापरमार्थस
त्त्वं उपाधीनां नियतत्वात् न हि यदेचयेनोपाधिना प्रमाणमिष्यते तदेव तेनोपाधिना तन्न्येष्यत इति कस्याप्यभ्युपगमः। एकोपाधिसंभवे राम०
उपाध्यंतरमपि संभवतीति चेत्। किं नः छिन्नं भवति हि सन्त्ययं पार्थिवो द्रव्यं घटश्चेति तद्वत् अग्निज्ञानमेव यद्रूपमरूपलिंगदर्शनस्य फलमासी ८०

त्तदेव प्रमाणं प्रमाकरणं प्रमितिः प्रमा कासा ऽप्यौगिणदोषमात्मस्य परदर्शनं हेयोपादेयोपेक्षणीयेत्वप्रतिपत्तिरित्यर्थः। वस्तुस्वरूपमात्रदर्शने च
तज्जातीयत्वादिलिंगप्रतिसंधानप्रकारेण हेयोपादेयत्वादिकं न स्फुरति उपेक्षाबुद्धिः हेयोपादेययोरन्यास्तीति व्यक्तमेवेति। उपसंहरति एतत्स्व
निश्चितार्थेमिति। स्वनिश्चितमिति भावे क्तः स्वनिश्चयार्थमित्यर्थः। स्वनिश्चयो हि स्वज्ञाननमस्य पंचावयववाक्याद्यपरामर्शेपि मुक्तः विपर्ये
स्तादिप्रतिपादने तु सकलपरिकरशुद्धिवक्ष्यमाणोपेक्षणीये त्यर्थः॥ ॥इह खलु शब्दे त्रिधा विप्रतिपत्तिः प्रामाण्यतो भेदतो लक्षणतश्च। तत्र प्रथमः
कल्पः स्ववचनविरोधादेव निरस्तः तत्प्रामाण्यमनभ्युपगम्य विवक्षितार्थस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् प्रतिपादने वा तत एव प्रामाण्यसिद्धेः। ननु
यत्र यस्य संबंधो नास्ति तत्र न तस्य प्रामाण्यं यथा दहने प्रतिबद्धस्य रासभस्य नास्ति च शब्दस्य बहिरर्थेन संबंध इति चेत्। न ह्यविनाभावरूपसं
बंधाभावादप्रामाण्यं तत्संबंधमात्राभावाद्वा प्रथमे चक्षुषोपि रूपज्ञाने प्रामाण्यं न हि तत्र तस्याविनाभावः न च चक्षुरपि रूपकार्यत्वादेव रूपं
प्रकाशयतीति वाच्यं तथा सति तत्कृतत्वाद्रसादीनपि गमयेत् रूपरसादिसमुदायो हि घटादिर्विषयः अविनाभाववत्तानं चापेक्ष्य तेन तस्याविनाभा

गु० कि० वस्त्वैषम हिमायदयं सन्त्रामात्रेणागमयन्ति तथात्वेवाधूमादपि च क्षुष इव सन्नामात्रावच्छितादेव वह्निः प्रतीयेत अपि च ज्ञानसमसमयो वाथ्येः प्र
८१ काशेत तदनंतरसमयो वा। अघेन ग्राह्यग्राहकभावनियमः सव्येतरविषाणयोरिव। न तस्माच्चक्षुषो जन्म स्वकारणादेवायमस्य स्वभाव
६१ त्वाभोपदनात्मानमप्यकारणमपि कारणत्वाविशेषेपि रूपमेवात्ता तमेव सतप्रकाशयतीति रूपोपलब्धिकार्यदर्शनबलादेव व्यवस्थाप्यते तस्मा
शक्यापह्नवत्वादिति चेत् एवं तर्हि यस्मयत्रेसादिव्यापकानुपलब्धिस्त्वयेवानैकांतीकृता स्वभावसंबंधस्य दर्शित इति किमत्र वक्तव्यं। न स्मा
द्यथा चक्षुरादिषु यथार्थानुभवजननेन निबंधनः प्रमाणव्यवहारस्तथा तन्निबंधनः शब्दस्यापि तदनुगुणः स्वभावभेदः स्वकारणादाया
तो व्यवस्थाप्यते यतस्तत्र संकेतोपधानः तं तमर्थं प्रतिपादयति यद्यपि संकेतः पुरुषाधीनत्वादनियतः तथापि यदायस्य पदस्य त्वेयत्प्रति
पादकत्वं तदानस्योपाधिनियमस्य कर्तुमशक्यत्वादित्यप्रामाण्यकथासु दूरप्रतिहतेति न देलक्षणे च विप्रतिपत्तिरवशिष्यते। न त्वभेदेपि व्यावर्त्त एम०
कधर्मयोगादेव सिद्धमिति लक्षणां च तथातनस्तदेव निरूपयितुमुचितमित्यभिप्रायेण सिद्धवदाह शाब्दादीनामप्यनुमानेंतर्भाव इति यद्यपि समान ८१

तंतून्यायादिषुउपन्यासक्रमेणांतर्भावक्रमोपिदर्शयितुमुचितस्तथापिशाब्दस्यबुद्धिविषयत्वान्नियतविषयोपमानादुत्कर्षः। शाब्दादीनांसिद्ध
प्रमाणभावानामनुमानेंतर्भावः। अपिशाब्दस्यचउपमानोपमानादिप्रमाणापेक्षया। अथवाशाब्दादीनामनुमानेंतर्भावेऽभावादीनांप्रत्यक्षेपी
तियोजना। अत्रहेतुमाह समानविधित्वात् समानविषयत्वात्समानप्रवृत्तिप्रकारत्वात्। विजातीयलक्षणानांक्रांतत्वादितियावत्। अप्रतिबद्ध
त्वेऽप्रामाण्यमेवसाक्षात्प्रतिबद्धत्वेचप्रत्यक्षांतर्भावः परंपराप्रतिबद्धत्वेचानुमानएवांतर्भावइतिभावः। ननुसमानविधित्वमेवासिद्धमत
आह यथाप्रसिद्धसमयस्येति। समयः संबंधमात्रमव्यभिचारइतियावत् प्रसिद्धः समयोऽव्यभिचारोयस्यसतथा। लिंगदर्शनप्रसिद्ध्यनु
सारणाभ्यांलिंगदर्शनंचप्रसिद्धेव्याप्तेरनुस्मरणंच। यथातीन्द्रियेऽनुमानंभवतिएवमनुमानप्रवृत्तिप्रकारंस्मारयितातिदिशतितथाशब्दादिभ्यो
पीति। इदमत्राकूतं यद्यप्येतेपदार्थानमिथः संसर्गवंतोवाक्यत्वादितिव्यधिकरणंपदार्थत्वादिचानैकांतिकंपदैःस्मारितत्वादिसपितथायद्यपिचै
तानिपदानिस्मारितार्थसंसर्गवंतितत्स्मारकत्वादिसाध्यसाध्याभावः नह्यत्रसंसर्गःसंयोगःसमवायस्तादात्म्यंविशेषणविशेष्यभावोवासंभवति

गु०कि० त्ताप्यज्ञापकभावस्तस्मात् तन्त्रेणानुमानात् मौर्वकादिभिर्नेष्यते न च लिंगतयाज्ञापकत्वं यल्लिंगस्य विषयः तदेव तस्य विषयः परस्परः
८२ श्रयप्रसंगात् तदुपलंभे हि व्याप्तिसिद्धिः तत्सिद्धौ तदनुमानमिति तस्याप्याकांक्षादिमद्भिः पदैः स्मारितत्वात् गामभ्याजेतिपदार्थवदितिसात्।
न च विशेषासिद्धिर्दोषः संसर्गस्य संसृज्यमानविशेषादेव विशिष्टत्वात्। यद्वै तानि पदानि स्मारितपदार्थे॥ संसर्गज्ञानपूर्वकाणि आकां
क्षादिमत्त्वे सति तत्स्मारकत्वात् गामभ्याजेतिपदकदंबवत्। न चैवमर्थासिद्धिः ज्ञानावच्छेदकतयैव तत्सिद्धेः तस्य च संसृज्यमानोपहितस्यैवा
वच्छेदकत्वात् न विशेषाप्रतिलंभ इति। तदेवं आप्तेनैयायिकादयः प्रत्यवतिष्ठन्ते किं पुनरत्र प्रथमानुमाने साध्यं एते पदार्थाः संसर्गवंतः
संसृष्टा एवेति नियमो वा संभावितसंसर्गा इति वा। तत्र न प्रथमः अपनाप्तोक्तपदकदंबस्मारितैरनैकांतात्। आप्तोक्तत्वविशेषणान्नैवमिति चे
त् न वाक्यार्थप्रतीतेः प्राक् तदसिद्धेः। न त्वविप्रलंभकमात्रमिहाप्तशब्देन विवक्षितं तदुक्तेरपि पदार्थसंसर्गव्यभिचारात्। अपि तु तदनुभव रम०
प्रामाण्यमपि न चैतच्छक्यमसर्वज्ञेन सर्वदा सर्वत्रायंप्रसज्ञानवानिति निश्चेतुं भ्रांतेः पुरुषधर्मत्वात्। यत्र क्वचिदविप्रलंभमनाप्तस्याप्यस्तीति न ते ८२

नोपयोगः। ततोऽस्मिन्नर्थेऽयमश्रांत इति केनचिदुपायेन ग्राह्यं। न चैतत्संसर्गविशेषमप्रतीत्य प्रत्येतुं शक्यं। बुद्धेरर्थभेदमंतरेणानिरूपयितुमश

क्यत्वात्। पदार्थमात्रे चाश्रांतत्वसिद्धावपि न किंचित् अनाप्तसाधारणात्। नापि द्वितीयः योग्यतामात्रसिद्धावपि संसर्गानिश्चयात्। वाक्यस्य च तदेकफ

लकत्वात्। योग्यतामात्रस्य च प्रागेव सिद्धेः। अन्यथा तदसिद्धावासन्नसाकांक्षपदस्मारितत्वादित्येव हेतुः तथा चाग्निना सिंचेदित्यादिस्मारितैरने

कांतः। तथाविधानां सर्वेषां संसर्गायोग्यत्वादिति। एवं द्वितीयेपि प्रयोगे हेतुराकांक्षादिमत्त्वे सतीति तत्र चाकांक्षा पदार्थो न तावद्विशेषणविशेष्यभा

वो न तद्योग्यता नाप्यविनाभावमात्रं नापि विशेषाक्षिप्तसामान्याविनाविनाभावः नापि प्रतिपत्तुर्जिज्ञासा किं तर्हि गुणक्रियाद्यशेषविशेषजिज्ञा

सायामपि पदस्मारितविशेषजिज्ञासाकांक्षेति निरूपितं। तत्किमस्यां जातायामन्वयप्रत्ययोऽथ ज्ञातायामिति। तत्र प्रथमे नयाव्यभिचारनि

वर्त्तनाय हेतुर्न विशेषणीयो मनःसंयोगादिवत्समभिमात्रेणोपयोगात् आसत्तियोग्यतामात्रविशिष्टस्य निश्चितोपगमकोऽयमुपैति पुत्रो राज्ञः

पुरुषोयमपसार्यतामित्यादौ व्यभिचारात् द्वितीयस्तु स्यादपि यद्यनुमानुराकांक्षाज्ञानवैधुर्यादन्वयप्रत्ययो न जायते न त्वेतदस्ति आसत्तियोग्यता

गु०टि० मात्रप्रतिसंधानादेव साकांक्षस्य वाक्यार्थप्रत्ययात् निराकांक्षस्य च तदभावात् सत्तामात्रेणाचोपपन्नावनुपलभ्यमानकल्पनानवकाशात् न चा
८३ कांक्षस्य वाक्यार्थप्रत्ययात् निराकांक्षस्य च तदभावात् सत्तामात्रेणाचोपपन्नावनुपलभ्यमानकल्पनानवकाशात् न चाकांक्षायां सत्यामप्य
83 वश्यंप्रवाक्यार्थप्रत्ययः । यदा हि अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोपसार्यतामिति वक्त्रोच्चारः प्रतिश्रोता च व्यासंगादिना निमित्तेनायमुपैति पुत्रइसश्रुते
ऽराज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामिति शृणोति तदा तस्याकांक्षाविरहे सतिपदकंवकलं न च स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वमिति । स्यादेतत् यावत्समभिव्या
हृतत्वेनाप्रोक्तत्वे न च विशेषिते हेतौ नायं दोषः एवं च कतिपयपदश्राविणां यः कश्चित् क्वचित् संसर्गप्रत्ययः स सर्वोऽलिंगएव लिंगत्वाध्यारोपा
त् असंसर्गाग्रहमात्रेणावा तत्संसर्गस्य व्यवहारात् । न चैवं सति संसर्गो न सिध्यति आप्तवाक्ये श्रुतास्तिद्धेः मेवं सर्वविषया प्रत्यक्षस्यासिद्धेः यत्र क्वचिदप्रत्य
क्षस्यानैकान्तिकत्वात् । प्रकृतविषये चाप्रत्यक्षसिद्धौ संसर्गे विशेषस्य प्रागेव सिद्ध्युपगमात् किमनुमानेन तद्भावनीयं न च सर्वत्र जिज्ञासानिबंधनं अ राम०
जिज्ञासोरपि वाक्यार्थप्रत्ययात् । आकांक्षापदार्थस्तर्हि कः जिज्ञासां प्रतियोग्यता । सा च स्मारिततदाक्षिप्ताविनाभावे सति श्रोतरि तदुत्साद्यसं ८३

सर्गावगमप्रागभावः। नचैषोपि स्वज्ञानमपेक्षते प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वात्तदभावस्य तस्य च विषयनिरूप्यत्वादिति सिद्धमनु
मानात्पृथक्त्वं शब्दस्येति। अत्रोच्यते संसृष्टा एवेति नियम एव साध्यः आप्तोक्तत्वेन च विशेषणान्न व्यभिचारः। नच संसर्गविशेषनिश्चयमं
तरेणाप्तोक्तत्वमशक्यनिश्चयं तथा हि निपुणं तावदालोचयता युष्मान् यदापि भवतां शब्दः पृथक्प्रमाणं स्वीकृतः तदापि किं शब्दमात्रा
द्विवक्षितार्थप्रतिपत्तिः आहोस्विदाप्तोक्तत्वसहिताच्छब्दविशेषात्। न प्रथमः अनाप्तवाक्येन व्यभिचारात्। ननु तत्राप्यर्थप्रतिपत्तिर्जा
यत एव कथमन्यथा ततः प्रवर्तेते इतरथा तु द्राविडवचनेष्विव गौडदेशीयस्य प्रवृत्तिसंकल्पोपि न स्यात् किंतु जातार्थप्रतिपत्तिः प्रामाण्यसं
शयकलंकितत्वात् न निःशंकप्रवृत्तिरूपयोगिनीति प्रामाण्यनिश्चयार्थमाप्तोक्तत्वावधारणप्रयासः। ननु लिंगमपि तदानीमर्थज्ञानं जनय
त्येव केवलं तत्प्रामाण्यार्थमविनाभावादिप्रतिसंधानमिति कथं न कल्प्यते कथमन्यथा लिंगाभासेपि प्रवृत्तिसंभवः। भवेदेवं यदि शब्दवत्सामान्येनालिंग
मपि गमकं स्यात् न हि धूमस्वरूपमात्रमेव लिंगं अपि तु साध्येन निरुपाधिसंबंधशालित्वाबाधितविषयत्वादिरूपसंपन्नमेव तथा। तथा च साध्ये निरू

गु॰ क्रि॰ पाधिसंबंधशालित्वस्य च साध्यं विनापि भविष्यतीति कुतः शंकाकलंकावकाशः। प्रामाण्यालिंगितस्यैव तद्रूपत्वात्। न चैतच्छब्देपि समानं न हि शब्दमात्रं वि
८४ वक्षितार्थप्रतिपादकं घटशब्दस्यापि पटार्थप्रतिपादकत्वापत्तेः नाप्यर्थप्रतिपादकत्वमात्रं शब्दापशब्दविवेकानुपपत्तेः तद्विभागव्यवस्थापकव्या
84 करणादिवैयर्थ्याच्च। किंतु यः शब्दो यदुपाधिसंबंधाद्यस्मिन्नर्थे आप्तेन संकेतितः स एव तस्य प्रतिपादक इति। न चैतच्छब्दमात्रे संभवतीति न चैवं स
ति सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतु इत्यादिवेदवाक्यात् आप्तोक्तत्वमात्रप्रतिसंधानादेवाविदितपदपदार्थस्याप्यर्थप्रतीतिप्रसंगः न ह्याप्तेनोच्चारणमात्रं
तदुक्तत्वं किंतु संगतिमत्तया प्रतिपादनं। कथं तर्हि शब्दाभासे प्रवृत्तिसंभवः अपशब्द एव शब्दत्वाध्यारोपात् अलिंग एव लिंगाध्यारोपवत्। यथा च लं
तीपताकां दृष्ट्वा वायुर्वातीत्यादि दृष्टं विनाभावशालित्वेपि पटुतराभ्यासदशापन्नत्वेन मुहूर्तमनुमितौ न विलंबते तथा शब्देपीति न कश्चिद्विशेषः। अ
न्यथाप्तोपदेशः शब्द इति लक्षणस्य निर्लक्ष्यतापत्तेः। द्वितीये तु यदि संसर्गावगमात्पूर्वं मशकपुमाप्तत्वावधारणं तदानीमाप्तोपदेशः शब्द इति दुः राम॰
परिहरमन्योन्याश्रयत्वं यद्येन रूपेण न निश्चीयते न तत्तथा व्यवह्रियते यथा ख्यापुरुषः सर्वज्ञत्वेन न निश्चीयते च विवादाध्यासितः पुरुषश्चा ८४

प्रत्वेनेतिचौक्ताभिमतव्यापकानुपलब्धेः स्वशिरसि पातितो भवतीति। यदि तूभयोः भ्रमः समाधिदोषो वा ननु तर्हि विषयमेव पर्यनुयोज्य इति।
एतेन द्वितीयेप्यनुमाने दूषणं प्रत्युक्तं। यत्तु नराकांक्षायां सत्यामपि कचित्संसर्गावगमो न भवतीति यद्यनुकूलमेवैतत्। नहि सति भावमात्रं कारण
त्वं न च केवलाकांक्षायोग्यतासन्निधिरहिताकारणं अपि तु समुदितास्तथा च समुदायात्कारणैकदेशमात्रे व्यभिचारदर्शनं भ्रमः स्थिरदंडादीनाम
म॰प्रा॰७ पि कारणत्वं खंडयति। आकांक्षाव्यतिरेकेण। पिं कुचिद्भवतीति चेत्। इदं तु शकं संसर्गावगमाभावो व्याकांक्षेति दर्शितं। न च भावः स्वप्रागभावमनु
पमृघ जायते न चायमपि सत्यथा हेतुः तथा सति सर्वत्र सदा सर्वस्य वाक्यार्थप्रत्ययप्रसंगात् अस्मदादीनामसर्वज्ञानामनादौ संसारे संसर्गाव
गमप्रागभावः केनापि मनास्ति स्मारितनदाक्षिप्ताविनाभावे सतीति विशेषणेन ज्ञानमेव प्रकारांतरेणावगम्येतद्दलत्वं नैय्यायिकेषु ति धार्ष्ट्येन॥
ननु य एव वैदिकास्त एव लौकिका इति न्यायात् लोके चेदाप्तोक्तत्वधारणा पदार्थनिश्चयः तर्हि वेदवाक्येपि तथा स्यात् न चात्र कर्तृमात्रमेव सं
भावितमत आह श्रुतिस्मृति। श्रुतिस्मृती एव लक्षणं स्वरूपं यस्याम्नायस्य वाक्यसमुदायस्य तथा संदिग्धाप्रकर्तृकत्वेनैतयोर्दृदाहरणं न केव

गु०कि० लं लौकिकवाक्यसमुदायः श्रुतिस्मृतिलक्षणोप्याम्नायो वक्तुः प्रामाण्यमपेक्ष्य प्रमाणायकः। नन्वाप्तोक्तत्वादिति साध्यविपर्ययव्याप्तोयं हेतुः
८५ विप्रलिप्साविरहेपि भ्रमप्रमादादीनां पुरुषेऽवश्यंभावितया तच्छंकापंकलेपस्य दुरपह्नवत्वात् नित्यत्वे पुनरस्य शंकैव नास्त्यत आह तद्वच
85 नादाम्नायप्रामाण्यमिति सूत्रकारवचनादित्यर्थः। तदिति सन्ने न चास्मद्बुद्धिभ्यो लिंगमृषेरिति सूत्रे प्रतिपादितस्यास्मद्विशिष्टस्य वक्तुः ईश्व
रस्य परामर्षस्तद्वचनात्तेन प्रणयनादाम्नायस्य प्रामाण्यं यथार्थानुभवजनकत्वप्रयुक्तं हि प्रमाण्यं न तु नित्यत्वप्रयुक्तं तदपि दोषाभावनिबंध
नं। तच्च धर्मिग्राहकमानादेवेश्वरे सिद्धमिति भावः। प्रयोगस्तु आप्तोक्ता वेदाः महाजनपरिगृहीतत्वात् यत्पुनरनाप्तोक्तं न तन्महाजनपरिगृ
हीतं यथा रथ्यापुरुषवाक्यं। इदानीं श्रूयमाणवेदवाक्यसजातीयेषु वेदस्वाक्येषु स्वतंत्रपुरुषपूर्वकत्वं चाप्तोक्तत्वं सर्वदर्शनीतन्प्रातिपुरुषानुष्ठीय
मानार्थत्वं च महाजनपरिग्रहार्थः। सिद्धे च प्रामाण्ये क्वचित्फलाभावः कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यनिबंधनो न व्यभिचारायनतस्माकल्पेन तत एव फ राम०
ल दर्शनात्। तदेवं वैदिकवाक्यसमुदायस्यान्यथागमनेऽप्यवरणासंभवे चार्वाकिकलेश्ववसिश्रोतरिचावहितेय उपलम्भानुपलंभनंतद्भूयरिव ८५

दनित्यत्वैकनिबंधनमिति यद्यपि प्रत्यक्षत एव परिच्छिन्नं तथाप्यस्मर्यमाणकर्तृकत्वादिना वैधर्म्येण यः प्रत्यवतिष्ठते तदर्थमाह लिंगाच्चानि
त्य इति। न केवलं प्रत्यक्षाल्लिंगादप्यनित्य इति। अनित्यत्वप्रतिपादकं तु प्रत्यक्षमनन्यथासिद्धत्वादुःपरिहरं नित्यत्वप्रतिपादकं तु प्रत्यभिज्ञा
नमन्यथापि संगच्छते। प्रस्तुतानुमानमप्यस्माकमत्रार्थेऽस्ति। तदेवमुभयप्रमाणसिद्धे वस्तुनि वैधर्म्यमात्रमप्रयोजकमिति भावः। अनुमान
मेव दर्शयति बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिरिति। यद्वा हि वर्णमात्रस्यैवानित्यतामुपपादयिष्यामः कुतस्तद्घटितस्य समूहस्य पदस्य कुतस्तद्विशेषसमूह
स्य वाक्यस्येत्यर्थः। वेदवाक्यस्य कृतिर्वाक्यरचना बुद्धिपूर्विका वाक्यरचनात्वात्। अस्मर्यमाणकर्तृकत्वं चानुकूलमेव यत एव स्फुटत
रं स्मर्यमाणत्वं नास्ति अत एव कर्तासाध्यते न च वक्तव्यं चितत्कचित् स्फुटतरास्मर्यमाणमात्रेण कर्तृत्वं साने भवलिन्यादिवाक्यानामंधकूपादीनां चा
कर्तृकत्वप्रसंगात्। न चास्मरणमपि नाहरासीन्नरात्रिरासीदित्यादिवेदवाक्यादेव। तस्मात्तपस्तेपानाच्चत्वारो वेदा अजायंत इति कर्तृस्मरणात्।
अर्थवादमात्रमिति चेत् न कर्तृस्मरणस्य सर्वत्राविध्यर्थत्वात्। तथा च कालिदासवाक्यस्याप्यकर्तृकत्वप्रसंग इति। ननु परिदृष्टकारकचक्रम

गु०कि० धितिष्ठत एवेश्वरस्य कर्तृत्वं तथा च स्थानकरणादीनामन्वयव्यतिरेकात् वर्णानिष्पत्तिं प्रति सामर्थ्यावगमात्तदधिष्ठानभूम्यतया न वेदकर्तृ
८६ त्वं भवेत्। न च शरीरमंतरेण तस्य स्थानकरणसंभवः। तेषां ताल्वादिविवृततादिरूपत्वादिति चेत्। न ज्ञानवद्बोधात् न हि वयमस्य भगवतः कार्य
86 विशेषेणानुविहितभावाभावतयोपकरणं शरीरं निराकुर्मः। अणुकादिनिष्पत्तये द्व्यणुकादिवत् शरीरान्वयव्यतिरेकानुविधायिकार्य
निष्पत्तये तदुपग्रहस्यापीष्यमाणत्वात्। गृह्णाति हीश्वरोंऽतरांतरा शरीरं दर्शयति च विभूतीरिति। अपि त्वायतनतया कर्तृत्वनिर्वाहक
तया व्यापकतया च तन्नस्य नेष्यते भोगाभावात् कर्तृत्वस्य च नित्यत्वात् कार्यस्य च कर्त्रा निरुपाधिसंबंधाच्छरीरव्यभिचाराच्चेति। लिंगांतरमाह
वेदे ददातिशब्दो बुद्धिपूर्वकोत्यागोक्तित्वात् लौकिकददातिशब्दवदिति [illegible]रीति। ददातिशब्दो योयं संप्रदानमभिसंधाय प्रयुज्यते ददाति कर्मणा
चयमभिप्रैति कर्त्ता स संप्रदानं वेदे च कर्त्तुरभावाद्ददातिशब्दो व्यर्थतामापद्यतेति भावः॥ ननु निर्दोषतया वेदस्य स्वत एव प्रामाण्यमुत्पद्यतेऽतस्तत्रा राम०
प्तस्वीकारेणेति चेत् न प्रामाण्यमुत्पद्यत इत्यस्यैव व्याहतत्वात् औपाधिकसामान्यविशेषो हि प्रामाण्यं परापरभावानुपपत्तेः यदि हि ज्ञानत्वे ८६

च परमपरं प्रामाण्यं तदा ज्ञानरूपेष्विंद्रियादिषु प्रामाण्यं न स्यात्। अथ प्रामाण्यं परं ज्ञानत्वमपरं तदानीं संशयविपर्ययादिष्वप्रमाणेषु ज्ञानत्वं
च न स्यात्। प्रमारूपउपाधिरूपस्य यतेन चासौ स्वतो ज्ञायते। तथा हि प्रमा ज्ञानहेतुव्यतिरिक्तहेत्वधीना कार्यत्वे सति तद्विशेषत्वात् अप्रमावत् यदि तु ता-
वन्मात्राधीना भवेत् अप्रमापि प्रमा भवेत् अस्ति हि तत्र ज्ञानहेतुः अन्यथा ज्ञानमपि सा न स्यात् ज्ञानत्वेप्यतिरिक्तदोषानुप्रवेशादप्रमेति चेत्
एवं तर्हि दोषाभावमधिकमासाद्य प्रमापि जायेत नियमेन तदपेक्षणात्। अस्तु दोषाभावोऽधिको भावस्तु नेष्यत इति चेन्न। भवेदप्येवं यदि दोषैर्निय-
मेन भावैरेव भवितव्यं न त्वेवं विशेषादर्शनादेरभावस्यापि दोषत्वात्। कथमन्यथा ततः संशयविपर्ययौ। ततस्तदभावो भाव एवेति स्वरूपं नेष्यते य-
था प्रामाण्यं प्रति दोषाभावस्य तथा चक्षुर्गुणस्यापि कारणत्वं अप्रामाण्यं प्रति यथा दोषस्य तथा चक्षुर्गुणाभावस्यापि हेतुत्वमिति सर्वं यथार्थं दुःपरि-
हरम् एवं प्रामाण्यं परतो ज्ञायते अनभ्यासदशायां सांशयिकत्वात् अप्रामाण्यवत् यदि तु स्वतो ज्ञायेत न कदाचिदपि प्रामाण्ये संशयो न स्यात् ज्ञानत्वसंश-
यवत्। ननु स्वतोऽपि ज्ञायते संदेहसामग्रीसन्निपातात् सांशयिकमपि भविष्यतीति विपक्षे किं बाधकमिति चेत्। नैतदेवं न हि साधकबाधकप्रमाण

मात्वमवधूयसमानधर्मदर्शनादेवासौ तथास्त्विति तदनुच्छेदात्। प्रमाणवदप्रमाणेऽपि तत्प्रत्ययदर्शनादनुवृत्तिशंकेति चेत्। किं प्रमाणज्ञानोपलं-
भेऽपि तत्प्रामाण्यं नोपलब्धं प्रमाणज्ञानमेव वा नोपलब्धं। आद्ये कथं स्वतः प्रामाण्यग्रहः प्रसयप्रतीतावपि तदप्रतीतेः। द्वितीये तु कथं शंकाधर्मिण
एवानुपलंभादिति। स्यादेतत्। प्रचुरतरसमर्थप्रवृत्तेरपि न स्वतः प्रामाण्यमन्यथैवोपपत्तेः प्रवृत्तिकारणमिच्छा तत्कारणमिष्टाभ्युपायताज्ञानं
तत्कारणमपि तज्जातीयतालिंगानुभव इत्यादिस्तत्कारणप्राचुर्यादेवसंगतं ननु प्रामाण्यग्रहस्य क्वचिदप्युपयोगः। न चानवस्था प्रामाण्यस्या-
वश्यपवेद्यत्वानभ्युपगमात् तथात्वे वा उभयोरपि समत्वादिति॥ यद्यपि शाब्दानंतरमुपमानमंतर्भावयितुमुचितं तथापि शब्द एव चेष्टाप्रत्ययः स-
मयबलप्रवृत्तेः शब्द एव नतु शब्दव्यवहारो लौकिकः प्रायिकत्वात् चाक्षुषज्ञाने दर्शनव्यवहारवदिति केचित् तदभिसंधाय शब्दप्रस्ताव एव चेष्टोप-
न्यास इति भावः। अन्ये तु ध्ययेव चेष्टाप्रमाणमिसाहुः नत्र्य न धूमाग्निवदविनाभावोपलंभः नापि घटपटादिवन्नियतसंकेतोपलंभः किंतूर्द्ध्व
तर्जनीमात्रन्यासादिशसंख्यामात्रप्रतिपत्तिः क्वचिदेव केषांचिदेव भवतीति कथमिव नातिरिच्यते। तदेतदुभयमपि दूषयति प्रसिद्धाभिनयस्येति प्र

सिद्धोव्योप्ताग्रहीतोऽभिनयःसंस्थानविशेषःसंकेतविशेषोयेनपुरुषेणतस्यचेष्टयाकायिकव्यापारेणप्रतिपत्तिदर्शनात्प्रतिपत्तिदर्शनरूप
त्वात्तदपिप्रतिपत्तिदर्शनमुपलभ्यमानंज्ञानमनुमानमेवऽनुमानफलमेवेत्यर्थः।ऽथवातदपिचेष्टारूपमपिऽनुमानमेवऽनुमानकर
णमेवशब्दस्यसर्वांतरव्यापारत्वादितिशेषः।इदमत्राकूतंसतिहिचेष्टायाःप्रामाण्येतदीयशब्दप्रवेशश्चिंतनीयःप्रमाणमेवत्वसौनभवति।द्विवि
धाहिसाकृतसमयाकृतसमयभेदात्।तत्राकृतसमयातावत्चेष्टाऽभिप्रायस्यशब्दस्यस्मारणमात्रोपयोगिनीलिपिवत्।शब्दस्यवत्तुचेष्टोत्पादितस्मरणा
समारूढःप्रमाणमर्थे।नचस्यस्तुसादनाच्छब्दविषयमेवास्याःप्रामाण्यंप्रमाफलस्यतथात्वात्।नचस्मृतिरस्याऽवांतरव्यापारःयदिचेष्टोपधान
मंतरेणावगतोऽपिशब्दोनार्थंगमयेदेवमपिसंभवेत्नचैतदस्ति।नन्वेवंसतिचेष्टयेऽमूकव्यवहारानापत्तिःनस्यसौततःशब्दस्मृतिमानुगृहीत
समयत्वादितिचेत्ऽतएवतंप्रतिशब्दवदर्थेपिसमयवत्वेनचेष्टायाःकुंठत्वमेवव्यवहारस्त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यांनियतविषयाविनाभावस्यग्रहणेनिव
सौपयिकाभिप्रायानुमानादेवेदंमूकस्यकीरतुरगयोःकशांकुशाभिघातादिवेतिऽकृतसमयापिचेष्टानप्रमाणांतरमविनाभावाभावात्नहियत्र

वर्त्तमानकालादिप्रतिपादकं वैदिकदेशविशेषं च प्रत्ययाः प्रकरणादयस्तु विधेयविशेषे शाब्दी नियमयन्ति न तु कारकं कालविशेषे तु प्र० ६

गु० कि० धूमस्तत्राग्निरिव नोपाधिकसंबंधवद्यत्नोद्बुद्धतज्ज्ञानीतत्र दशसंख्यापदार्थस्मरणमिति नियमः भयोपदर्शनादिषु व्यभिचारात् स्मारयन्तु वा

८८ पदार्थान्न तथापि न प्रमाणं। द्विविधा हि सा समयप्रकारभेदात् तत्कल्पनत्वयिनी तत्स्पन्दयिनी च। तत्र कल्पनत्वयिनी भयोजकाभिप्रायं स्मारयन्ती प

68 वर्त्तयति न तु किंचित्प्रमापयति घटीप्रहरशंखध्वनिवदतो न प्रमाणमेवं स्पन्दयिनी कारकेषु कर्त्तृकर्मादिरहिता केवलप्रातिपदिकार्थप्रधा

नायथोद्बुद्धतज्जन्या दशेति क्रियासु वर्त्तमाना न प्रधानायथाकुंचितहस्ताङ्कनादागच्छेति। तथा च गोरश्व इत्यादिषु वैरिवस्वतन्त्रेषु पदार्थेषु स्मा

रितेषु परस्परमन्वयाप्रत्ययः। पदैकदेशविभक्तिविशेषवच्चेष्टैकदेशविशेषात् प्रकरणविशेषाद्वाकारकादिस्मृतिनियम इति चेत् न चेष्टै

कदेशविशेषाभावात्। नह्यनीतानागतं वर्त्तयति। न था त्वेवा गोरश्च इत्यादावपि प्रकरणादिभिः कर्मह्लादीसु न्नीयविवक्षितार्थावसायः स्यात्। न

हि चेष्टाकलापे प्रकरणादयः कारकविशेषादीनाक्षेप्तुमलं। न उपरक्तं स्वकदेशमिति नियमः तथा त्वेवा कालसंख्याविशेषप्रतिपादकविभक्ति राम०

समभिव्याहारवैयर्थ्यप्रसंगात्। कथं तर्हि तया व्यवहारविशेषः संशयप्रतिनयोरन्यतरस्मात् विशेषाद्युपलंभेपि विरूपवर्त्तिनि समान ८८

धर्मिणि स्थाणावर्थे न इवेति। तस्मादुभयथापि चेष्टा न प्रमाणं। तदिदमुक्तं कृताभिनयस्येति। अकृताभिनयचेष्टायाः प्रामाण्यसंभावनैव ना
स्तीति कृताभिनयस्य तु चेष्टा स्वरूपतो यद्यपि न प्रमाणं तथापि संशयस्तान्न वृद्धिंगतयेत्यर्थः॥ उपमानमंतर्भावयति॥ आप्तेनेति। आप्तेन प्रसिद्ध
गोगवयसादृश्येनाप्रसिद्धगवयस्याज्ञातगवयस्य कीदृग्गवय इति जिज्ञासावतो गवाये सादृश्येन गवयशब्दवाच्यस्य प्रतिपादनात् यथा
गौस्तथा गवय इति आप्तवचनमेवातिदेशवाक्यमेवोपमानं प्रमाणमित्यर्थः। वाक्यादेव संज्ञासंज्ञिसंबंधपरिच्छेदस्यापि सिद्धेः। तथा हि न तावदस्य
विषयः सादृश्यं पदार्थांतरमेव संभावनीयं सादृश्यसामान्यानतिरेकात्। भूयोऽवयवसामान्ययोग एव हि सादृश्यं। न चैतत्सदृशोऽसाविति ज्ञानं ने
द्रियजं इंद्रियासंबंधात्तद्विशिष्टाननुभवेनास्मरणरूपत्वादुपमानं प्रमाणमिति वाच्यं। तथा सत्येतद्धि सदृशोऽसावित्यस्याप्युपमानतापत्ते॥ साद
श्यनियतं चैतत्। अथैतदर्थापत्तिरेवेति मनोरपस्ताहंकृतमस्मास्वपि विद्विषेणोक्ति। संज्ञासंज्ञिसंबंधपरिच्छेदः प्रसक्षाद्यसाध्यत्वादुपमानप्र
त्वमिति चेत्। न वाक्यादेवसमयपरिच्छेदोपपत्तेः। यः खलु गोसदृशस्तस्य गवयशब्दः संज्ञेति वाक्यादेवानेन समयस्य परिच्छिन्नत्वात्। केवलमिदानीं

गु०क्रि० प्रत्यभिजानात्ययमसाविति। भवेदेवं यदि सादृश्यं प्रवृत्तिनिमित्तं स्यात्तथा सत्यप्रतीतगूनामव्यवहारप्रसंगात्। न चोभयमपि निमित्तं स्वयंप्रती-
८९ तसमयसंक्रांतये ऽतिदेशवाक्यप्रयोगानुपपत्तेरिति। ननु गवयत्वे वृद्धव्यवहारादयं व्युत्पन्नो न सादृश्य इति कथमेतन्निर्धारणीयं। न नुमानान्नाम नि-
र्द्धार्यते तं तथाप्यापाततः संदिहानत्वादेतावतैव वाक्यमफलमिति चेन्न पूर्वनिमित्तानुपलंभे नैफल्यसिद्धिः इदानींतस्मिन्नुपलंभे तदेतद्वाक्यस्य नि-
समारूढं फलिष्यति ऽर्थ्यप्रयुक्तसमयपरिगृहीत इव वेदराशिरंगोपांगपर्यवदातस्य कालीनरे। न च वाक्यं वाक्येन स्वार्थस्य प्रागेव बाधितत्वात्पर्ये-
वसितमिति गोसदृशपदस्योपलक्षणनिमित्तयोरन्यतरत्र तात्पर्यसंदेहात्। इदानीं तु गवयत्वे ऽवगते तर्कपुरस्कारात् सादृश्यस्योपलक्षणतायां व्यवस्था-
पितायां गंगायां घोष इतिवत्तद्वाक्यादेवान्वयप्रतीत्युपपत्तेः। न स्वनिपुणंमन्याः प्रसवंति इदं तेनान्येवमपि वाक्यं पर्यवसन्नमेवेन्तथा हि गोसदृशो-
गवयपदवाच्य इति सामान्याधिकरण्यमात्रेणैवान्वयोपपत्तौ विशेषसंदेहे ऽपि वाक्यस्य पर्यवसितत्वेन मानांतरोपनीतानपेक्षणात्। भवति हि रक्ता- एम०
रक्तसंदेहे ऽपि पटो भवतीति वाक्यपर्यवसानं ऽन्यथा वाक्यभेददोषात्। यत्र तु गंगायां घोष इत्यादौ पदार्थानामेवान्वयायोग्यता तत्र प्रमाणांतरोपनीते ८९

नाप्यन्वयः। तस्माद् गोसदृशो गवयशब्दवाच्य इति वाक्यान्निर्णीतेपि सामान्यविशेषवाचकत्वे समानांतरमनुसरणीयं। न च तदनुमानादिकं संभवतीत्यु
पमानमेवं तदाचक्षत इति। ~~साधु विरचितमेतत् ननु पदवाचकत्वे समानांतरमनुसरणीयं। न च तदनुमानादिकं संभवतीत्युपमानमेव तदाचक्षत इ~~
ति। साधु विरचितमेतत् ननु मुख्येनैव बधीयतां। द्विविधं हि सामानाधिकरण्यं शाब्दमार्थं च तत्र नन्तावछह् सामानाधिकरण्यमात्रेणान्वयोपपत्तिः
मातावंध्येति प्रमतिष्वपि प्रसंगात्। नापि क्रियाकारकयोः परस्परमपेक्षामात्रेणात्यासत्तिः गंगायां जलमिति वद् गंगायां घोष इत्यत्रापि परस्परा
धाराधेयप्रतीतावन्वयप्रसंगात्। आर्थं तु सामानाधिकरण्यं यथा घोषपदार्थपर्यालोचनया मिहदुर्लभं तथा गोसदृशो गवय इत्यत्रापि दु
र्लभमेव गोसादृश्यं गवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं न भवती सापुष्पतैव निकृष्टं कितं उपलक्षणतामात्रेणाचोदाहृते न गोसादृश्येन यदुपलक्षणीयं गव
यत्वं तेन सह गवयशब्दान्वयस्तदा गंगापदेनाप्युपलक्षणीयतीरेण सह घोषस्यान्वयोपपत्तौ कथमन्वयवैधुर्यं। तस्माद्वास्तवसामानाधिकरण्यविरह
दपर्यवसन्नं वाक्यमेवं विधप्रमां करोतीति तच्चानुमानशरीरमेव॥ अर्थापत्तिमतं भावयति दर्शनात्यापत्तिर्विरोधेनेति॥ दृश्यते उपलक्ष्यत इति दर्शनमु

गु० कि० च्यते अर्थ्यते गम्यते ॥ नेनेत्यर्थः हेयोपादेयत्वादिना विषयीक्रियत इत्यर्थः ॥ दर्शनं चासावर्थश्चेति दृष्टेनार्थः तस्यापत्तिरनुपपत्तिरित्यर्थस्तथा च दृष्टप्रमा
९० णो योऽर्थो यत्रानुपपद्यमानः सन्नर्थान्तरं कल्पयति सा दृष्टार्थापत्तिः यथा जीवन्देवदत्तो गृहे नास्तीति गृहाद्बहिः सत्त्वं दृष्टप्रमाणेनोपलब्धं जीवतः क्वापि
90 भवितव्यमिति सामान्यतः प्रवृत्तानुमानविरोधात् अन्यथाऽनुपपद्यमानमर्थान्तरं बहिः सत्त्वं कल्पयति। तदेतद्दूषयति विरोधेऽपीति। विरोधानुमानमेवे
त्यर्थः ॥ यद्यपि जीवनो गृहाभावस्य बहिः सद्भावो न विरोधी किं त्वनुकूल एवोपपादकत्वात् तथापि जीवनगृहासत्त्वयोः परस्परविरोधित्वादनुमानं
विरोधानुमानं। इदमत्राभिसंहितं न तावद् नियम्यनियामकयोः परस्परमुपपाद्योपपादकभावः अतिप्रसंगात्। अथानेन स हेतुश्छित्ति रत्नेन वि
नाऽनवस्थानमस्य स्वभावादेवमिति तत् एवं तर्हि व्याप्तिरेवेयमन्वयव्यतिरेकमुखनिरूप्येति कुतोऽर्थान्तरग्रहः। न च सत्यप्यविनाभावे तज्ज्ञानं वै
धुर्यात् प्रमाणान्तरत्वे अनुपपत्तिप्रतिसंधानस्याप्युपगन्तव्यत्वात् अन्यथाऽतिप्रसंगात्। अर्थापत्त्याभासानवकाशाच्च। यदा हि मिहतदानान्यत्र राम०
यदा चान्यत्र तदा नेहेति व्याप्तिग्रहणस्य प्रत्यक्षत एव सुकरत्वात्। न चाविनाभावनिश्चयेऽप्यपक्षधर्मत्वादर्थापत्तित्वं व्यधिकरणेनाविनाभावस्ये ९०

वनिश्चयायोगात्। न चात्र प्रमाणद्वयविरोधोऽपि तथा सति रज्जुसर्पवदेकस्मिन्प्याप्तत्वप्रसंगात् भिन्नविषयत्वाच्च। क्वाप्यस्तीति सामान्यतो गेहस्यापि प्र
देशादेकविषयतापस्तीति चेत्। यद्येवं क्वचिदस्ति क्वचिन्नास्तीति वन्न विरोधः। नन्वत्रापि विरोध एवार्थापत्त्योभयोरप्युपपादनाद्विषयव्यवस्थेति चेत् न वि
भिन्नदेशतयाऽनयोः सर्वत्र संभवद्व्यतिरेकेणैकविषयतया विरोध एव न संगच्छते। तच्च व्याप्तिशरीरमेव। प्रसिद्धोऽनुमानसाधारणं चैतत् न हि धूमो
वह्निना विनोपपद्यते धूमाद्वह्निना भवितव्यमनुपपत्तेश्च न भवितव्यमिति प्रमाणद्वयविरोधे चार्वाग्भागपरभागव्यवस्थापनस्य च फलत्वात्।
अनुमानाभावे विरोधस्यैवासिद्धेरिति चेत् न व्याप्तिग्राहकेण प्रमाणेन विरोधस्योक्तत्वात् तस्मात्सूक्ष्मं विरोध्यनुमानमिति। ननु तथापि श्रुता
र्थापत्तिः पृथगस्तु केवलव्यतिरेक्यादिवत् किंचिद्धर्म्यादिसाहश्रवणादिति। एकस्य शब्दस्य श्रवणादनुपपद्यमानतया शब्दान्तरकल्पना
या सा श्रुतार्थापत्तिः यथा पीनो देवदत्तो दिवा न भुंक्ते इति वाक्यश्रवणाद्रात्रौ भुंक्ते इति वाक्यकल्पना। शाब्दी ह्याकांक्षा शब्देनैव पूर्यते न हि भवति।
कें पचतीत्युक्ते कलायमिति शब्दप्रयोगमन्तरेण प्रत्यक्षोपदर्शिते पिकमेणि श्रोतुराकांक्षानिवृत्तिः। क्वचिद्धूमसंकेताद्गवपि चेष्टाविशेषाद्

गुणकिरणावली

गु०कि० भिप्रायस्य शब्दविशेषानुमानादेव तन्निवृत्तिः। ननु वाक्ये न स्वार्थसंसर्गे वबोधनात्किमनुपपन्नं वाक्यस्वरूपमेव गौरश्व इतिवत्परस्परमन्व
९१ याभावादिति दूषयति अनुमितानुमानमिति लिंगभूताद्वाक्यादनुमिते नपीनत्वेन तत्कारणीभूतं हि रात्रिभोजनमनुमीयते। अत्राप्येतदभिसं
हितं श्रुतार्थापत्तिस्तावत्स्वसिद्धान्तविरोधिनी। तथा हि सिद्धत्वाद्वदर्थः प्रमाणविषयो न तु तेनैव कर्तव्यः न च पीनो देवदत्तो दिवा न भुंक्ते इत्यत्र
१ रात्रौ भुंक्त इति वाक्यशेषोस्ति अनुपलंभबाधितत्वात्। उपसंभिव्यक्तिसामग्रीतात्वादिव्यापारादिविरहाद्योग्यस्य शंकितुमशक्यत्वात्। तस्मा
दभिप्रायस्यैव परिशिष्यमाणस्यान्तराभावात्। वेदरूपे च वाक्ये वक्तुरभावात्तस्य चेदभिप्रायो नास्ति नास्ति श्रुतार्थापत्तिरिति। न च लोके तद्व्युत्पादनं निः
प्रयोजनत्वात्। लोकवेदयोरनन्यत्वाच्च। तस्मात्स्वीकरणीयं वेदस्यापौरुषेयत्वं परिहर्तव्या वा श्रुतार्थापत्तिरिति उत्तरं व्यसनं। यस्तु नः शब्दीचा
कांक्षा शब्देनैव पूर्यत इति किमेतावता यस्य यथा नियमस्तस्य तथैव गमकत्वं अर्थवच्छब्देपि तस्याविशेषात्। तस्मात्सूक्ष्ममनुमितानुमानमिति राम०
॥ संभवमंतर्भावयति संभवोपीति। द्विविधो हि संभवो योग्यताकारो निश्चयाकारश्च। तत्र प्रथमोप्रमाणमेवानिश्चायकत्वात् यथा संभवति ब्राह्म ९१

मानमपि वह्निज्ञानं न प्रत्यक्षलाक्षिमात्रः तत्राप्यनुमीयमानवह्नौ इंद्रियव्यभिचारात् साक्षात्कारिजातीयत्वाभाव ज्ञानेतस्मात् अन्यत्र लोपप्रमान ॥ ६ ॥

रोऽनुपः संभवति कृत्रिये शौर्यमिति। द्वितीयस्तु यथा संभवति सहस्रे शतं संभवति पणः पुराणे ऽस्ति तदप्याह अविनाभावित्वादिति। सहस्रं हि
शतेनाविनाभूतं न हि कार्यं कारणेन विना भवतीत्यनुमानमेव॥ स्यादेतत् उपमानादौ प्रमाणांतरत्वप्रसक्तिसंभावनया यत्नः तदंतर्भावचिंतनं तु
उचितमेव यत्र तु प्रमाणांतरत्वस्यैव प्रसक्तिविरोधस्तद्भावादेरपि प्रमाणमेव रूपमभ्युपगंतव्यमत आह अभावोऽप्यनुमानमेव। अपिशब्दात् क्वचि
त्प्रत्यक्षमेवेत्यर्थः न त्वभावस्येंद्रियेण न सन्निकर्षो नापि सत्तामात्रेण व्याप्रियमाणस्यानुपलब्धिर्लिंगमत आह यथोत्पन्नमिति। यथो
त्पन्नं कार्यं कारणस्य सामग्र्याः सद्भावे लिंगं एवमनुत्पन्नं कार्यं स्वप्रागभावः कारणप्रागभावे सामग्र्यभावे लिंगं ज्ञापकं। स चाभावः क्वचित्प्रत्य
क्षः क्वचिच्चानुमानिक इति लोकप्रसिद्ध इत्यर्थः। नन्विह घटो नास्ति भूतले इति प्रतीतेः साक्षात्कारित्वमसिद्धं प्रागुक्तत्वादिषु इंद्रियव्यतिरेकेणैव
तथाभावप्रतीतेरिति चेत्। न वै ज्ञासात्। न च साक्षात्कृतसनुमितिसोऽरेकजातीयत्वं तथापि व्यभिचारेवा साक्षात्परिहरूपमानत्वात्। अभावज्ञान
नमानुमानिकमित्येतदेवासंगतं तथाविधलिंगाभावादिस्येतरपि नास्ति। भवति हि तद्भूतलं तदा चैत्राभाववत् एकज्ञानग्रहणायोग्यस्य ज्ञायमान

गु०कि० त्वेतत्र चैत्रवत्तयाऽज्ञायमानत्वादिति। न च प्रदेशांतरे घटवत्तयाज्ञायमाने न प्रदेशांतरे च तद्वत्तयाऽज्ञायमानेन भूतलेनेदमनैकांतिकमिति वाच्यं
९२ तत्रेति पदेन विशेषणात्। न चैवं ज्ञानाभावस्यात्मधर्मत्वेन भूतलधर्मत्वाभावात् व्यधिकरणत्वं भूतलज्ञानाभावयोर्विषयविषयिभावलक्षणसंबंध
स्य हेतोर्विद्यमानत्वात्। यस्तु नरस्तत्र प्रत्यर्पितं ज्ञानाभावो न तावद्भूतलमात्रेण निरूप्यते घटवत्त्वस्यापि तथाभावप्रसंगात् घटाभाववद्भूतलत्वेन निरूप्यत्व
पक्षे त्वन्योन्याश्रयः प्रवृत्ते ह्यनुमाने तत्राभावग्रहणं गृहीते च तस्मिन् तस्य लिंगतायामनुमानप्रवृत्तिः परस्य तु व्यधिकरणाप्यनुपलब्धिर्व्य
वहारयतीति। तदसत् वस्तुगत्या सा घटाभाववत्तैव भूतलमात्रेण ज्ञानाभावस्य निरूपणाभ्युपगमात्। न चातिप्रसंगः तत्र घटाभावात्। न चान्योन्या
श्रयः सत्तामात्रेणोपयोगात् यदि तु घटाभाववत्ता भूतलेनानुपलब्धिर्निरूप्यते तदा विपरीतस्येव घटसंबंधस्य प्रसंगः स्यात् तत्र च जातु नर
मेव स्यात्। न चैवमनुपलब्धिस्वीकारे प्यप्रतीकारादिति। स्यादेतत् इंद्रियान्वयव्यतिरेकानुविधाने सत्यपि तेन सहाभावस्यायोग्यत्वेन संबंधाभा एम०
वादधिकरणमात्रनिष्ठतया तत्संकोच्यते यथा पर्वतो वह्निमानयं धूमवत्त्वादित्यत्रेति चेत्। भवेदेवं यदि रूपादिष्वपि चक्षुरादेर्योग्यतामीक्षा ९२

महे। कार्यदर्शनात्तत्कल्पनमिदमपि समानं। न च योग्यतया अनिश्चयमात्रेण स्फुटतरसाक्षात्कारापह्नवः तथा सत्यन्योन्याश्रयात्। कुतो
वाऽनुमीयमानवह्न्यादावपि चक्षुर्न प्रवर्त्तते तस्य संबंधवर्त्तमानविषयत्वात्। वह्नेश्च व्यवधानवशेनासंबद्धत्वादिति चेत्। नन्वेतदेव कुतः।
व्यवधाने साक्षात्कारिप्रत्ययप्रसंगादिति चेत् तर्हि यत्र साक्षात्कारस्तत्राव्यवधानमिति कृतमस्मासु मिथ्याभिनिवेशेन। यदि चाधिकरण
ग्रहणे न तदुपक्षीणं स्यात् न चैवमस्यापि त्वगिंद्रियोपनीते घटादौ रूपविशेषाभावप्रतीतिः स्यात्। अस्ति हि तस्याधिकरणग्रहणमस्ति च प्र
तियोगिस्मरणमस्ति च रूपामेरकत्वाभावानुपलब्धिश्च अधिकरणग्राहकेंद्रियग्राह्याभाववादिनोपि समानमिति चेत्। न प्रतियोगिग्राहकें
द्रियग्राह्योऽभाव इत्यभ्युपगमात्। ममापि प्रतियोगिग्राहकेंद्रियेणाधिकरणग्रहेऽनुपलब्धिः प्रमाणमित्यभ्युपगम इति चेन्न वायौ त्वगिं
द्रियोपनीते तद्रूपाभावप्रतीत्यनुदयप्रसंगात्। तथापि तत्र तत्संनिकृष्टमिति चेत् हंत एवमन्यत्र चरितार्थमिंद्रियमवश्यमपेक्षणीयं च रू
पाभावानुभवे नेति सिद्धं नः समीहितं। यत्पुनरेकाकिभूतलस्वरूपातिरिक्तमभावाख्यं प्रमेयमेव नास्तीति तदसन् एकत्वसंख्यायाः घटेपि सत्तिन

गु० कि०
९३

ट्वस्य त्वात् अद्वितीयमात्रस्य व्यभिचारात् पटद्वितीये भूतले ऽघटव्यवहारात् । अद्वितीयतामात्रेण च घटाभाववद्भूप टाभावव्यवहारस्यापि प्रसक्तेर्वि
शेषात् । प्रतियोगिविशेषाद्विशेषेपि दृश्यमाने स्मर्यमाणे वा प्रतियोगिनि तथाभूत भूतलस्याभाव व्यवहारहेतुत्वमिति चेत् । कस्य पुनः प्रतियोगी
घटः न तावद्भूतलतद्विज्ञानयोः घटेन सहसंभवात् परस्परमवध्यत्वाच्च । नाप्यभाव व्यवहारस्य असंसभावेस घटे पि घटाभाव व्यवहारस्य प्रसं
जितत्वात् । यस्तु पुनः कीदृशेन भूतलेनाभावो निरूप्यत इत्यादि । तदसत् भाव व्यवहारस्यापि विलोप प्रसंगात् । तथा हि घट व्यवहारो न तावद्भूतल
मात्रेण निरूप्यते अघटवत्यपि प्रसंगात् । नापि सद्वितीयेन पटशाकटवत्यपि प्रसंगात् । अवच्छानुपपत्तेश्च । घटवत्तानुतन्निरूपणे घटसत्वात् मा
क्रतत्संबंधानुपपत्तेः सतिसंबंधे वा घटवतिघटस्वीकारे वैपर्य्य प्रसंगात् । तस्माद्भावव्यसनमपि त्यज्यतां स्वीक्रियतां वा ऽभावः प्रमेयमिति । स
चु प्रथमतो द्विधा संसर्गाभावस्तादात्म्याभावश्च । संसृज्यमान प्रतियोगिनिरूप्यो ऽभावः संसर्गाभावः । तदात्मत्वाभिमतप्रतियोगिनिरूप्यस्तु तादा
त्म्याभावः नच स्तंभे ऽधिकरणे पिशाचतादात्म्यं नास्तीत्ययमपि संसर्गाभाव एवेति वाच्यं । न च स्तंभपिशाचयोस्तादात्म्यं प्रमाणसिद्धं किंचिदस्तियत्तत्र

राम०
९३

प्रतिषेधनीयं किं तु सत्तमात्मतया प्रसंजितस्यापि श्राचस्यैवायं प्रतिषेध इति। संसर्गाभावोपि प्राक्प्रध्वंसात्यंताभावभेदेन त्रिधाभिधीयते। चरमसा
मग्रीसन्निपतितसमवायिकारणजातीये संभावितोत्पत्तिकस्य कार्यजातीयस्योत्पत्तेः प्राक् संसर्गाभावः॥ तथा जातीयकारणे उत्पन्नस्य पश्चात् प्रागभावः॥
संसर्गाभावः प्रध्वंसाभावः। संबन्धिमात्रे समवायिकारणवृत्तिः स संबन्धिमात्रस्यानियतकालः संसर्गाभावोऽत्यंताभावः। तदनेनेह भूतले घटो ना
स्तीति व्याख्यातं घटतत्संसर्गाभावयोरत्यंतनिषेधासंभवेपि संसर्गविशेषव्यतिरेकात्यंतमभावात्। न चाप्रसक्तप्रतिषेधः सामान्यतस्तस्यापि प्रसक्त
त्वादिति। स चायं नोत्पद्यते नापि विनश्यति। इतरेतराभावोप्येकपिंडाभावेपि सामान्यवदविनाशित्वान्नित्य इति॥ ऐतिह्यमंतर्भावयति तत्रैतिह्य
मपि। इतिह इति निपातसमुदायः पुरावृत्तेनतस्य भाव ऐतिह्यं। यथाहुरनिर्दिष्टवक्तृकं प्रवादपारंपर्यमैतिह्यं श्रुतिस्मृत्यादिवाक्यवत् प्र
सिद्धप्रकृष्टप्रवक्तृकं यन्न भवति लोके च प्रसिद्धमवाधितं कारं प्रवादपारंपर्यं यदभिसंधाय पठंति ऋष्याचाराच्च स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृत्येषु श्रुतिक
ल्पनमिति। एवं चावितथमेवेत्याप्तोपदेश एव। तथा चानुमान एवांतर्भवतीति भावः॥ ननु सिद्धमनुमानं पंचावयवप्रयोगसहायतानुज्ञानसा न

गु०कि० ९४ नुपपन्नात्तद्व्यतिरेकेऽनुमीयते। योनेनेत्यर्थो लिंगं तत्स्वार्थे स्वस्य निश्चितस्य साध्याविनाभावितया स्वयं गृहीतस्य प्रतिपाद्यतेनेनेति प्रतिपादनं
प्रतिपादकं यत्परार्थे परसंदेहच्छेदार्थं तत्परार्थानुमानं। केन रूपेण पुनस्तत्प्रतिपादकत्वं तदाह पंचावयवेन तु वाक्येनेति। इत्थंभूतलक्षणे
तृतीया पंचावयवरूपं पदिस्यर्थः। अथवास्वनिश्चितस्यानुमेयस्य प्रतिपादनं प्रतिपत्तिर्येन लिंगप्रतिपादनानंतरव्यापारवता पंचावयवेन वाक्ये
९५ न स्मृतिसमारूढेन परस्य भवति तत्तथाभूतं वा कथं परार्थानुमानमिति। न चैवं सत्यस्यप्यनुमेयप्रतिपत्तेः शाब्दत्वप्रसंगः केवलशब्दस्यानिमित्तत्वा
त्। न च लिंगप्रतिपादनमात्रेणाविरम्य व्यापाराभावो विभिन्नविषयत्वादिति। ननु बौद्धादीनां द्व्यवयवेनापि वाक्येन व्यवहारोऽतस्तद्भेदार्थं
स्वोक्तमेव विवेचयति पंचावयवेनैवेति। इतरव्यवच्छेदोऽवधारणार्थः तच्चानुसादयिष्यते। प्रकृतमर्थमधिकृसस संदिग्धवृद्धिप्रयेत्वाच्चुसन्नयो
रपि जल्पवितंडाभ्यां गलितेऽहंकारे संदिग्धतामेव नीत्वा प्रतिपादनं। इयांस्तु विशेषः कस्यचित्स्वरसवाही संदेहः कस्यचिदाहार्यः तदनेन संदिग्धप्र राम०
तिपत्तये पंचावयववाक्यमंगमेवेति दर्शितं। न हि स्वयं सम्यक्तत्त्वशास्त्रस्य पुस्तकोपादानमेवांततोऽनुपपन्नमेवेति बालस्यापि तत्प्यासंभवतीति भा ९४
८ त्मापि स्वयमनुमानोद्यात ५ न स्वयम प्रतिपन्न एवाक्ये तथा मतिपर प्रतिपादनस्यानुपपन्नेरतत्राह पंचावयवेनेति। कर्त्कितेगम्यते ११८

वुःपदानि पुनः परस्परान्वितं स्वार्थं बोधयंतीति हंति वाक्यार्थलिंगमन्यथावेति । किमाद्रैकवणिजो वहिस्त्रिचिंतया । न हि स्वातंत्र्येण शब्दस्य प्रामाण्यमस्मा
भिरिष्यते किंतु वक्तृज्ञानापेक्षया । न चान्विताभिधाने प्रमाणमस्ति अन्वितार्थप्रतीतेरन्यथाप्युपपत्तेः यत्र युसन्निहितद्रुत्कृगसापदार्थेतरान्वित
मिति न प्रकृतोपयोगि । न हि यत्रच क्षुधः सामर्थ्यमवगतं तत दृत्कृगतास्पर्शेवदिति तद्धाप्य स्वविषयः आकांक्षानुपपत्तिरस्त । न हि सामान्यतो
नवगमे ऽन्वयविशेषे जिज्ञासा स्यादिति चेत् । न दृष्टेरस विशेषजिज्ञासावदाक्षेपतोप्युपपत्तेः शब्दमहिमानमंतरेण यतः कुतश्चिदपि स्व
न तेघुपदार्थेषु अन्वयप्रतीतिः स्यात् न चैवं ततः शक्तिरवश्यं कल्पनीयेति चेन्न आधुकाव्यानुपपत्तेः स हि संसर्गविशेषमप्रतीत्य वाक्यरचनानन्वस्वो
त्प्रेक्षायां चिंतावशेन पदार्थस्मरणव्यतिरिक्तमन्यत् प्रत्यक्षादि संभवति ततः कविभिः स्मृतानां संसर्गो नावगम्यते नाच यन्न नियमेन यदपेक्ष
तेतेन तत्रावश्यं शक्तिराधेया तथा सति कारकृता पक्वादिभिः कार्यज्ञेयादिषु शक्तिकल्पनागौरवस्य सर्वत्र दुर्वारत्वात् स्यादेतत् पंचावयववाक्यं तन
तदर्थे धियमाधत्त इत्यसंगतं निरवयवस्य हि स्फोटरूपस्य शब्दत्वात् यद्यपि च नाम प्रतिपादिताच्छब्दादर्थप्रतिपत्तिरर्थप्रतिपत्तौ च सत्यां तदन्यथानु

गु०कि० पपन्नास्फोटाभिधानस्यप्रतिपत्तिरित्यन्योन्याश्रयैस्ततयानार्थोपत्तिःप्रमाणं तथापि गौः पदमित्युभिन्नाकारावगाहिप्रत्यक्षमेवनानावर्णातिरि

९५ क्तमेकमवयव्यादिवदभिन्नार्थस्फोटंसाधयति न चेदनौपाधिकं तदभावात् न तावदेकधीविषयत्वमुपाधिः अनुभवानां क्रमशालितया तत्प्रभवस

95 स्काराणां क्रमवत्त्वात् तज्जनितस्मृतीनामपि क्रमवत्त्वात् अननुसंहितोपाधेरुपहितप्रत्ययायोगात् नाप्येकार्थप्रतीतिहेतुत्वमुपाधिः अन्योन्याश्रयप्र

संगात् प्रतीतेर्ह्येकपदत्वे एकार्थहेतुत्वेऽवगते च तस्मिन् एकपदत्वसिद्धिरिति अत एव नैकार्थसंबंधाख्यानमुपाधिः तस्मादुपाधेरसंवेदनाद्धनादि

प्रत्ययवदयं प्रत्ययो न भ्रान्त इति अत्रोच्यते औपाधिक एवायमभिन्नविषयः संभवतीति चेत् एकार्थप्रतीतिहेतुत्वमेवोपाधिः न चान्योन्याश्रयत्वं पूर्वे

मेकपदत्वावधारणानभ्युपगमात् एकार्थप्रतीतिहेतुत्वं च वर्णानां क्षणिकत्वेऽपि स्मर्यमाणानां नियतानुपूर्वीविशिष्टानां यावतां यादृशानां च त्या

दिपरिगृहीतानां सुकरमेव अन्यथा तु स्फोटस्फोटस्वीकारेऽपि समानत्वादिति कृतं विस्तरेण पूर्वपूर्वपदानुस्मरणानुगृहीतमंत्यपदं स्मर्यमाणं वाक्यं न रम०

पुनरनुभूयमानं क्रमवद्वर्णसमुदायस्य पदस्य श्रवणे इंद्रियजातानुभवगोचरत्वासंभवात् । यथा च पूर्वपूर्ववर्णानुस्मृतिनिचयसहितोंत्यवर्णानु ९५

भवसंसोपांत्यवर्णस्मरणसमनुभवयोर्द्विचतुरनिरंतरमुच्चार्यमाणवर्णपक्षे च विनश्यदविनश्यदवस्थयोरुपांत्यांत्यानुभवयोर्लब्धस्मरणसमनुभवरूपवैचि
त्र्यस्यैकस्य च ज्ञानस्य कारणत्वं न संभवति तत्संबंधे समानतेत्यादिद्विविधं चान्त्ये ह्रस्वतन्त्यते पदप्रक्रियानुप्रथमवर्णज्ञानस्योत्पादः संस्कारस्योत्पद्यमानते
त्येकः कालः ततः संस्कारस्योत्पादः द्वितीयवर्णज्ञानस्योत्पादः तेन च पूर्ववर्णानुभवसंस्कारसहितेन द्वितीयसंस्कारस्योत्पद्यमानता प्रथमवर्णज्ञा
नस्य विनश्यत्ता इत्येकः कालः ततः संस्कारांतरस्योत्पादः द्वितीयवर्णज्ञानस्य विनश्यत्ता प्रथमवर्णज्ञानस्य विनाशः अंत्यवर्णानुभवस्योत्पादः उत्पन्ने
न च संस्कारेणांत्यवर्णानुभवसहकारिणा पूर्ववर्णद्वयविषयस्मरणस्योत्पद्यमानतेत्येकः कालः ततः स्मरणस्योत्पादः अंत्यवर्णानुभवस्य विनश्यत्ता द्वितीय
वर्णज्ञानस्य विनाशः ततः समयस्मृतेरुत्पद्यमानतेत्येकः कालः ततः समयस्मृतेरुत्पादः स्मरणस्य विनश्यत्ता अंत्यवर्णानुभवस्य विनाशः पदार्थ
प्रतिपत्तेरुत्पद्यमानतेत्येकः कालः ततः पदार्थप्रतिपत्तेरुत्पत्तिः स्मरणस्य विनाशः संकेतस्मृतेर्विनश्यत्ता संस्कारस्योत्पद्यमानतेत्येकः कालः त
तः संस्कारस्योत्पादः पदार्थप्रतिपत्तेर्विनश्यत्ता संकेतस्मृतेर्विनाश इत्येकः कालः ततः पदार्थप्रतिपत्तेरपि संस्काराद्विनाश इति। अस्यांनुप्रक्रियायां संके

गु०कि०
९६
96

तस्मिन्समय एवांत्यवर्णानुभवस्य स्मरणेन विनाशितत्वात् पदार्थप्रतिपत्तौ पूर्वभावित्वमपि नास्तीति कारणत्वं न स्यादिति दोषे स्मरणानुभवयोर्विरो
ध एव परिहारायेति मंतव्यं। वाक्यप्रक्रिया तु अंत्यवर्णानुभवस्योत्पादः स्मरणस्य विनश्यत्ता ततः संस्कारपदप्रतिसंधानयोरुत्पद्यमानतेत्येकः कालः अथ
तयोरुत्पादः स एव पदप्रतिसंधानात्मा समयसंस्कारोद्बोधः संबंधस्मरणस्योत्पद्यमानता संस्कारादि चित्रप्रत्ययविनश्यत्तेत्येकः कालः अथ तस्योत्
त्पादः स एव पदप्रतिसंधानात्मा समयसंस्कारोद्बोधः संबंधस्मरणस्योत्पद्यमानता संस्कारादि चित्र समयस्मरणस्योत्पादः चित्रप्रत्ययस्य विनाशः पदप्र
तिसंधानस्य विनश्यत्तेत्येकः कालः॥ पंचावयववाक्यमित्युक्तं तत्र च विशेषनिश्चयार्थमाहत्यावयवा इति॥ पुनः शब्देनावधारणार्थेन जिज्ञासादयो
निरस्ताः। तेषामशब्दरूपत्वात्। तत्र न्यायपरिभाषत्वात् प्रथमं प्रतिज्ञामुदाहरति तत्रानुमेयोद्देशोऽविरोधी प्रतिज्ञेति। तत्र तेषु अवयवेषु मध्ये। नन्वेवं स
ति यत्कृतकं तदनित्यमित्यस्यापि प्रतिज्ञात्वं स्यात् अनुमेयोद्देशत्वात् अतः स्वोक्तमेव विवरणेन प्रतिपिपादयिषितेत्यादिना अस्तित्वादिधर्मापेक्षया सर्वे एव राम०
हि धर्मिणो धर्मविशिष्टा अतः प्रतिपादयितुमिष्टे न च धर्मेणाविशिष्टो यो धर्मी पक्षस्तस्योद्देशमात्रमभिधानमात्रं साधनरहितं प्रतिज्ञा। न च तद्दू ९६

न्यमुद्देश्यमात्रं किंचित्करमित्यत आह अपदेशाविषयापादनार्थमिति। अपदेशो हेतुः न न्वेवमप्यसाधनांगत्वात् नैतत्प्रयोगार्हमिति चेत्। कथं पुनरसा
साधनांगत्वं किं सर्वथैव कथास्वनुपयोगात् अथोपयुक्तस्यान्यथैव लघुत्वात्। आद्ये विप्रतिपत्तिमपि नोद्भावयेत् अनुद्भावयन् कथमिव प्रतिवदे
त् अप्रतिवदतश्च कथं वचनं कथात्वमियात्। तथा च कथमेकोऽपि निगृह्येत निग्रहस्थानाद्वा। द्वितीयः स हि द्विधा दाढ्यायावयवांतरं वा विवादाद
पि व्यवहिताद्वा अवयवांतरे कवाक्यतापन्नाद्वा। अवयवांतरादपि साक्षाद्वा आक्षेपतो वेति। न तावदाद्यः आसत्तेरभावादेकवाक्यतानुपपत्तेः। आसत्तौ वा
अंतरालिकासाधनांगवचने न निगृह्येत। अनिग्रहे वा पर्यनुयोज्योपेक्षणमासादयेत्। द्वितीये चाविवादे एवं च यमपि परम्युपेत पक्षविपरीतो
कोऽभिमुपनीयतत्सिद्धयेऽवयवांतरमभिदध्यादिति ब्रूमः न ह्येवंभूतविपरीतकोटिप्रदर्शकवाक्यव्यतिरेकेणान्यद्वाक्यं प्रतिज्ञास्वरूपमस्ति। नापि तृतीयः न
हि प्रतिज्ञार्थो हेत्वादिभिश्चतुर्भिरभिधीयत इति वक्ष्यामः॥ नापि चतुर्थः सह्यपेक्षाकालेऽन्यदा वा। न तावदाद्यः न ह्यनित्यः शब्द इत्युक्तमानायां नित्यः श
ब्द इत्युक्तावन्यत्किंचिदपेक्षितं कृतकत्वादिति वा यत्कृतकं तदनित्यमिति वा कृतकः शब्द इति वा सर्वस्यापि तत्तोसंबंधत्वेनाकांक्षिहेतुत्वाभावात्। प्रतिपन्नं क्रिया

द्विषयाहितदर्थे तन्निर्णयहेतुसाधनं वुभुत्साम्हे नतु साधनं प्रथमतः प्रतीत्य पश्चात् विवादविषयं तथा च तस्यैव प्रथममभिधाने प्राप्ते अन्यस्याभिधा
नानुपयोगात् आक्षेपस्यापि कुतोवकाशः अपेक्षितकथने च वचनव्यतिरेकेणापेक्षितसिद्धेरभावात्। भाप्यन्यदा न हि यत्कृतकं तदनित्यं यथा घटा
कृतकश्च शब्द इति वचनमवधानकारणं परस्पराश्रयप्रसंगात् अवधाने सत्यर्थनिश्चयः तस्माच्चावधानमिति वाक्यसामग्री नियमानादरे
त उदाहरणक्रमोपि नाद्रियेत प्रतिपाद्यापेक्षानियमानुरोधश्च समान इति अनित्यः शब्द इति तु अपेक्षिताभिधानवचने कृते कुत इत्यपेक्षा
यां कृतकत्वादिहेतोः समुचितसमुन्छानामिति रमणीयं॥ प्रतिज्ञाया उदाहरणमाह द्रव्यं वायुरिति। वायुर्द्रव्यमित्यर्थः। यो हि वायुस्वरूपं जान
न्नपि तस्य द्रव्यत्वे संदिग्धस्तं प्रति सिसाधयिषितेन द्रव्यत्वेन विशिष्टस्य वायोरभिधानं प्रतिज्ञेति कथायां नियमः। शास्त्रे तु प्रतिपत्तिमात्रमीप्सित
मिति विभावनाय द्रव्यं वायुरिति व्यस्य याभिधानं। अविरोधिपदस्य तात्पर्यमाह अविरोधिग्रहणादिति। प्रत्यक्षेणानुमानेन वाभ्युपेतं प्रतिपन्नं तद्वि
रोध्यनुमेयाभास इत्यर्थः। एवंविधस्यापि भ्रमादिना कदाचिदनुमातुमिष्टत्वात्। ननु वैशेषिकस्य प्रत्यक्षानुमाने प्रमाणद्वयमात्रमभ्युपगच्छतः

स्वशास्त्रादिविरोधस्य कुतः प्रसक्तिः न हि शास्त्रं नाम पृथक् प्रमाणमस्तीत्यत आह अभ्युपगतेति। न केवलमुभयसिद्धेनानुमानेनापि तु लोके शास्त्र
या प्रसिद्धेनास्माभिश्चानुमानतयाभ्युपगतेनेति नेयं। अभ्युपगममात्रस्य शब्दे नैव लब्धत्वात्। अपि च न केवलं प्रत्यक्षानुमानाभ्यामपि तु परशा
स्त्रमपि यत्त्वयमभ्युपगतमागमतयाभ्युपगतमागमात्वं तेनापि यद्विरुद्धं तदपि प्रतिज्ञाभास इत्यर्थः। प्रत्यक्षविरुद्धमुदाहरति यथानुष्णोऽग्नि
रिति। प्रत्यक्षविरोधी यथाग्निरनुष्ण इति योजना। प्रसक्तं प्रतिषिध्यते न च तेजोव्यतिरिक्ते न्यस्मिन् क्वचिदुष्णत्वमवगतं अनुमानादेवावगमेः
परंपरापातप्रसंगात्। प्रत्यक्षेणाचमतीतो तद्विषयमनुमानं तेनैव बाध्यत इति। नन्वयुक्तमेतत् बाधाविनाभावयोः सहासंभवात् बाधे त्वपक्ष
धर्मत्वमनैकान्तिकत्वं च स्यादिति चेत्। अत एवेदं पृथक् हेतुदूषणमिति वदामः। न हि सर्वोपसंहाररूपव्याप्त्यापरिगृहीतस्य वन्हेर्विपक्षत्वं सप
क्षत्वं वा असति बाधके वेधसापि सुवचं। बाधे तु तत्र लेतउत्तरकालीनमनैकान्तिकत्वं संभवत्यपि किं तेन उपजीवकेन उपजीव्यस्य बाधस्य क्रि
यते अन्यथानुविरुद्धस्यापि परिहारप्रसंगात्। तत्र हि साध्यस्य निश्चितत्वे हेतुरसिद्धो हेतुनिश्चये वा साध्यं बाधितमिति कुतो विरुद्धत्वावकाशः

उपजीव्योपजीवकभावे न तद्व्यवस्थाप्रसक्तेरपि समानेति। अनुमानविरुद्धमुदाहरति घनमंबरमित्यनुमानविरोधी। आकाशं हि स्वकाद्यं हि
स्वकार्यभूतेन शब्देन समवायिकारणतयाऽनुमीयते शब्दश्च विभुगुणत्वेन सार्वत्रिकोऽप्यसमवायिकारणप्रादेशिकत्वान्नियम्यते यदि पुनर
समवायिवत्समवायिकारणमप्यस्य निविडावयवितया नियतदेशं स्यात् न तर्हि गंधादिवत्सर्वत्रोपलभ्येत। ततो धर्मिग्राहकप्रमाणादेव घनमं
बरमिति प्रतिज्ञा बाध्यते। अभ्युपगतविरुद्धमुदाहरति ब्राह्मणेनेति। क्षीरयानोदाहरणेन हि द्रवद्रव्यत्वात्सुरापानस्य पावनत्वं दर्शयता तत्सा
वनत्वं तावद्रूपमभ्युपगंतव्यं न च तत्रानुमानं प्रभवति श्रुतिस्मृत्यागमसमधिगम्यत्वात्। तथा च दृष्टांतसाधकेनैव स्वयमभ्युपगतेन सुरापानस्यप
वित्रत्वं बाधितं भवति। स्वशास्त्रविरुद्धमुदाहरति वैशेषिकस्येति। ननु किमियं परिभाषा यत्स्वशास्त्रेणोक्तं तत्रैव श्रद्धेयमित्यत आह वैशेषिक
स्येति। विशेषो व्यवच्छेद्यः तत्त्वनिर्णयः तेन व्यवहरतीत्यर्थः। न च सत्कार्यवादे प्रमाणं निश्चायकमस्तीत्यभिप्रायः। विवादाध्यासितो भावः कारणव्या
पारात्प्रागपि सन् कार्यत्वात् यत्पुनः कारणव्यापारात्प्राक् असन्न भवति न तत्कार्यं यथा प्रधानमिति चेत्। न व्याघातात् यद्यपि प्रतिज्ञा प्रसाधारणाक्रि

यामात्रविषयत्वरूपे कार्यत्वहेतौ नासिद्धिः नाप्यसतो गगनकुसुमादेः सतोपि प्रधानादेः कार्यत्वस्याव्यावृत्तत्वात् साधारण्यं कारणव्यापारात् प्रागपीति विशेषणा
त् नापि संदिग्धव्यतिरेकित्वं पटो जायते जनिक्रियां प्रति कर्त्ता भवतीत्यादिकारकोपदर्शकप्रयोगस्य बाधकस्य विपक्षेपि संभवात्। नहि कारकमसद्वि
तुमर्हति न चेदं श्रौतमुख्ये बाधकाभावात् न च सत्कार्ये दूषणं बाधकं अन्योन्याश्रयप्रसंगात् तथापि कारकव्यापारात् प्राक् सन्निति प्रतिज्ञापदयोर्व्याघा
तः नहि सति कारकव्यापारसाफल्यमाकल्पयामः अन्यसत्यपि तुल्यमेतदितिचेत् न सतोऽसतो जन्यत्वात्। स्वकारणसमवायरूपाया उत्पत्तेर्निसत्वेपि तत्क्रियाविष
येभावरूपे वस्तुनि कारकव्यापारसाफल्यात् न सत्कार्यवादपक्षे त्वभिव्यंग्यवदभिव्यंजकेरपि सत्वात् अतिप्रसक्तिः सत्वेपि समाना। कारणविशेषनियमान्निय
मः सोपि तुल्यः। कारणसंबंधस्त्वसति संभाव्यते न तु सतीति विशेषः। न च कर्त्तव्यरूपवस्तुसाधनत्वे क्रियानिमित्तविरहात् कारणत्वप्रसंगः इति विषयस्यैव क्रि
यात्वव्यपदेशात् धात्वर्थमात्रस्य चातिव्यापकत्वात् अन्यथा सत्कार्यवादस्वीकारेप्यप्रतीकारात्। एतेनोपादानग्रहणात् सर्वसंभवाभावात् शक्तस्य शक्यकरणा
त् कारणभावाच्च सत्कार्यमित्यपि हेतुचतुष्टयमिति निरस्ताम्॥ ॥श्रीमदुदयनाचार्यविरचिता गुणकिरणावली समाप्ता॥०॥ ॥[illegible]॥ राम०
॥७॥ ॥श्री॥ ॥७॥ ॥श्री॥ ॥७॥ ॥श्री॥ ॥७॥ ॥ ९९

न्यायगन किरणावली

३०००

बस्ता ३

